

OYBEK

BOLALIK XOTIRALARIM

Qissa

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent – 2018

UO‘K 821.512.133-3
KBK 84(50‘)6
O38

Oybek

Bolalik xoriralarim [Matn] / Oybek. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. - 268 6.

Aziz kitobxon! Qo‘lingizdagi kitobda o‘tgan asr boshlaridagi hayot tarzi aks etgan. Sevimli yozuvchingiz Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning qaltis tuzum davrida kechgan bolaligi, eski maktab va u yerdagi o‘qitish tizimi, yosh Oybekning bola dunyosi bilan dunyoga qarashlari tasvirlangan.

UO‘K 821.512.133-3
KBK 84(50‘)6

ISBN 978-9943-5220-5-3

© Yoshlar nashriyot
uyi, 2018

Bolalaik xotiralarim

Govkush berk ko‘cha edi. Aravalar ko‘chaning yarmisiga qadar borar va berk joyiga yetganida orqaga qaytishga majbur bo‘lar, ammo ko‘chaning torligidan orqaga qayrilish ming chandon qiyin edi. Shuning uchun ham aravakashlar ming azob bilan orqaga qaytar edilar.

Ko‘chaning berk joyida esa pishiq g‘ov turardi. Mahallada yashovchi bo‘zchilar bu g‘ovni nafaqat arava, hatto ot o‘tmasligi uchun qo‘ygan edilar.

Ruslar kelganidan keyin Turkistonda, ayniqsa, Toshkentda chit mollar, turli gazlamalar ko‘payganidan bo‘zchilar bozori kasod bo‘lib, ular o‘z hunarlarini yig‘ishtirishga majbur bo‘lganlar. Lekin birinchi jahon urushi yaqinlashgani sayin gazlamalar yetishmay, bo‘zchilar yana birin-sirin ish boshlab yuboradilar. Ular har kuni tanda yozib, ishlarini ko‘chada bitkazar edilar. 30 – 40 metr uzunlikdagi tandalar, shubhasiz, katalak hovlilarga sig‘mas edi.

Bobom yoshligida tuyakash bo‘lgan. U boylarning mollarini karvon-karvonlab tashiganida, tuyaning mangan. Bo‘zchilar: «Tuyang o‘lgurni tort, buzib yubording-ku, axir! Tandaga tegma!» deb dod-voy qilib, janjal ko‘tarar ekanlar. Buvam tuyalarini ming ehtiyot bilan olib o‘tsa-da, bo‘zchilar undan xafa bo‘lar ekanlar. Bitta-yarimta tanda uzilib ketsa, hammasi bir zumda chuvalanib ketarkan.

* * *

...Tor ko‘chada, qo‘shnimizning eski, shaloq eshigi oldida mening chol bobom o‘z o‘rtog‘i – uzun soqolli, yirik jussali, kar quloq mo‘ysafid bilan nimalar to‘g‘risidadir ezmalanib so‘zlashadi. Bobom oriq, kichkina gavdasini devorga suyak, cho‘qqaygan, hassasini tizzalari orasiga qadagan. O‘rtog‘i

esa qo‘pol, eski sag‘ri kavush kiygan, uzun, sertuk oyoqlarini uzatib, oftobga yag‘rinini tutgan holda yerga yonboshlab o‘tiribdi. Ko‘chadan ot, arava o‘tmaydi, shovqin-suron yo‘q. Siyrak o‘tkinchilar, albatta, qo‘l qovushtirib «Assalomu alaykum!» deb o‘tadilar. Chollardan biri yoki ikkovi birdan javob beradi: «Vaalaykum...»

Men chollarning atrofida aylanaman. Dam bobomning, dam o‘rtog‘ining gavronday uzun hassasini «ot» qilib minaman, tuproqda hassalar chizgan izga qiziqib qarayman. Keyin bu quruq tayoqlarni taraqlatib uloqtiraman. Bobom o‘siq qoshlari tagida yashiringan ko‘zlarini yolg‘ondakam olaytirib, ko‘rsatkich barmog‘i bilan po‘pisa qiladi, men hassalarini tixirlik bilan egalariga qaytaraman. Keyin bobomning tizzasini quchoqlayman, bir tutam soqolini ushlayman, og‘zini ochishga qistab, tishlarini qidiraman.

– Tishing qani? – so‘rayman labini cho‘zib tortib.

Bobom yuqori jag‘idagi qoraygan yarimta tishini ko‘rsatib, barmog‘i bilan likillatadi, men kulaman. Zerikib, do‘ppimni osmonga otaman, tuproqqa «po‘p» etib tushadi. Bobom noxushlanib, do‘ppimni qoqib-suqib kiygizib qo‘yadi.

– Qani, «bismillo»ni aytib ber! – deb qistaydi.

Aytmagunimcha qo‘yib yubormasligini bilaman-da, aytib beraman. Chol meni qo‘yib yubormaydi.

– «Loiloha»ni ayt, o‘g‘lim!

Buni ham to‘tiday g‘ujullab beraman.

Bobom quchoqlab, yuzimdan o‘padi. O‘rtog‘i soqolini selkillatib kuladi:

– Esing bajo. Ilohim mulla bo‘l! – deydi chol.

Men yana o‘yin qidiraman. Yupqa devor tagidan oqib chiqib, hovuzchaga quyilayotgan suvni shapillatmoqchi bo‘laman, lekin katta laganday hovuzchada yong‘oqday kichik ikkita-uchta ko‘m-ko‘k og‘rindi olma raqs etadi, sharsharakchaga yaqinlashib, birin-ketin sho‘ng‘iydi. Men qizishib, uzoq tikilaman. Olmalar «Men sendan qolamanmi?» deb, biri-biri bilan talashganday, galma-gal sho‘ng‘ishadi. Yo‘q, endi sabrim tugaydi – engashib ularni olmoqchi bo‘laman.

– Hoy, yiqilib ketasan, huvari! – koyinadi bobom o‘rnidan bazo‘r turib, qo‘limdan ushlaydi-da, uyga olib jo‘naydi.

Uning qaddi juda bukilgan. Juda sekin yuradi. Har qadamda «Xudo!» deydi. «Senga topshirdim, Tosh omon bo‘lsin!» deb yolg‘iz o‘g‘lini, qishloqdagi dadamni duo qiladi.

O‘ymakor gullari bilinmaydigan darajada o‘chgan, qo‘sh tavaqali eski eshikka kiramiz. Ustunlari, to‘sinlari yo‘g‘on otxonada bir ko‘zi ko‘r, qo‘ng‘ir sigirimiz pishillab yotadi. Xarida musichalar kukulashadi. Bobom meni bir tomoni otxonaga yopishgan uyiga to‘ppa-to‘g‘ri yetaklaydi. U yoq-bu yoqni timirskilab, namatning tagidan katta bir kalitni topib oladi-da, to‘rdagi sandiqni ochadi. Suyunib sandiqqa ko‘z tikaman. Qog‘ozlardagi, talinkalardagi har xil meva-chevalardan – qand, parvarda, popuk, rusta va hokazolardan hovuch-hovuch olib, etagimni to‘ldirsam-da, yeyaversam... Yo‘q, bobom ichimni tirnagan bu havasni bilganday meni sekin chetga itaradi. Atigi bir-ikki chaqmoq qand, bir-ikki dona yopishqoq popukni qo‘limga tutqazadi va darrov sandiqni darang-durung qilib qulflaydi. «Buvingga ko‘rsatma, uqdingmi?» – deb tanbehlaydi chol.

Bu sandiqning yagona xo‘jayini buvim ekanini, meva-chevalarni ko‘z qorachig‘iday ayab saqlashini yaxshi bilaman. Shuning uchun hovliga chiqishga, akamga yo biron boshqa bolaga ko‘z-ko‘z qilishga o‘zim ham qo‘rqaman. Nimqorong‘i uyda qandni qasirlatib tez-tez chaynayman. Ammo nima bo‘ladi-yu, lop etib buvim kirib qoladi. Uzun bo‘yli, oriq – qotma kampir katta ko‘zlarini olaytiradi:

– Buvang qursin, nega muncha sani yaxshi ko‘rmasa! – deb qichqiradi.

Men hovliga yuguraman, olma tagida yolg‘iz o‘zi tinchgina o‘ynab yurgan akam Isomuhammadga ko‘z-ko‘z qilaman. U juda yuvosh, shovqin-suronsiz, xarxashasiz bo‘lganidan, qiziqib qaraydi-qo‘yadi. Ayyonda do‘ppi tikib o‘tirgan onam buvimning tovushini eshitib, undan noxushlaganday qovog‘ini solib, yana qatim tortaveradi. U mo‘min-ma‘qul kelinlardan bo‘lgani uchun buvimning chizig‘idan chiqmaydi, u bilan aytishmaydi.

Opam Karomat – hali paranjisiz yosh qiz – maktabdan qaytadi. Men uning mahallamizdagi maktabini – otinbibining uyini yaxshi bilaman. Bir kun opamga ergashib borganman. Ayvonda ancha qizlar – katta-kichik aralash – qator tizilib o‘tirib, chuvvos bilan kitoblar o‘qishardi. Otinbibi – qari, jiddiy, sersavlat xotin – qo‘liga ingichka, uzun tayoqni ushlab, qizlardan ko‘zlarini uzmas, qurt shimgan, saqich chaynagan qizlarni tayoq bilan asta urib, o‘qishga undar edi.

Men opamning jildidan qalin kitobni – Qur‘on bo‘lsa kerak – olib, pala-partish varaqlayman. Opam kuyunib, qo‘limdan yirib olishga tirishadi. Men bermayman. Ayvonning u boshidan-bu boshiga olib qochaman. Og‘ir kitob qo‘limdan tushib ketadi, men ustiga yiqilaman. Shunda onam qo‘limdan kitobni tortib olib, o‘pib jildga soladi-da, baland qoziqqa osib qo‘yadi. Keyin akam bilan nimanidir talashib, urishaman. Ustunga suyalib, oftobda yamoq yamab o‘tirgan buvimning ko‘zoynagini yoki angishvonasini olib qochaman. Kampir xunob bo‘lib koyiydi. Men shodlanib kulaman...

* * *

Qiyom vaqti. Og‘ilda sigir ma‘raydi. Uni podaga yubor-maydilar: bir ko‘zi ko‘r bo‘lganidanmi podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo‘ygan. Bobom qattiq xafa bo‘lib, bir so‘mmi, yarim so‘mmi jarima to‘lagan.

Onam baland, dudburonli oshxonada kuymalanmoqda. Men ayvonda yostiqlarni ustma-ust qalab, o‘ynab o‘tiribman. Buvim torgina, cho‘zinchoq hovlini qirtishlab supurar edi. Keyin ayvonga kelib, ikki ustun o‘rtasiga qurilgan belanchakka ko‘z tashlaydi-da, birdan qandaydir vahimali tovush bilan qichqiradi:

– Sho‘rim qursin... Shahodat! Kel!

Onam oshxonadan yugurib keladi. Men ham belanchakka yaqinlashaman. Kasal ukam Hojining sap-sariq yuzi, g‘alati ochilib qolgan ko‘zlari qo‘rqinchli edi. Onamning rangi qum o‘chgan, ko‘zlaridan yosh qaynab to‘kiladi. Buvim qaltiragan qo‘li bilan bolaning ko‘zlarini asta silaydi.

Ko‘p o‘tmasdan qo‘ni-qo‘shnilar chiqishadi. Bobom has-
sasiga suyanib, o‘pkasini tutolmay, ho‘ng-ho‘ng yig‘laydi.
Men bo‘zarib, bo‘ynimni egib qolaman. Menga hammayoq
bo‘m-bo‘sh, har narsa sovuq tuyiladi...

* * *

Bir oqshom, kutilmagan vaqtda, ko‘chamizda tuyalarning
baqirishi, havoni yangratgan qandaydir notanish ovozlari eshiti-
ladi. Akam yuguradi, orqasidan men ham chopaman. Ko‘chada
yuk ortilgan tuyalar ko‘p. Tor, qing‘ir-qiyshiq ko‘cha ular uchun
go‘yo sichqonning qopqoniday bo‘lganidan tiqilib qolishgan.
Osilgan lablaridan har yoqqa ko‘pik sachratib, boshlarini jahl bi-
lan keskin silkitishadi, shunda bo‘yinlariga osig‘liq qumg‘onday
qo‘ng‘iroqlar qattiq jaranglab ketadi. Uvada kiyimli, yirik
gavdali, xo‘mraygan odamlar «chix-chix» deb, oldingi tuyalarni
cho‘ktirmoqda. Men devorga qisilib, tura qolaman. Bobom has-
sasini do‘qillatib eshikdan chiqishi bilan so‘raydi:

– Tosh omonmi?

– Xudoga shukur, Toshmat akam salomat, – javob beradi
bir tuyakash.

Shunda men bularning qishloqdan, dadamning oldidan
kelganini payqayman. Juda sevinaman. Hatto endi tom bara-
var tuyalar ham ko‘zimga yoqimtoy bo‘lib ko‘rinadi. «Ap-
ap», deb ularga tegajaklik qila boshlayman.

Tuyakashlar katta qoplardagi g‘allalarni yelkalariga chap-
dastlik bilan olib, bizning omborxonaga bo‘shataveradilar.
Bolalar, yigitchalar yig‘ilishadi. Qiy-chuv... Qo‘shnimiz
kekirdagini cho‘zib, qishloqilarni so‘ka boshlaydi:

– Tuyangni tort! Devorni qulatadi hozir...

Boshqa bir mahsido‘z qo‘shnimizning novcha, rangpar xal-
fasi bitta qopga pichoq urib yuborsa, yerga bug‘doy to‘kiladi.
Xalfa ham boshqa bolalar chuvvos bilan shosha-pisha tera
boshlaydilar. Bobom payqab qolib, hassasi bilan o‘dag‘aylab,
ularni quvlaydi. Keyin yerga qapishib, to‘kilgan bug‘doylarni
bittalab teradi. U hozir juda tetiklangandek. Hammadan, chol-
ning tuyadan qo‘rqmasligi meni qiziqtiradi. U notinch tuyalar
orasida munkillab, kalovlanib bemalol yuradi...

Bir kun chol boshqa odamlarni boshlab keladi. Ular bug‘doy va yong‘oqlarni qoplarga soladilar-da, katta eshaklarga, kesak otsang quloq qimirlatmaydigan juda yuvosh otlarga ortib jo‘naydilar. Omborxonaga kirsam bo‘m-bo‘sh. Cholning bu ishidan jahlim chiqadi. Nega berib yuboradi? Tushunmayman, ayniqsa yong‘oqlarga achinaman. Ayyor ko‘zlarini javdiratib, ildam yo‘rg‘alagan sichqonlar ham meni qiziqtirmaydi. Onamga aytsam, kulib deydi:

– Bobong sotdi.

– Nega sotadi?

Tushunmayman. Onamning javobi qalbimni tirnab yuboradi. Qovog‘im soliq, ko‘chaga chiqib ketaman.

Bu vaqtlarda yoshim to‘rtidan oshmagan bo‘lsa kerak...

* * *

Ko‘cha bugun jonlangan. Bo‘zchilar tanda yoyib, ipni ko‘k bo‘yoqqa bo‘yaydilar; bir tomoni dag‘al, qilli, g‘o‘laday og‘ir asbobni tanda ustidan yuritib, ipni silliqalaydilar. Bo‘zchilarning ko‘pi qari-qartang odamlar. Sal sho‘xlik qil-sang: «G‘ivillama oyoq ostida!» deb jerkishadi ular.

Men ariq labidan bir parcha loy olib, «poq-poq» o‘ynab o‘tirsam, uyidan o‘rtog‘im otilib chiqadi. Ko‘zlari allanechuk besaranjom. Qarasam, qo‘lida bir tilim handalak. Men unga: «Shirinmi?» deb tikilaman. U havasim kelganini biladi shekilli, qo‘lini orqasiga oladi-da, boshini liqillatib, maqtanadi:

– Dadamlar olib keldilar, yana bor. Ah, shirin...

Men loyni otaman. Yugurib Mirahmad otaning uyiga kiranman. Ayollari bog‘ga ko‘chib ketgani uchun supuriqsiz, qarovsiz qolgan keng hovlida juda baland, beo‘xshov eski paxsa devorli xonaning kichkina, shaloq darchasi oldida bobom o‘rtog‘i bilan gaplashib o‘tiribdi. Men pinjiga tiqilib deyman:

– Buva, handalak...

Chol quloq solgisi kelmaydi, hassasining uchi bilan yerni urib, gapiradi:

– Bilaman, bilaman, Musulmonqulning odami edi u, shay-tonga dars berardi...

– Balli, esingizda ekan... – eski do‘ppili boshini og‘ir chayqab, so‘zini davom ettiradi Mirahmad ota: – Ana shu oqpadarga qamti kelib qolsam bo‘ladimi! U otda, men yayov. Qo‘limda shashpar... O‘ziyam devday baquvvat, zug‘umli yigit edi-da...

Men chollarning suhbatiga beixtiyor berilaman. Dam bobomga, dam uning o‘rtog‘iga tikilaman. Ular allaqanday xonlar, beklar, qo‘rg‘onlar, urushlar to‘g‘risida so‘zlashadi. Allakimlar qandaydir katta darvozalarni berkitib qo‘ygan, kimlardir shaharga suv bermagan, bog‘dorlar qaylargadir qochib ketgani uchun bog‘larda mevalar pishib, sasib-chirib ketgan... Bu gaplar menga ertakdan ham qiziq tuyiladi. Nihoyat, chollar jim bo‘lishadi, go‘yo yoshliklarini sog‘inganday boshlarini quyi solishadi.

Men bobomning qo‘lidan tortaman:

– Handalak...

– Tek tur, huvari. Hali pishgani yo‘q... – deydi bobom.

Men yana qistayman. Astoydil qo‘lidan tortaman. Mirahmad ota meni aldamoq uchun gavronday hassasini qo‘ldan-qo‘lga chaqqon olib, xirillagan ovoz bilan qandaydir qiziq ashula aytib beradi. Yo‘q, menga kor qilmaydi. Oxiri, bobom o‘rtog‘iga deydi:

– Nima qilamiz? Bola. Bolaning ko‘ngli – poshsho...

Bu gapning ma‘nosiga tushunaman. Chunki, men o‘z tilagimni unga qabul qildirsam, u har vaqt atrofdagilarga yoki o‘z-o‘ziga shunday deb qo‘yardi.

Bizning uydan tor ko‘cha bo‘ylab yuz qadamcha yurilsa, tosh terilgan katta ko‘chaga – Oq Machit mahallasiga chiqiladi. Bu yerda uchta do‘kon bor: bari qassoblik, ikkisi baqqollik. Musa baqqolning do‘koni ko‘zimga har vaqt quruq ko‘rinadi. U faqat sabzi, piyoz, un, kerosin sotadi. Ammo muloyim, shirinso‘z, sersoqol kekxa Sobir baqqolda esa shoda-shoda osilgan, pashshalardan qoraygan teshikkulcha, otnonlardan, qurtlagan jiyda va turshaklardan tortib, to toshko‘mir, quruq beda, makkai sanogacha – har narsa topiladi.

Biz shu do‘konga boramiz. Sobir baqqol ohangdor mayin ovoz bilan: «Barakalla, azamatcha, buvalari to‘ylarini ko‘rsin», deb meni erkalab qo‘yadi.

Bobom qalashib yotgan handalaklardan bitta kichkinasini oladi-da, hidlab qo‘limga tutqizadi, keyin bahosini so‘raydi. Baqqol bir nima deydi. Bobom o‘siq qoshlarini chimirib, bir qaraydi-da, uzun, keng oq surf ko‘ylagining cho‘ntagidan bir necha chaqa chiqaradi, har birini ko‘zga yaqin tutib, obdan tikilib, baqqolning oldiga tashlaydi. Sobir baqqol boshini chayqaydi.

– Bo‘lmaydi, otajon, picha qo‘shing, – deydi.

– Bas. Bahosi yaxshi bo‘ldi, – deydi bobom jerkib, uyga buriladi.

Sobir baqqol orqadan yana astoydil qichqiradi:

– Dadaqo‘zi ota, bir nima qo‘shmasangiz bo‘lmaydi!

Bobom unga qiyo boqmaydi. Tor ko‘chaga kirgach, o‘z-o‘zicha gapirib ketadi: «Insof bilan sot-da! Og‘zingga siqqa-nicha aytaverasanmi!» Keyin mendan ham ranjiydi: «Tentak, sabrni bilmaysan. Bozordan kattasini olib kelardim».

Men handalakni qo‘ltiqlaganimcha shamolday yuguraman. Ayvonda do‘ppimi, jiyakmi tikib o‘tirgan onamdan pichoq so‘rayman. Akam ham, bir chekkada nimanidir o‘zicha chatib-tikib o‘tirgan opam ham sevinishadi. Mana, chol ham asta kirib keladi.

– Qimmatga oldim. Bozorga tushardim-u, lekin qo‘ymadi o‘g‘ling, – deydi u onamga. – Bolaning ko‘ngli – poshsho... Omon bo‘lsin, orqamda qolsin. Bu tentakni juda yaxshi ko‘raman.

Shundan keyin chol har ikki-uch kunda eshikdan terlab-pishib kiradi, qo‘ynidan kattaligi piyoladay yo‘l-yo‘l handalakni chiqarib beradi, keyin onamgami, buvimgami bozorning g‘ovur-g‘uvuridan shikoyat qiladi...

* * *

Onam menga qizil, oq yo‘lli tikdan uzungina, kenggina yangi ko‘ylak kiydiradi ham eskigina paranjisini yopinib, akamning qo‘liga kichkina tugunchakni beradi. Biz buvimning (ona tomondan) uyiga ketamiz. Bu – juda yaqin. Biz-

ga yondosh mahalla – Quyi Oq Machitda. Hatto onam ham ba'zi vaqtlarda yaktak yopinib, besh-o'n qo'shni uylari osha tomma-tom ham borib keladi.

Sobir baqqolning do'koniga bir zum ag'rayaman: eski, pachoq qo'l tarozisini o'ynagim keladi. Keyin, pastak kursichada mudrab o'tirgan yum-yumaloq, sep-semiz Niyoz qassobga ham qarab qo'yaman. Atrofida g'uv-g'uv uchgan arilardan qo'rqmaganiga hayron qolaman.

Tanish eshikka hammadan ilgari yuguraman-da, to'ppa-to'g'ri do'konxonaga kiraman. Kichkina, siniq ko'zli deraza tagida, beti yeyilib silliqlangan qalin to'nka yonida charm kesib o'tirgan bobom – yumaloq boshli, keng yuzli, toza, oq soqolli, to'la, sersavlat chol – qalin lablarini jo'rttaga qavartirib: «Bo'b-bo'b-bo'b... Aylanay shirintoydan», – deydi. Tog'alarim – Egamberdi va Rahimberdi – meni bir-bir quchoqlab, ishga beriladilar. Issiqda tor do'konxonada ishdan zerikib, diqqinapas bo'lgan xalfa va shogirdlar hazillasha boshlaydilar: biri boshimdan do'ppimni shunday chaqqonlik bilan yulib oladiki, qayga yashirganini bilmay qolaman. Boshqa biri orqada mushuksimon «pix» deb meni cho'chitmoqchi bo'ladi. Bobom hammasiga o'qraygan ko'zlarini tikib baqiradi:

– Enalaring qiladimi ishni, badbaxtlar?!

Uning tovushidan quloqlar yorilguday bo'ladi. Hazil-kashlarning nafasi ichiga tushadi. Men «chamanda gul» do'ppimni issiqdan yap-yalang'och bo'lib olgan oriq, rangpar, qarimsiq yuzli xalfaning tizzasi orasidan yulib olaman-da, ivirsiq do'konxonada titina boshlayman: shonlar, qoliplarni taraqlatib, goh u tokchaga, goh bu tokchaga teraman. Tayyor bo'lgan bachkana mahsilarni taxlayman, ba'zilarini oyoqlarimga o'lchab ko'raman. Bobom peshin namoziga ketgach, darrov uning o'rniga o'tiraman. Xuddi bobom kabi jiddiyat va qunt bilan ishga kirishmoqchi bo'laman: chol o'tkir gazanlarni mendan yashirib ketgan ekan. Kichkina o'tmas gazan bilan charmlarni kesaman, shirach bilan bir-biriga yopishtiraman. Burishgan eski charmlarni ho'llab, kunda ustiga qo'yib, ko'va bilan urib tekislashni juda sevaman.

Mahalla machitining minorasidan bobomning baland, toza yangragan ovozi eshitaladi. (U muazzin edi.)

– Buvam! – deyman birdan qichqirib.

– Minoradan tusholmay qoldi buvang. Tushirib qo‘y! – deydi cho‘tir xalfa.

Jahlim chiqadi, lekin indamasdan, ko‘vani kundaga urave-raman. Quloqlari bitgan shekilli, ko‘vani qo‘limdan tortib olishadi. Men ichkari hovliga kiraman. Ayvonda buvim – Hurmat bibi bilan onam choy ichib, har vaqtdagiday, gaplashib o‘tirishibdi. Buvim yumshoq, semiz qo‘llari bilan boshimni silab, odaticha, peshonamdan o‘pib qo‘yadi.

Ayvonning piromonidagi indan mo‘ltayib qaragan bir juft musicha bolasiga ko‘zim tushgan xamon o‘rnimdan sapchiyman. Ularni pastga tushirmoq uchun uzun yog‘och qidirar ekanman, buvim astoydil koyiydi meni:

– Ha, shumtaka, onasi qarg‘aydi. Musicha – aziz qush, – deydi-da, keyin, qushchalarni yutmoq uchun shift orasida ilon paydo bo‘lganini, ularga achinib, kunduzlari ikki ko‘zi shiftda, kechalari uxlamasdan poylab chiqqanligini so‘zlaydi. Haqiqatan, kampir jonli maxluqqa zarracha ozor yetkazishdan qo‘rqardi. Qurt-qumursqa, kapalak, qo‘ng‘iz – hammasini himoya qilardi.

Men quloq solmayman. Nima qilib bo‘lsa ham musichalarning payiga tushaman. Lekin endi onam meni qarg‘ay boshlaydi. Uning kichkinagina, etsiz, lekin iliq yuziga qarab, sal haddimdan oshsam, meni tutib olib urmoqqa tayyor ekani-ni payqayman-da, ilojisiz qolaman...

* * *

Ertalab choy ichamiz. Onam, opam, akam, bobom, buvim va men – hammamiz ayvonda, dasturxon atrofida davra qurganmiz. Bobom to‘rda, men uning pinjida o‘tiranman. Pastda, samovarning yonida onam choy quyib ulgurmaydi. Choy va non chakkaga tekkan! Na qand, na turshak! Men jizzali va piyozli nonlarni juda yoqtiranman, ammo bunday laziz nonlarni buvim ahyon-ahyonda yopadi.

Birpasda bobomning yelkasiga osilib olaman, quloqlarini ushlayman, burishiq yuzlarini silayman.

– Hoy, qo‘y, bolam, tek o‘tir! Choyni to‘kding-ku, xum-par! – deydi bobom koyinib.

Bobom – munkillagan qariya odam. Qoshlari o‘siq, siyrak soqoli oppoq. Burishiq qo‘llarida tomirlar qavargan, yirik barmoqlari qadoqli, oriqligidan gavdasi cho‘kkan, yelkasi chiqqan.

– Jim o‘tir, deyman, sho‘xliging qursin! – qarg‘aydi onam.

– Sho‘x-da, ayni g‘ayratga kirgan! – mening yonimni oladi bobom.

Buvimning butun gapi faqat tirikchilikdan. Uning gapida maqollar, turli ajoyib iboralar ustma-ust quyilib kelaveradi. U novchadan kelgan, baquvvat, pishiq, lekin cho‘pday oriq. Bobomga o‘xshash munkillagan emas, tirikkina kampir, hassa tutmaydi. U hech tinmaydi: non yopadi, o‘choqqa olov yoqadi, hovlini qirtishlab supuradi, namatlarni qoqadi...

Har kuni ertalab dasturxon ustida o‘tirganimizda, katta ko‘k it eshikdan asta kirib keladi. U ayvonga juda yaqin kelmasdan, nariroqda – hamisha bir joyda to‘xtaydi va orqa oyoqlarida turib, mo‘ltillagan ko‘zlari bilan menga tikiladi. Bu – qorovulning iti. Kelishgan, gavdali, zo‘r it, odatda shunday tentib yuradi.

O‘rnimdan turib: «Ma, ma, Ko‘ktoy», deb nonni ko‘rsataman va non bilan aldab turib, tokchadan sekin gugurt-ni olaman. Niyatimni payqagan it tura qochadi. U gugurtdan juda qo‘rqadi. Orqasidan nonni otaman, yugurib qaytadi-da, nonni olib, g‘izillaganicha chiqib ketadi. Hammamiz kulgidan qotib qolamiz.

– Bo‘yning cho‘zilmagur, – deydi kampir, – nonni otding-a, uvol... Itga Xudoyim suyakni chiqargan.

Opam qoziqdan jildini olib, bo‘yniga osadi-da, maktabiga jo‘naydi. Akam shoyi qiyiqni hafsala bilan taxlab, yaktak ustidan beliga bog‘lar ekan, amakimning o‘g‘li Qodir shoshilib eshikdan kirib keladi.

– Tez yur, Isavoy, kechikamiz, – deydi akamni qistab.

Qayergadir bormoqchilar. Men har vaqtdagiday ularga ergashib, xarxasha qilaman.

– Ko‘r bo‘lib ketmagur! – ranjiydi onam. – Zig‘irdaysan, o‘zingdan kattalarga ergashasan, bular uzoqqa ketyapti.

Bobom inqillab bazo‘r o‘rnidan turadi:

– Qani yur, bolam, ko‘chaga chiqamiz, – deydi devorga suyangan jing‘il hassasini olib.

Men o‘ynab o‘tirgan gugurt cho‘plarini nari-beri qutichaga solib, tokchaga tashlayman-da, bobomning oldiga tushib yuguraman.

Yelkasi chiqiq, munkillagan qari bobom, hassasini do‘qilatib, bitta-bitta bosib boradi. Egniga surf yaktak ustidan eskigina chopon, boshiga sarg‘aygan taqya kiygan. Yalang oyoqlarida qo‘pol, pishiq kavush.

– Qayoqqa boramiz, buva, Mirahmad buvaning oldigami? Yaxshi ko‘raman-da o‘rtog‘ingizni, – deyman bobomning oldida pildirab.

– Ha, xumpar, bilasan o‘zing, – javob beradi bobom kulimsirab.

– Tez-tez yuring-e, buva, muncha imillaysiz, – deyman to‘xtab.

Babom qotib kuladi-da, oppoq soqollarini silab, deydi:

– Qanday qilay, bolam, qarib qoldim, misoli bir quruq daraxtman-da...

Ko‘chadan ozgina yurgandan so‘ng, tor, egri jin ko‘chaga qayrilamiz. Qiyshaygan eski eshikni sekin ochamiz-da, Mirahmad boboning keng hovlisiga kiramiz.

Chol yirik gavdali, peshonasi keng, soqollari qalin, ustida bo‘z yaktak, eskigina chopon; devorga suyolib, go‘yo uxlaganday ko‘zlari yumuq, sokin o‘tiribdi.

– Ha, o‘tiribsizmi, oftobda miriqib? – deydi bobom miyig‘ida kulib va hassasini devorga suyaydi.

– E, kel-kel, zerikib o‘tiribman. Hech kim yo‘q, Mirmahmud bo‘lsa dalada, kampir rahmatlikdan ajraganimdan beri ahvol shu: yolg‘iz qoziq bo‘lib o‘tirganim-o‘tirgan, – deydi oyoqlarini uqalab, keyin surilib, eskigina ko‘rpachadan bobomga joy beradi.

Chol butun umri sipoh – jangchi bo‘lgan. Uning yirik novcha gavadasi, hanuz qirg‘iydek ko‘z qarashlari yoshlikdan jasur, polvon kishi bo‘lganidan ishorat beradi. Farg‘ona vodiysida, Chimkent, Turkiston, Sayram atrofi sahrolarida sipohlik qilib ko‘p kezgan. Ruslar kelgandan so‘nggina tentirashlarga barham berilgan.

Almisoqdan qolgan ko‘hna uyning to‘kilib turgan ayvonida ikki chol – qadim do‘stlar, odatdagiday, bitmas-tuganmas suhbatlariga kirishib ketadi. Men darrov ayvon oldida oftobda mudrab yotgan zanjirband it oldiga yaqinlashaman. It yalqovgina ko‘zlarini asta ochib, bir irillaydi. Men cho‘chib, ikki qadam orqaga o‘zimni tashlayman. U juda zo‘r, eshakday katta targ‘il it. Men astagina yana yaqin boraman va cho‘qqayib, «ma-ma-ma», deyman tegajaklik bilan qo‘limni uzatib. It indamaydi, ammo shu on dumiga qo‘ngan bir pashshani chaynamoqchi bo‘lib, qayta-qayta g‘ijiniib dumini tishlaydi, keyin butini ko‘tarib qashinadi. Men astoydil tegajaklik qila boshlayman. U birdan gurullagan baland ovozi bilan vovillab yuboradi. Cho‘chib, yana o‘zimni orqaga tashlayman.

– Ey, tegma, it yomon, – deydi bobom meni chaqirib.

Chollar nimanidir gaplashib o‘tiradilar. Men bobom oldida birpasgina o‘tiranman-da, yana zerikib hovli yuziga tushaman.

Cholning yolg‘iz, bitta-yu bitta ko‘r tovug‘i bor. Tuxum qiladimi, qilmaydimi – bilmayman, lekin oriqqina, qari yuvosh tovuq. Kesak otib, quvlay boshlayman.

– Bas, bas, tegma, uvol-ku, axir, – qichqiradi bobom ranjigan ohangda.

Men chollar oldidan asta o‘tib, uyning ichiga suqulaman. Nimqorong‘i xona ichi bo‘m-bo‘sh, hech vaqo yo‘q. Taxmonda eski bir sandiq, burchakda cheti siniq zil xumcha. Yerda bir parcha eski namat ustida kir ko‘rpacha bilan bir quroq yostiq xolos. Yog‘och qoziqda kir chopon osig‘liq. Uyning to‘rida, shiftga yaqin baland yog‘och dor, unda ham eskigina olacha paxtalik. Tokchada uchta-to‘rtta sopol piyola, qalin og‘ir sopol tovoqlar, besh-olti qo‘pol-qo‘pol yog‘och qoshiq. Bular – cholning ko‘p, xilma-xil hunarlaridan dalolat. Xona-

ning har bir burchagi, har bir tokchasini timirskilab yuramanda, birdan shiftda eski qinga tiqilgan qadim zamonning katta bir qilichi osig'liq turganiga ko'zim tushadi, yuragim hapriqib ketadi. O'ymakor yog'och eshikli pastak darchaga yugurib chiqaman, yuqoriga osilaman. Bo'yim yetmaganidan xunob bo'lib, darchadan cholga qichqiraman:

– Buva, qilichni olib bering! – yalinaman sabrsizlanib.

Mirahmad chol jahli chiqib, bir xo'mrayadi, keyin yumshab, kulimsirab, muloyim ohangda:

– Ey, o'g'lim, qilich shipga osig'liq, g'alva qilma, – deydi yo'talib va uzoq yoshligini tasavvur etganday bir lahza xayolga beriladi, keyin so'zida davom etadi: – Lekin bir zamonlar xo'p qilichbozlik qilganmiz. Tulpor otlarni osmonga sapchitib, qilich solardik. E-e, bu qilich ham endi menday keksa. Esiz-esiz, o'tdi-ketdi yoshlik, yulduz oqqanday oqdi-ketdi.

– Jon ota, bir ushlab ko'ray, – yalinaman yig'lamsirab.

Bobom meni aldab-suldab chaqiradi-da, yoniga o'tqizadi.

– O'tir, o'g'lim, o'tir, qilich nima degan gap. Endi qilichbozlik, yaroq zamoni o'tib ketdi. O'qi, o'g'lim, ulg'ayib, mulla bo'li! – deydi orqamni qoqib. – Qani boshlang, do'stim, Farg'onada Ma'dalixon taxtdan tushirilganini so'zlang. Musavoy eshitsin, bir yaxshilab hikoya qiling, – deydi bobom o'rtog'iga qarab.

– Qani bo'lmasa, tingla, o'g'ilcha, – deydi chol va yo'talib, tarixni boshlaydi.

Es-es bilaman, tushdagiday qiziq voqealar, ajoyib sarguzashtlar chol xotirasidan buloqday quyilib keladi. Farg'ona janglari, Buxoro g'azovati, Qo'qon va Xorazm talonlari... keyin ruslarning kelishi. Hikoyaga men berilib quloq solaman, jim tinglayman. Chol hammasini birma-bir eslab, uzoq so'zlaydi. Xotiralar ko'p. Bular hanuz g'ira-shira esimda.

– O'tdi-ketdi umr, ey-voh, bevafo dunyo! – deydi chol va yo'talib, xayol og'ushida yana uzoq sukut etadi. – Yurgan daryo, o'tirgan bo'yra, deydilar. Quturgan bir daryo edik, mana, ko'ribsizki, bo'yra bo'lib qolibmiz, – deydi chol xo'rsinib.

– Lekin, mayli, do‘stim, xonlar, beklar zulmidan, talon-torajdan qutuldik, – deydi bobom soqolini barmoqlari bilan tarab.

Bobom va chol endi har xil hazil-huzul gaplarga o‘tishadi, to‘yib ezmalanishadi, men ularning hazillarini tinglashni ham sevaman.

Peshin vaqti yaqinlashganda asta uyga jo‘naymiz.

* * *

Ayvonda buvim bilan pochcham o‘tirishibdi. Dasturxon yozilgan, qand-qurs joyida, samovar shaqirlab qaynab turibdi.

Pochcham ellikdan oshgan, novcha, kasalmand, rangpar, tishlari tushgan, soqollari oqargan, yuzi burishiq, xunukkina kishi. Ustida uzun yaktak, boshida beso‘naqay o‘ralgan katta qo‘pol salla, oyoqlarida churuk mahsi. Doimo eng avval uning shu churuk mahsilariga ko‘zim tushadi, bugun ham yalt etib avval uning oyoqlariga qarayman va o‘sha churuk saxtiyon mahsisini ko‘raman. Hayron qolaman, nahotki hech yangi mahsi ololmasa?

Pochcham Labzakda turadi. U so‘kfurushlik qiladi. So‘kchilik g‘oyat og‘ir va iflos ish. Ehtimol shuning uchundir, pochcham boyaqish hamisha kir va horg‘in yuradi. Oilasi juda katta. Birinchi xotini – katta ammam o‘lgan, keyin kichik ammamga uylangan. Uning ancha-muncha mayda bolalari bor.

Bobom eshikdan kirishi bilan:

– Keling, keling, omonmisiz? – deydi va pochcham bilan ko‘rishib, sihat-omonlik so‘raydi-da, to‘nini qozoqqa osib, to‘rga o‘tiradi. – Bay-bay, kun isib ketibdi, – deydi chordana qurib.

Bobom darrov pochchamning ishlaridan, narx-navodan surishtira boshlaydi. Pochcham har vaqtdagiday so‘kfurushlikdan, tirikchilikning mashaqqatlaridan, hayotning og‘irligidan shikoyatomuz so‘zlaydi. Men jimgina pochchamning og‘ziga qarab o‘tiranman. Ayniqsa uning o‘siq qoshlarini, sertomir bo‘ynining qaltirashini, tomog‘idan choyni qult-qult o‘tishi va chirik tishlari orasida qandning qusurlashini tomosha qilaman. Poch-

chamni juda tez unutamani, dasturxondagi qand, parvarda va turli mevalar ko‘zimni oladi. Patnisni tiq-tiq etib, chetini chertib qo‘yaman, lekin qo‘l uzatishga buvimdan qo‘rqaman. Buvim ham mening bezovtalanganimni darrov seza qoladi.

– Muncha g‘ivirlaysan, jim o‘tir, o‘ynab kelsang bo‘lmaydimi! – deb turtib qo‘yadi.

– O‘zim... Parvardani sanayapman ichimda, – deyman izza bo‘lib.

Bobom qotib kuladi:

– Ol, ol, huvari, – deydi bobom parvardani ko‘rsatib.

Buvim bitta oq qand va bitta parvardani uzatadi:

– Bor, ket, yo‘qol, ko‘chaga jo‘na, yeganing hamisha shirinlik, issig‘ing oshmaganiga hayronman, – deydi noxush ohangda.

– Sandiqning kaliti o‘zingizda-ku, qachondan beri bermaysiz, toshday qattiqsiz, – deyman buvimga, qandni kusurlatib.

Samovar yonida choy quyib o‘tirgan oyim lablarini tishlab, eshikka ishora qiladi, men g‘izillab ko‘chaga yuguraman.

* * *

Oqshom. Oyoqlarim yalang, ustimda yangi chit ko‘ylak, boshimda eskigina do‘ppi, mahallada yuraman. Bizning mahalla – Govkush. Gavjum ko‘cha, katta-kichik har xil yoshdagi bolalar juda ko‘p. Hammamiz o‘yinda. O‘yinning ham xillari ko‘p: kattalar oshiq, chillak o‘ynaydi, biz, kichiklar, tol kesib, ot qilib minamiz-da, tor ko‘chaning changini burqirratib chopamiz; charchashni bilmaymiz. Tol otni bezashda o‘rtoqlarimdan qolishmaslikka tirishaman, o‘zimcha turli popuklar, shokilalar yopishtiraman. Bolalardan birortasi tegsami, hayiqmay yoqalashib ketaveraman.

To‘satdan, lop etib, Xumsondan otam kelib qoladi. Otam otdan tushgan hamon men unga quchoqlab yopishaman.

– O‘g‘lim, omonmisan? – deydi otam meni quchoqlab, keyin otni yetaklaganicha hovliga kiradi-da, egardan xurjunni oladi. Sevinishib yugurgan buvim va bobom bilan ko‘rishib, ayvonga o‘tiradi.

Oyim, uzoqda turganicha, «Assalomu alaykum», deydi va samovarga yopisha ketadi. Opam bilan Isa akam ham, otam kelganini eshitib, darrov allaqaydan yetib keladilar.

Otamning qovog'i soliq, indamasdan nos chekib o'tiradi, gapirmaydi. Men ham, mum tishlaganday, sukutda, bobom yoniga tiqilib o'tiraman.

– Nima bo'ldi, gapir, qalay yumushlaring? – so'raydi og'ir sukutdan keyin bobom.

Dadam – Toshmuhammad baland bo'yli, sariqdan kelgan, soqol-mo'ylovi qora, usti boshi qo'polgina kishi. U bobomga javob bermaydi. Yana anchagina jim o'tirgandan keyin nos-voyini tupurib tashlaydi-da, qisqagina qilib to'ng javob beradi:

– Uch kun bo'ldi – do'konga o'g'ri tushdi, qolgan mollar-ni nari-beri sotdim-da, do'konni tashlab, Xumsondan ketdim. Ish shunday, rasvo...

Hamma jim, qotib qoladi. Uzoq sukutdan so'ng birdan bobomning fig'oni falakka chiqib ketadi, u jahl ustida to'liqinlanib gapiradi:

– Xumson ham rasvo bo'ldi, degin, ha, axir odamlari in-sofli edi-ku?!

– Xumsonning xalqi yaxshi, lekin o'g'rilar bor-da, – deydi otam kalta qilib.

Bobom g'oyat xafa, boshini quyi solib o'tiradi.

– Toleymiz qursin! – ho'ngrab yig'laydi buvim.

Onam asta, tovushsiz yig'laydi, faqat yuzlaridan oqib tushgan ko'z yoshlari go'yo bizning yuraklardan sirqiganday, akam, opam va men goh otamga, goh onamga tikilib, qayg'u og'ushida jim qotib o'tiramiz.

Bobom bir so'z qotmasdan o'rnidan qo'zg'aladi. Yelkasi-ga g'am yuki cho'kkanday, gavdasini bazo'r ko'taradi va har kundagidan bukchayganroq holda asta yurib, machitga – xuf-ton namoziga jo'naydi.

Endi onamning fig'oni to'g'oni buzilgan daryoday ko'pira boshlaganda, otam darrov kesib tashlaydi:

– Bas-bas, bo'ldi endi, Xudodan ko'r, – deydi jahl bilan, keyin sal yumshoqroq ohangda: – Tirikchilikni bir amallab o'tkazarmiz, xafa bo'lma, daladan ovqat topiladi, – deydi kaftiga nos to'kib.

Onam yig‘lab yurib, samovar olib keladi, dasturxonda non burdalanadi. Hammamiz jim, so‘zsiz, ishtahasiz choy ichamiz.

* * *

Ertasiga har kungidan ham vaqtlik choyga o‘tiramiz. Dadam to‘rda, xafaligidanmi dasturxonga qo‘l urmaydi, og‘zida nos, boshi quyi egilgan, jim. Men dadamga zehn solib, termilib o‘tiranman. Soqoli siyrak, yuziga ajin tusha boshlagan, ko‘zlari yirik. U har vaqt shunday, nos chekib, xayolga berilib, uzoq o‘tirishni yaxshi ko‘radi.

Bobom choyni katta-katta ho‘playdi, gapiradi, o‘zi xafa bo‘lsa-da, dadamga nasihat qilishga tirishadi.

Dadam he demay, be demay, bir nuqtaga qarab o‘tiradi.

– Bas, o‘tgan ishga salavot, unut, – deydi bobom yo‘talib. – Harakat qil. Toji aka kuni kecha Yangibozordan keldi. Oldiga chiqib, maslahat so‘ra. Keyin Yangibozorga bor, qozoqlar odobli, shafqatli, toza xalq.

– Tirikchilik dardidaman, mening ishim, albatta, cho‘lda tentirash, – to‘ng‘illaydi dadam va nosni chekib bo‘ladi-da, achchiq choydan ichadi; keyin indamay ko‘chaga chiqib ketadi.

Bobom uzoq o‘tirgandan so‘ng «Uh!» deb og‘ir xo‘rsinadi, hassasini do‘qillatib, asta qadam bilan ko‘chaga jo‘naydi. Karomat opam ham noxush holda jildini qoziqdan olib, bo‘yniga osadi, kitobining yoniga yarimta nonni tiqishtiradi-da, maktabga ketadi. Demak, bugun tushda «nonxo‘rak»ka uyga kelmas ekan, deb o‘ylayman ichimda. U juda dono qiz, Navoiy, Mashrab, Hofizlarni mayin yoqimli ovozi bilan, chiroyli ohang berib, juda ravon o‘qiydi. Men uning pinjida jim quloq solib uzoq tinglashni yaxshi ko‘raman. Isa akam ham Oq Machitdagi maktabga qatnaydi. U juda yuvosh, bo‘shgina bola, bugun ham jimgina maktabiga jo‘nadi.

Onam boyaqish bugun nihoyat xafa. U o‘rta bo‘yli, ori-qina, rangi boshi durustgina, mehnatkash xotin. Uy ishidan jindak bo‘sh vaqti bo‘lsa darrov jiyakmi, do‘ppimi tikishga o‘tiradi.

Bugun ham onam dasturxonni chaqqongina yig‘ishtiradi-

da ish tikishga o'tiradi.

– Dadamning do'konini o'g'ri bo'shatib ketgan bo'lsa, endi dadam Xumsonga bormaydimi? Juda ichim achishyapti, oyi, gapiring, dadam o'g'rini nimaga darrov qidirib topmaydi? – so'rayman onamning yoniga o'tirib.

– O'g'rilar ayyor bo'ladi, o'g'lim. Ular tun qorong'isida keladi-da, birpasda shipiradi-ketadi, – deydi onam xafa holda.

Chaqqon qatim tortib, sekin gapira boshlaydi oyim. Tog'lar-toshlar, qoyalar, uchirimlar, ular orasida sharqirab oqqan suvlardan gapiradi.

– Yong'oq, olcha, asal – hammasi tog'dan keladi, uqdingmi? Eshitganman. Xumson tog'lari juda baland, chiroyli emish, bag'rida katta daryo ko'pirib oqarmish.

Men xayolimda o'zimni tog'lar orasida tasavvur etaman. Esiz-esiz Xumson. Men dadamning o'rnida bo'lsam, o'g'rini darrov ushlardim-da, o'xshatib do'pposlab, mollarni cho'z, derdim o'g'riga.

Hovliqib gapirgancha o'rnimdan turib ketaman. Oyim jilmayib kulib qo'yadi.

– Baqqolchilik yaxshi hunar, oyi. Do'konda hamma narsa bo'ladi: bug'doy, arpa, un, sabzi, piyoz, choy, qand, yong'oq, mayiz. Mana, Oq Machitda baqqol bor-ku, nimani qidirsangiz, topasiz undan. O'tganimda havasim keladi, qand-qurslari, jiydalari biram ko'pki... Havasim kelib, qarab o'taman bittayam bermaydi-ya. Dadamning do'koniya shundaydir-a, oyi? Dadam yozda meni olib boraman, degan edi. Esiz... Xayolim Xumsonda edi-ya!

Oyim ishpechni tokchaga qo'yib, samovarning kulini qoqadi-da, g'ivirlab oshxonaga kirib ketadi. Orqasidan qarab, oyim xafalikdan kuyib ketdi, deyman ichimda.

Bir necha kun o'tgandan so'ng dadam Yangibozorga jo'nashga tayyorlik ko'ra boshlaydi. Qarz-havola bilan amal-taqal qilib, chit, tik, trinka oladi va bir sahar, qorong'ida otda jo'nab ketadi.

Bobom va buvim duo qilib, yig'lab qoladilar.

Onam ancha tinchigan. U peshinga yaqin kichik bobomnikiga – otasinikiga chiqmoqchi bo'lib, meni oldiga soladi.

Onam paranjida, baqqollar yonidan o‘tib borayotsak, soqollari oq, tanish Sarvi baqqol sekingina eshitilar-eshtilmas «Qurvaqa», deydi. Jahlim chiqqanidan qaltirab ketaman.

– Yur, tez-tez... – deydi onam.

– «Qurvaqa», deyapti-ku, har kun meni ko‘rganda «Qurvaqa», deydi, – deyman oyimga ranjigan ohangda.

– Ha, qo‘yaver, ermak qiladi-da, hammaning ham shunday bir laqabi bo‘ladi, parvo qilma, hammasi hazil, – deydi onam.

Bu – bobomnng laqabi.

Burchakka yetganda jindak to‘xtayman. Bu yerda xashak ustida qish-u yoz bir devona yotadi. Soqollari o‘sgan, kiyimlari juldur bir keksa devona. Har kuni sham yoqib, go‘shtsiz qora sho‘rva qaynatadi. Hozir esa bir nimalar haqida xonish bilan va‘zxonlik qilmoqda. Birpas to‘xtab tinglayman. Onam anchagina ilgari ketib qoladi. Machit oldidan o‘tib ketayotganda, yana to‘xtayman.

Machit minorasi baland, savlatli. Har o‘tganimda lahza-gina to‘xtab, minoraning tagidan boshiga qadar bir ko‘z yu-gurtiraman.

Buvimlarnikiga yetamiz, onam orqasiga bir qaraydi-da, mening qoramni ko‘rgandan so‘ng ichkariga kirib ketadi.

Men tashqarining to‘ridagi do‘konga kiraman. Katalak do‘konchada bobom, ikki tog‘am, to‘rtta xalfa mahsi tikmoq-dalar.

– E, kel-kel, kamnamosan?! – deydi kinoya bilan shartta-shartta qatim tortib, bigiz bilan mahsi tikayotgan Ergash xalfa.

– Assalomu alaykum! – deyman va to‘ppa-to‘g‘ri to‘rdagi bobomning oldiga o‘taman.

Bobom meni qattiq quchib, qo‘li bilan orqamni bir-ikki qoqadi-da, tag‘in ishga tutinadi. Dam tog‘alarimga, dam xalfalarga biroz tegajaklik qilgandan keyin ichkariga kirib ketaman.

Torgina hovli. Bobom ota-bobolaridan qolgan churuk uyni buzib, ming mashaqqat bilan yangi imorat solgan. Kichkina, nihoyat tor hovlida bir nav tuzukkina ikki uy va bir ayvon. Hovlining burchida kattakon, yo‘g‘on, tarvaqaylab o‘sgan bir

tup olma. Buvim har bahor daraxt oldiga bolta ko‘tarib bora-di-da: «Kesaman, kesaman sen o‘lgurni!» deb po‘pisa qiladi.

Ayvonda oyim bilan buvim so‘zlashib o‘tirishibdi.

– Kela qol, bolam, kel, aylanay, – deydi buvim quchoqlab, ikki yuzimdan cho‘lp-cho‘lp o‘pib.

U savlatli, to‘lagina, oppoq, ko‘zlari yirik, ziyrak va shirinso‘z xotin.

Men darrov o‘yinga tushaman, ermak axtara boshlayman. Ayvonda gir aylanib, bemalol kezib yurgan musichalarni quvlayman.

– Bay-bay-bay, sho‘xsan-ey... – deydi onam qo‘lini siltab. Shiftga ko‘zlarim tushadi:

– Voy, bola ochibdi, bittasini tushiraman, kaltak yo‘qmi? – o‘choqboshiga, kelinoyim oldiga yuguraman.

– Uvol-ku, axir, bermang! – deydi ayvonda turib onam.

Yana dam ammamning g‘iybati, dam buvimdan shikoyat – uzoq, bitmas-tuganmas suhbatlarini davom ettiradilar.

– Yur, ukam, mashinada tikishni o‘rgataman. Biram mashinaki, shatillatib tikib beradi. Yur, o‘zing ko‘r, uch kun burun goroddan tog‘ang olib keldi.

Kelinoyim meni uyga boshlaydi. Oldiga tushib uyga chopaman. Yaraqlagan yangi mashina ekan. Kelinoyimni nari surib, mashinaning qulog‘ini egallayman, o‘ng-u teskari aylantiraman, u yoq-bu yog‘ini ochib ko‘raman. Kelinoyimning jahli chiqib, «Tegma, bu nozik narsa», deydi va o‘tirib mahsilarining qo‘njiga mashinada gul sola boshlaydi. Bu yangilikdan ham tez zerikaman-da, tashqariga, do‘konga yuguraman.

Bobom peshin namoziga ketgan, u ko‘pdan beri machitining ixlosli so‘fisi. Uning baland, gurillagan ovozi minoradan yangrab, uzoqlarga, allaqaylarga ketadi. Har gal u azon aytarkan, quloq solib turaman-da, «Mening bobom», deb qo‘yaman o‘rtoqlarimga. Bobom biror kunni kanda qilmaydi, har kun besh mahal minoraga chiqib, azon aytadi.

Men do‘konda bobomning yo‘qligidan sevinaman-da, darrov kundaga mukka tushib olaman. Qo‘limga tushgan eng yaxshi charmlarni ko‘va bilan urib-urib, bizbizak kesishga kirishaman. Lekin bizbizak o‘lgurni yaxshi o‘xshata olmay-

man. Shu chogʻ toʻsatdan katta togʻam – Egamberdi qilmishimni koʻrib qoladi-da, ranjib, meni koyiy boshlaydi:

– E-e, jinni boʻlib qoldingmi? Voy-boʻy, qiymalab tashlabsan-ku butun charmlarni, tentak. Joʻnab qol hozir, buvang kaltaklaydi. – Qoʻlimdan gazanni yirib oladi-da, qiymalangan charmlarni yigʻishtiradi.

Lekin parvoyim yoʻq, pisand qilmasdan xalfa-shogirdlar bilan hazillashib oʻtiranman. Bobom peshin namozidan qaytib, ishga oʻtirgan hamon mening qilmishlarimni sezib qoladi:

– Iya, bu nimasi? Uvol-ku, tentak! Ozmuncha charmmi! Joʻna koʻchaga, – baqiradi jahldan qizarib.

Men qovogʻimni solib, xafa oʻtiranman.

– Bor, suv olib kel, shirach qoramiz, – deydi bobom yumshagan tovush bilan kulimsirab.

Zarang tovoqni koʻtarib, darrov ichkariga yuguraman va gʻizillaganimcha birpasda zarangni limmo-lim toʻlatib suv olib chiqaman.

– Barakalla, xumpar-ey, chaqqonsan-da oʻzing, – maqtaydi meni bobom tukli qulogʻini jimjilogʻi bilan qashib. Xalfalarga xalaqit bermasin deydi shekilli, buyuradi: – Tur, bir oʻynab kel!

Koʻchaga chiqqim kelmaganidan gʻivirlab uni-buni oʻynab oʻtiranman. Katta va kichik togʻalarim boshlarini koʻtarmay ish tikadilar. Katta togʻam mahsi tikmoqda. U baland boʻyli, qotmadan kelgan, silnamo, oriqqina kishi. Koʻzlari yirik, qoshlari payvasta, moʻylovi oʻziga yarashgan... U bedanaboz, bedanani juda yaxshi koʻradi va uning tilini yaxshi biladi. Har kun peshinda yoki kechqurun Baland Machitga chiqib, oʻrtoqlari bilan samovarda jindak gaplashib oʻtiradi. Usti boshi ozoda, boshida hamisha yangi doʻppi, belida qoʻsh shohi belbogʻ – oliftanamo yigit.

Kichik togʻam boʻlsa past boʻylikkina, moʻylovlari siyrak, zaif va koʻrimsizgina. U ertadan kechga qadar siljimay, biron soʻz qotmay, mahsi tikadi.

Shogird va xalfalar besh kishi, koʻzlari va qoʻllari ishda, astagina xirgoyi qilishadi yoki ermak uchuk undan-bundan,

oldi-qochdi voqealardan gaplashib, turmushdan nolib, turli mashaqqatlardan zorlanib o'tirishadi. Ularning qo'llari juda chaqqon, birpasda bigizni shartta-shartta tiqib, ipni u yoq-bu yoqqa qulochlab, chok tikadilar.

Mana, oriq, qotmagina, silnamo, soqoli juda siyrak bir xalfa sekin qo'shiq aytadi:

Jon-jon Latifa!..
Gul maydon Latifa,
Shoxida o'ynang, bargida sayrang,
Jon Latifa!..

Uning ovozi yoqimli, ohangi mayin, dardli.

– Juft bo'lsin! – qichqiradi birov.

– Barakalla, ofarin, ustaxon! Qani, tag'in ayting qo'shiqning konisiz-ku, – deydi lo'ppigina yosh bir xalfa.

Ammo bobomning jahli chiqib ketadi:

– E, bas, ishingni qil! Hazilning ham, qo'shiqning ham bir shingili yaxshi, ortiqchasi yarashmaydi, taomil shu! – deydi keskin tarzda.

– Jon aka! – deydi ko'rimsizgina bir keksa xalfa. – Ishni qilib o'tiribmiz, ishimiz yomon emas, ammo zerikamiz. Qo'shiq bo'lsa, jonga rohat; vaqt o'tganini, charchaganimizni bildirmaydi, ermak-da, ermak... – deydi ranjigan tovush bilan boshini ishdan ko'tarmasdan.

Bobom unga bir o'qrayadi-da, qizarib bo'kiradi:

– Ollo, de, Olloga sig'in! – Keyin yumshoqroq tovush bilan: – Dard ko'p, davo yo'q... Eshonga qo'l ber, keksayib qolding. Qo'shiq senga chikora! – deydi.

Uy ichi suv quyganday jimjit bo'ladl. Xalfa-shogirdlar, tog'alarim jim ish tikadilar, yolg'iz pashshalar g'uvillab aylanadi. Ularning xiraligidan diqqat bo'lgan shogirdlar goho «ah» deb bilaklarini yoki bo'yinlarini bir urib qo'yadilar.

Juma kunlari xalfa va shogirdlar ozod. Katta-kichik tog'alarim samovarga chiqib ketadilar. Ammo boyaqish bobom ishni uzmaydi. O'zi yolg'iz ish tikadi. To'p otar-

da ishini tugatadi-da, tahorat qilib, machitga jo'naydi. Oq Machitda juma namozini o'qigandan keyin bizning mahal-laga yaqin – Mo'g'ul ko'chadagi machitga, eshonning oldiga boradi. Machitda odam qalin. Hofizlar yig'i-sig'i bilan ishqiy va so'fiyona g'azallar o'qishadi. Bobom «Hu!» deb darrov o'rtadagi zikirchilarga qo'shilib, zikr tushib ketadi. Joni dili bilan, astoydil zikr qiladi.

Bobom kambag'al, zo'r-bazo'r ro'zg'orini surgab, tamad-di qilardi, kecha-kunduz tinmasdan ishlardi, ammo ozgina vaqt topsa, darrov namoz-ibodatga berilardi.

* * *

Bir kuni bobomning ustaxonasida o'tirsam, kir paranjiga o'ralgan, qaddi bukik, oriqli bir xotin salom berib kiradi va sekingina deraza tagiga cho'kadi.

– O, aylanay, pirim, mehribonim! – deydi kampir bobom-ga murojaat etib. – Huzuringizga keldim.

Bobom boshini ko'tarmasdan alik oladi-da, kampirdan so'raydi:

– Ha, ishing qalay, kampir?

Kampir uzoq gapiradi, bolasining ishsiz sarsonligidan has-rat qiladi, turmushdan zorlanadi:

– Sizga sig'inib keldim, aylanay usta, o'g'limni ishga oling, aqlli, mo'min-qobil bola...

Bobom indamaydi, do'q-do'q qilib shonni urib qo'yadi-da, birpasdan keyin noxush tovush bilan deydi:

– Shum bola. Bilaman uni, bir vaqt ishlagan. Takabbur, qo'rs, pichingni yaxshi ko'radigan, shilqim bola, tushundingmi?

Bir lahza kampirning nafasi ichiga tushib ketadi, keyin yalinchoq tovush bilan gapiradi:

– Gapingiz to'g'ri, usta. Hammasi rost, qanday qilay, yo-mon, qo'rs bola, o'lguday o'jar, dilozor. O'zim ham bilaman, taqsir. Yo'lga soling. Lekin aqli raso. Odam bo'ladi, degan umidim bor, taqsir. Yordam bering, yaxshiligingizni sira unut-maymiz, ochmiz... – deb piq-piq yig'laydi kampir va so'zida yana davom etadi: – Dardimiz ko'p, hasratimiz ko'p; tashqariga birpasga chiqsangiz, jindak gapim bor edi, – deydi yana yalinib.

Bobom to'ng'illab deydi:

– Kampir, xalfalarning qulog'i bek, aytaver, nima gap?

– Falakning dastidan o'ldik, dodimizni eshitadigan kishi yo'q.

– Bas, bas, o'zi nima gap? Po'skallasini gapir! – deydi bobom.

Kampir bir on sukut qiladi, keyin yig'i aralash, shivirlab gapiradi:

– Boyvachcha o'lgurning bolalariga, erkatoylariga kinna solish, qoqish-suqish uchun goho borib turardim. Kelin picha dimog'dor bo'lsa ham Keling, keling», deb turardi boyaqish. Bir kun u: «Nevarangizni menga bering, chaqalog'imni ko'tarib yuradi, kiyim-bosh qilib beraman, ovqati shu yerdan o'tadi», deb yalindi. O'n uchga kirgan yoshgina, popukday qiz edi. «Xo'p, bolam!» dedim, suyunib ketdim, jilla bo'lmasa, qorni to'yadi-ku, deb o'yladim. Uyga borib, maqtadim – boy juda badavlat, yer-suvlari ko'p, dedim. Nevaram ham suyunib ketdi. Darrov oldimga solib, boyning hovlisiga olib bordim. Bolalari ko'p, uyi «bag'-bug'». Kelin gerdayib: «Yaxshi qildingiz, buvi, nevarangiz yolchib qoladi», deb maqtandi. Men nodon, g'aflat bosgan boshim, suyunib, duo qilib, uyga qaytdim. Olti-yetti oy o'tdi. Nevaram boyaqish goh-goh uyga bir zumgina kelib ketardi. «Buvijon, ish ko'p, juda zerikdim», deb zorlanardi. «Hechqisi yo'q, ishga pishasan, qorning to'q bo'lsa, bas, chirog'im», deb aldab-suldab jo'natardim men gumroh. Lekin boyvachcha o'lgur qizga ko'z qirini tashlab yurar ekan. «Oppoq qizim, yaxshi qizim», deb aldab yurar ekan juvonmarg bo'lgur.

Xalfalar, shivirlashib, bir-birini turtib qo'yishadi. Ular gapga zimdan quloq solar edilar.

– Bir kun kelin yasanib, bolalarini yasantirib onasinikiga ketgan ekan, boyvachcha qizni aldapti, avrapti, xullas, yopishipti. E, usta, ahvolimiz shu, nevaram shumshayib uyga kelib o'tiripti... Dardimiz behisob. Ilohim, boyvachchalarga o'lim bersin, xonavayron bo'lsin! – ho'ngrab yig'lab yuboradi kampir.

Xalfalar, tog'alarim g'azabdan titraydilar, bobom oqarib ketadi.

– Boyvachchang kim? Oti nima ablahning? – so‘raydi baqirib.

– Buni sir saqlayman, usta, mabodo boy bilsa, tinch qo‘ymaydi bizni, – deydi kampir sekin tovush bilan.

– Boyvachchalarni pul quturtiradi. Itvachchalar... – bo‘g‘iladi kekxa xalfa.

– Turgan-bitgani ifloslik u ablahlarning, – deydi ikkinchi bir xalfa.

Bobom uzoq va og‘ir sukutdan so‘ng kampirni ovutadi:

– Bas, yig‘lama, zolimlar ko‘p, xoinlar ko‘p. Ularning shunday noma‘qulchiliklari, itliklari bo‘lib turadi. Ko‘p ko‘rganmiz, ko‘p eshitganmiz bunday voqealarni. Sabr qil, tangrim o‘zi beradi ularga jazoni! – Biroz o‘ylanib o‘tirgandan so‘ng, boshini ko‘tarib so‘raydi: – Xo‘sh, o‘g‘ling usta Mirhamiddan ketib qoldimi?

– Urishib qolipti... Yo‘q, demang, oling, tasadduq!.. – tutilib yalinadi kampir.

– Kampir, yubor o‘g‘lingni! O‘zim yaxshilab bir gaplashaman. Xo‘p ezib, innaykeyin ishga olaman ablahni.

Kampir uzundan-uzun duo qilib, churuk paranjisining etaklarini yerga surgagan holda chiqib ketadi.

Men angrayib o‘tiranman.

* * *

Havo haddan tashqari isib ketadi. Oftob omonsiz. Xalfalar va tog‘alarim ter quyib ishlaydilar: dam jiqqa ho‘l ro‘mollari bilan yelpinib, dam engashib manglaylaridan terni sidiradilar, ammo bobom tushkur munchoq-munchoq ter bossa ham pisand qilmaydi, bemalol ishlaydi, shartta-shartta charm qirqadi, ishdan tinmaydi.

– Shu tobda jardagi muzday suvga bir sho‘ng‘ib rohatlanib chiqsang! – deydi lo‘ppi xalfa.

Bobom bir xo‘mrayib qo‘yadi.

Goho mahallaning bekorchilari kiradi. Undan-bundan gaplashib, ba‘zilari ermak uchun mahsilarni bo‘yab pardoqlab o‘tiradilar. Bekorchi kambag‘allar ko‘p. Xalfalar, tog‘alarim

issiqdan esankiragan holda sustgina ishlab o'tirganda, to'satdan kekxa xalxa sukutni buzadi:

– Ha, rostdan, bugun seshanba. Erta chorshanba, bozor-ga boramiz, xo'pmi, usta? Mahsilarni do'ndirib sotamiz-da, salqin samovarda quling o'rgilsin qaymoqdek nonni jin-day murabbo bilan urib olamiz. Keyin achchiq ko'k choyni bostirib ichamiz. – Ko'saning yuziga tabassum yoyiladi.

– Suf sizga, do'stim! – deydi darrov unga javoban ikkinchi bir xalxa. – Vag'illamang behuda, bu gal navbat bizniki. Yan-gi olacha yaktak ham intizor bo'lib turibdi. Yasanib, biz ham bir gal bozorga borib, gasht qilaylik... Bizning ko'ngil ham qushdek talpinadi. Usta, xo'p, deng!

Yalingan ohang bilan bobomga qaraydi:

– Bozor yaxshi-da. G'alva-g'ulva ko'p. Odam qalin, mi-soli daryoyi kabir, – deydi xalxa.

– Bo'ldi, bo'ldi, bas! Ishga qaranglar, bir gap bo'lar! – deydi bobom charmdan boshini ko'tarmay.

Yana uyga og'ir, zeriktiruvchi sukunat cho'kadi. Quloch-lanib tortilgan iplarning, kesilgan charmlarning shirtillagani eshitiladi, xolos. Hamma issiqdan bo'shashib, jim, yalqovgina ishlaydi.

Men ko'chaga chiqaman. Allaqanday bir aravakash bir arava qumni ko'chaga tushiradi-da, ketib qoladi. Bolalar sevinib, oltin kabi qumga yopishamiz.

* * *

Buvim hovliga bir parcha kigizni tashlab, qayta-qayta supuradi. O'zi kigiz qoqish, hovli supurish, suv seplashga o'xshash ishlarni juda ham yaxshi ko'radi. Sira tinmaydi.

Undan-bundan, zamonaning turli voqealaridan, tirikchilik-dan gapirib o'tirgan bobom asta ayvondan turadi va hovliga, buvim tayyorlagan salqin joyga o'tirib, tizzalarini uqalaydi.

– O! – deydi bobom boshini qimirlatib. – Umr degan bir lahzada suvday oqdi-ketdi! Davr ham ketdi, tuyam ketdi, pulim ketdi. E, bir zamonlar bor edi, tuyada kayf qilib, hali Chimkentga, hali Sayramga, hali qarabsizki, Qarqaraga qat-

nardik. O'tib ketdi davr. Ko'rdim, yurdim, ha, Tosh omon bo'lsin endi, bolalariga o'zi bosh bo'lsin!

Buvim kichkina bir ko'rpachani kigizning bir chetiga soladi-da, boshidagi eski yengil ro'molini qaytadan bog'lab, qo'lidagi bir kalava ip bilan bobomning yoniga o'tiradi.

– Ha, umr ham, davr ham ko'z ochib yumguncha o'tar ekan, ketar ekan. Ilohim, Toshmat omon bo'lsin, o'g'il-qizlari ko'paysin! Duoyim shu, – bir on o'ylanib, keyin so'zida davom etadi: – Lekin jinday bog' yoki picha kenggina hovli yo'q. Shu kaftday hovlida o'tiribmiz...

– E-e, – deydi bobom yerdan ko'zlarini uzmasdan, – qaydagi gaplarni boshlaysan. Butun umr tuyada, otda o'tdi. Qor, jalalarga qaramasdan tog'-u toshlarni kezdik. Tirikchilik o'ng'ay emas, eh-ey!.. Lekin ot jonivor asl narsa. Ot tog'da, toshda, dashtda odamning do'sti, misoli ot bilan odamning dardi birdek. Yurib ko'rganmiz ko'p. Ot boyaq-ishning go'ngi ham xazina. Tappi qilib yoqasanmi, ayniqsa dehqonga gavhardek bebaho. Eshitganman, ot go'ngi hakimlarga tilladek zarur emish. Lekin biyaning qimizi – dorilarning asili. Qani bo'lsa, bir shimirsang! Ayniqsa ot jonivor jangda, uloqda quturib ketadi. Xayolimda odamlarga qaraganda otlarda zavq ko'p deymanov! Ayniqsa, yo'rg'a otlarga minganda, zavqqa to'lasan, kishi. Burgut otlarni, yo'rg'a otlarni ko'rdik ko'p. Havasing keladi. Hazrat Alining ham burgutday uchqur Duldul degan otlari bo'lgan ekan. – Biroz sukutdan keyin bobom davom etadi: – Ammo, tuya dashtda, sahroda misoli azim daryo. Cho'lda yegani cho'p, xolos. Uch kun, to'rt kun sahroda yurasiz: bir qatra suv yo'q. Jonivor chidaydi. Quyosh jahannamday yonadi, shunga tuya chidaydi-da! Lekin sutidan qumron yasaydilar. Toti yaxshi bo'ladi. Xo'p ko'rdik, xo'p ichdik. Kampir, esingda bormi, birdan tuyamiz tug'ib qo'yan edi. Bola-chaqa, ayollar chandon xursand bo'lgan edi. Popukday bo'ta edi, esingdami?

– Ha, esimda, bo'taloq biram ko'hlik, ko'zlari katta-katta, muloyim, yoqimli, ziyrak ediki, hammaning havasi kelardi, – deydi kampir kulib. – Sutiniyam ichganmiz.

Tag'in bobom boshlaydi gapni. Ko'zlari ozgina namday.

– Ha, lekin tuya mingan kishi tuyaning qadrini, ishining zavqini biladi. E-e, o'tdi umr, suvdek oqdi-ketdi. Chaqmoqdek yarq etib yondi-yu, o'chdi.

Buvimning ensasi qotadi.

– E, nolimang sira, shukur qiling, saksonga kirdingiz. Oshingizni oshadingiz, yoshingizni yashadingiz, – deydi buvim labini burib.

Bobom miyig'ida kulib, barmoqlari bilan oppoq soqolini taraydi.

– Sirasini gapiraman-da, kampir, nevaralarning to'yini ko'rsam, deyman.

– Ha, keyin nevara kelin ko'rsam, dersiz. Ho, jon shunday shirin bo'ladi qarilarga, – deydi kampir piching bilan.

Bobom eskidan tuya mingan. Boylarga xizmat qilgan. Har xil matolarni, choy va mayizlarni ortib, turli shaharlarga, hatto Orqaliq, Qarqara kabi uzoq joylarga borgan. Bobomning yetti tuyasi bo'lgan ekan. Qahraton qish kunlari tuyalariga biroz dam berarkan. Mahalla va qarindoshlar: «E-e! Soting bu tuyalarni, qishi bilan boqasizmi?! Yem-xashak deb dahmaza qilib yurasizmi?! Sotib yuboring, ko'klam keldi, deguncha bozordan darrov boshqalarini olasiz!..» deb maslahat berar ekanlar. Ammo bobom o'jar ekan: «Yo'q-yo'q! Bo'lmagan, bema'ni gapni qilmanglar, tuyani buzruk deyдилar, aziz narsa, axir! Xashak, kunjara serob. Itniyam boqadi-ku odamlar, bular tuya-ku, buzruk maxluq», der ekan.

Bobom kuchuk, tovuqlarni yomon ko'rardi. Sira boqmasdi ularni.

Molxonamiz keng-kovul. Bobom cho'p-xashak, kunjalararni vaqtida ko'p qilib g'amlar ekan. Aytishlaricha, tuyalari semiz, yaltirab turar ekan. Uzoq qish kunlari bobom kuni bo'yi ularning tagini tozalab, supurib, ovqat berib, to'ydirib yurarkan. Goh-goh tuyalarini eslab, maqtar edi chol. Juda ham yaxshi ko'rar ekan tuyalarini. «Jon ichida saqlardim ularni. Tog'da, toshda yurardim tentirab, attang, o'tib ketdi davr...», derdi bobom ularni eslaganda.

Mening otam ham yoshligidan bobom bilan birga tuyada yurgan ekan. Uzoq dalalardan guruch, poxol, xashak keltirib, qishda shaharda sotisharkan. Bobom juda qattiq qish sovug'ida, yoz issig'ida biron samovarda to'xtab choy ichishganda, bir choynak choyni tugatib: «Tosh! Yugur, samovardan suv oqizib kel, shamasi yaxshi, uvol-ku, axir!» der ekan. Otam: «Jinni bo'ldimi chol, uyat-ku...» der ekan ichida va qovog'ini solib o'rnidan turarkan-da, bobom bilmas, choy solib damlab olib kelarkan. Keyin samovarchiga asta pul tashlab, tuyaga minib ketarkan.

– Buva, hammasini eshitdim. Bizga kichkina bir bog' bo'lsa, – deyman men turib-turib, – mayli quruq joy bo'lsayam, o'zim shaftolilarni saralab, gilolar, o'riklar ekaman. Keyin yaxshi, quling o'rgilsin toklar o'tqazamanki, ko'rasiz. Siz nuqul tuyalarni gapirasiz, o'tgan zamoningizni maqtaysiz. Menga tuyasiz emas, bog' kerak! Shaharning issig'ini ko'ring, jahannam. Dala yaxshi-da! G'ir-g'ir shamol. Suvlar ko'p. Qovun-tarvuz serob, uzumlar ko'p.

Bobom kulgidan qotib qoladi.

– Ey, tavba, o'g'lim, nima deyapsan o'zing! Dalani maqtaysan-a, o'zim bilaman dalaning gashtini, dardisar pul yo'q. Bog'ga pul kerak, bolam, pul bo'lsa, changalda sho'rva. Katta bo'lib, toparmon bo'lsang, o'zing olasan arshi a'loday bir bog'ni.

Men indamayman, qovog'imni solib, yana birpasgina bobom va buvimning gaplariga quloq solaman va payt poylab, bobomga yalinaman:

– Guzarga qovun tushdi, biram shirinki, yuring, buva, qovun chiqibdi! – Bobomning qo'llariga yopishib surgay boshlayman.

– E-e, qo'y, o'g'lim, hali pishmagan, sabr qil, pulim ham yo'q, – deydi bobom.

– Bas-ey, yomon bo'lib ketibsang, chaqa – anqoning tuxumi! – deydi buvim jahl bilan.

Qovog'imni solib, xafa holda ko'chaga chiqib ketaman.

– Toshga nima bo‘ldi? Tinchlikmikan? Sog‘mikan? Musofirlik qursin, ilohim, – deydi buvim bobomga tikilib. – Nima qilib yalpayib o‘tiribsiz?! Turing hozir! Hasan aka kelibdi, uchrashing! – deydi yalingan tovush bilan.

Chol tasbehni ko‘rpachaga qo‘yib, deydi:

– Bordim Hasanga... – birozdan keyin ovozinı balandroq qo‘yib deydi: – Yuribdi-da, sahroda gazbozlik qilib, tentirab...

– Uch oy bo‘ladi ketganiga, domi darak yo‘q, bitta-yu bitta o‘g‘lim. Bemehr!.. – Buvimning yuzidagi ajinlari ko‘payib ketganday tuyiladi menga.

– Bilmadim... Xumsondaligida har o‘n besh kun g‘irillab xabar kelib turardi, chog‘i. Yangibozorga bordi-yu, jimjit bo‘ldi-qo‘ydi, – biroz sukutdan keyin davom etadi bobom: – Yurgandir-da jazirama sahrolarda bola-chaqa, chol-kampir, deb. Tirikchilik shunday og‘ir yuk, azob-u uqubat bo‘ladi... Chumoli doim ishda, kecha-kunduz mehnat qiladi. Odamlar ham bamisoli chumoli... Besh vaqt namozingda duo qilib o‘tiraver. Bizlarning qo‘limizdan shu keladi, xolos.

Charxni g‘iz-g‘iz aylantirib, kampir gapiradi:

– Og‘ir zamon bo‘ldi: hali suv puli, hali yer puli. Soliqlarning son-sanog‘i yo‘q, tirikchilik bir dardisar bo‘lib qoldi. Bu Nekalay juvonmargning xalq bilan sira ishi yo‘q... – Uzoq xo‘rsinadi-da: – Ishqilib, Tosh omon bo‘lsin... – deydi buvim yig‘lamsirab.

Bobomning ham ko‘zlariga jiqqa yosh to‘lgan. Hassasi qo‘lida, bukchayib, Mirahmad otanikiga chiqib ketadi.

O‘yin – yaxshi narsa. Men yuraman tentirab; erta ham, kech ham o‘ynaganim-o‘ynagan. O‘rtoqlarim juda-juda ko‘p: Qodir, A‘zam, Turg‘un, Ahmad, Hoji, Sobir... Qodir mo‘mingina ko‘rinadi, ammo jahli chiqsa bormi, qo‘ymaydi, yoqalashib ketadi. Ahmad tentakroq, oshiqboz, juda kambag‘alki... Hojining otasi mardikor, bazo‘r kun kechiradi. Lekin quvgina kishi. O‘g‘li ham shundayroq. Sobir kichkina-yu, pishiqqina. Mahallada bolalar ko‘p, lekin bir-biriga o‘xshamaydi.

Bizga har narsa o‘yin: hali oshiq, hali arava o‘yin, hali chillak, hali ot bo‘lib chopish, kim o‘zish. Bulardan zerikish yo‘q. Har kun necha daf‘a qayta-qayta o‘ynaymiz.

Men hali maktabga qatnamasam ham Qur‘onning ayrim kichik oyatlarini, Mashrabning ba‘zi g‘azallarini suvday bilaman. Karomat opam o‘rgatgan edi menga bularni. «Birpasda suvday bilib olding-a!» deb yana o‘zi hayron bo‘lardi.

Bobom zimdan sinchiklab, razm solib o‘tiradi va uzoq sukutdan keyin, onamga qarab, deydi:

– O‘g‘ling ziyrak, Shahodat, mulla qilamiz o‘g‘lonni.

– Ha, o‘qitaylik. Ammo Karom ham o‘qiyversin, aqli yetuk qiz. Mana, Navoiyni, Hofizni biram o‘qiydiki, sel qilib yuboradi. Otin buvi ham doim hammaga Karomni ta‘rif qilib yuradi.

– O‘qigan yaxshi. Qiz bola – birovning hasmi. Mayli, o‘qisin. Men o‘zim omiman. He, desa, be, deyman. Toshni jindaygina o‘qitdim, chalasavod u. Nevaralar mulla bo‘lsin, mayli, o‘qisin.

Bobomning yuzlariga tabassum yoyiladi, keyin xursandlikdan kulib yuboradi.

* * *

Otamning ketganiga olti oy deganda, bir kun oqshomda to‘satdan eshikdan kirib keladi. Onam, buvim yig‘lab ko‘rishadilar. Men sekin quchoqlayman. Kamgap dadam indamaydi.

Bobom ko‘rishib, qayta-qayta so‘rashadi:

– Omonmisan, esonmisan, o‘g‘lim?

– Ha, yuribmiz sahroda, – javob beradi otam qisqagina.

Bobom qozoqlarning tirikchiligidan, sahro hayotidan, qo‘ylar-echkilardan qancha ezmalab so‘rasa-da, otam faqat «ha» yoki «yo‘q» deb kalta javob beradi, xolos.

Bobom biroz sukut etadi, keyin boshini ko‘tarib so‘raydi:

– Qancha turasan?

– Uch kun, – javob beradi otam keskin ravishda.

Buvim yig‘i aralash gapiradi:

– Oy yur, bolam, omon yur, qayda bo‘lsang ham omon bo‘l, boshing toshdan bo‘lsin! Har kun besh vaqt namozimda

duo qilaman. O'g'lim, hazir bo'l. Yomonlar ko'p. Ulardan uzoq bo'l, hamrohlaringga hamisha yaqin tut o'zingni. Eson bo'l, Olloga topshirdim seni!.. – Yig'lagan holida o'rnidan turib, oshxonaga, oyimning oldiga ketadi.

Boshini egib xomush o'tirgan bobom har turli ibratli so'zlar bilan otamga nasihat qila boshlaydi:

– G'anim ko'p, ular har yerda bor. Yaxshiga ulfat bo'l. Qozoqlar bilan ulfatchilik qil. Qozoqlar – odamga mehribon, yaxshilik qiladigan xalq. Qozoqlar bilan ko'p yurganman. Ular tinchlikni yaxshi ko'radi, – deydi ta'kidlab bobom. – Qo'rslik qilma, muloyim bo'l! Bilaman seni, ko'p qo'rssan. Gap-gashtaklaring ham bor, bilaman.

Betoqatlanib o'tirgan otam asabiylashib deydi:

– Bas, bas, yetar!

Zaharday achchiq choyni qand tishlab tez-tez ho'playdida, o'rnidan turib, samovarga chiqib ketadi.

Darrov men ham ko'chaga otilaman.

Oktabr oyi. Havoda salqin shabada. O'riklar, olmalar, teraklar bargi oltinlangan... Yaproqlar yerda gilam-gilam... Osmon ko'm-ko'k... Quyosh yoqimli... Havoda to'da-to'da bulutlar kezadi... Bog'bonlar shaharga ko'chib kelganlar.

Ko'chada, har vaqtdagiday, kattalar urishib-mushtlashib oshiq o'ynamoqdalar. Kichkinalar yong'oq o'ynaydi. Darrov cho'ntagimdan bir hovuch yong'oq olib, o'yinga kirisha ketaman.

Ertasi kun otam bozordan qaytganda, yaraqlagan bir juft kalishni menga kulimsirab uzatadi:

– Mana, kiy!

Kalishni mahkam quchoqlab, tizzaga qadar tuproqqa qo'rilgan oyoqlarimga yalt etib qarayman va darrov birin-ketin ikki oyog'imni ariqdagi muzday suvda shapillatib chayaman-da, kalishlarni kiyib olaman.

– Sag'al katta-ku? – deyman sevinganimdan entikib.

– Kiyaver, o'g'lim, mahsi bilan juda loyiq keladi, – javob beradi otam yumshoq tovush bilan.

Otilib hovliga kiraman-da, oshxonaga, osh damlayotgan onam oldiga yuguraman:

– Oyi, oyi, buni qarang, yaxshimi? Ertaga so‘fi buvamga chiqib, – deyman oyog‘imdagi kalishlarni ko‘rsatib, – mahsi olaman.

– Buyursin!.. Ajabmi!.. – deydi oyim kalishlarga qarab.

Ayvonda dadam kulib, nimalarnidir bobomga gapiradi. Dadamning bugun kayfi chog‘.

– Qarib qoldim, mazam yo‘q, madorim yo‘q... Umr tuga-yapti... – deydi bobom xo‘rsinib.

– Baquvvatsiz, ota, rangingiz yaxshi, – deydi dadam mu-loyim tovush bilan.

– E-e, kuch ketdi, quvvat ketdi, bolam! – deydi bobom so‘zlarni bir-bir chertib. – Ha, shunday, putur ketdi endi. Zo‘rg‘a-zo‘rg‘a namozga borib kelaman, xolos! Saksonga kirdim-u, o‘tirib qoldim, o‘g‘lim. Tez-tez kelib tur... Uqdingmi?

– Tirikchilik-da, qanday qilay, ota? – deydi dadam pari-shon holda. – Na ostimdagi otim tinadi, na o‘zim... Hali dashtga, chorshanba bozorga, hali Sharobxonaga, hali Turbatga... O‘zim ham jon deb tez-tez kelib turardim-u, ilojim yo‘q. Qarzlarim ko‘p, mana bugun ham nasiyaga mol oldim, – deydi otam yerga qarab.

Bobom xayolga botib, uzoq jim o‘tirgandan keyin namoz-ga otlanadi.

Ertasi qorong‘ida, baquvvat yo‘rg‘a otiga minib, dadam jo‘nab ketadi.

* * *

Azonda uyg‘onaman. Hammayoq oppoq qor. Pag‘a-pag‘a mayin qor osmondan quyilib turadi, shamolning sekin, bo‘g‘iq guvullashi eshitiladi. Qarg‘alar «qag‘, qag‘, qag‘» deb, qor o‘yinini boshlab yuborgan. Ular hali qanotlarini keng yoyib uchadi, hali shod va mag‘rur chayqalib, yumshoq qor ustida yuradi. Ba‘zilari so‘ngak g‘ajib, talashadi.

Oyim va buvim yalang oyoqlariga kavush kiygan, g‘arch-g‘urch qor bosib, sovuqdan qaltiragan holda namatlarni, ko‘rpachalarni uyga, hovli yuzidagi temir-tersaklarni oshxo-naga tashib, hammayoqni saranjom-sarishta qilishmoqda.

Boshimni yostiqdan bir uzib, hovlini tomosha qilaman. Tomni, hovlini, daraxtlarni oppoq qor burkagan. Sevinib ketaman. Ayvon labida momiqday qor. Qo'llarimni uzatib, hovuchlayman. Qor nafasi yuzlarimga yana yaqinroq uriladi. Qor sovug'i qo'llarimni va yonoqlarimni, peshonamni va bu-run uchini yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyiladi...

Buvim shart-shart qilib, ayvonning faqat yarmisiga pana bo'lib turgan chodirni qoqadi:

– Tur endi! Yotasanmi cho'zilib! Qorni ko'ryapsanmi, biram chiroyli yog'yapti, – deydi yonimga kelib.

Uning ko'zlari sovuqdan yoshlangan, burishiq yuzlarida tabassum...

Osmondan qorning quyilishini, daraxtlarning momiqday qor ko'mgan nozik novdalarini uzoq tomosha qilib yotaman. Buvim joynamoz ustida tasbeh o'girib o'tiribdi, ammo bu-rishiq yuzidagi ko'tarinki ruh uni ham xayolxonasida uzoq umrining hayajonli xotiralari mavj urganini ko'rsatar edi.

Nihoyat, erinibgina o'rnimdan turaman. Nari-beri pax-talik to'nni kiyaman-da, choy ichmasdan ko'chaga yugura-man. Hammayoq jimjit. Asta amakimning eshigidan qaray-man. Qodir keng hovlida qor o'ynab, qandaydir bir ashulani g'ing'illab yuribdi. Shu tobda machitdan bobom qaytib qoladi. U sovuqdan qaltirab, hassasini arang ushlab kelardi. Bobom-ga ergashaman. Bobom hovliga kiradi-da, ayvondagi issiq, jazillab turgan tanchaga suqiladi.

– O'tir, kun sovuq, tanchaga kir! – deydi bobom. Oyoq-larimni tanchaga tiqib, bobomning pinjiga kiranman-da, ashula boshlayman:

Qorda qarg'a cho'mildi,
Ikki ko'zi yumildi,
Buvimning qo'lidagi
Kosov bilan quvildi.

Minishga ulov bo'lsa,
Qish keldi, olov bo'lsa!

Qor qalin, sovuq qattiq,
Sergo'sht bir palov bo'lsa!..

Oyim shaqillab qaynab turgan samovarni olib keladi. Gangur-gungur bilan choy icha boshlaymiz. Dasturxonda har kungi non, faqat non. Yog' ham yo'q, sut ham yo'q. Sigirni allaqachon sotib yuborganmiz. Qand ham yo'q, turshak ham yo'q. «Hech bo'lmaganda jiyda bo'lsa-chi», deb o'ylayman ichimda, ammo indamayman. Isa bilan Karom opam nari-beri non chaynab, bir piyoladan choy ichishadi-da, jildlari bo'yinga osib, maktabga yugurishadi. Men ham ularga ergashib, ko'chaga chopaman. Bir gala bola qor to'zitib o'ynamoqda. Men ham qo'shilib ketaman. Muzday qorni hov-uchlarimizda yumaloqlab, bir-birimizga otamiz. Dam urishib, dam yarashib, to'yguncha, charchaguncha o'ynaymiz.

Qorning ertalabki shiddatli yog'ishi to'xtagan, faqat yengilgina uchqunlamoqda. Quyosh bulutlar ostidan goho bir lahza chiqib qolsa, daraxt novdalariga chiroyli yastangan qor uchqunlanib ketadi.

O'yindan zerikkandan keyin, bolalar hammamiz katta ko'chaga, guzarga tushamiz. Guzarda qator o'tirib, qo'ng'iroqlarini jaranglatib o'tgan konkalarni, uning hansirab chopgan otlarini tomosha qilamiz. Guzarda odam qalin; yalang oyoq, yupun kiyingan, qaltiragan odamlar ko'p. Baqqollar sovuqdan qaltirab, oyoqlarini zig'irday tanchaga tiqib, sabzi to'g'rab o'tirishadi...

Tomlarda qor kuraganlar ko'p. Hazillashib, to'satdan bolalarning boshiga tomdan kimdir qor tashlab yuboradi. Bizning yelkamizda, boshlarimizda qor, tomdagi yigitlarni hazillashib so'kamiz. Ba'zan shovqin ko'tarib, gaplashib qo'yamiz:

– Ha, men yaqinda dadam bilan konkaga tushganman. Maza qilib uzoqqa, gorodga borganmiz... Yana dadam bilan tushamiz. Otlari judayam chopqir, – deydi bir bola.

– Men konkaga sira tushgan emasman, pulimiz yo'q... – deydi yana bir bola.

To'satdan qorovul kelib qoladi.

– Xo‘sh, nima qilib turnaqator terilib o‘tiribsanlar? –
baqiradi ko‘zlarini xunuk olaytirib.

Men yuvosh tovush bilan javob beraman:

– Amaki, qor yaxshi, tomosha qilib o‘tiribmiz.

U g‘oyat badjahl, ko‘rimsizgina, xunuk, uzun mo‘ylovli, ko‘zlari ola-kula, tishlari so‘yloq, banginamo kishi. Biz juda qo‘rqamiz undan. Mahallada, kichik bir hujrada yolg‘iz yashaydi.

Qo‘lidagi tayoqni ko‘tarib, po‘pisa qiladi:

– Haromilar! Hayda, jo‘nalaring! Hozir hushtakni chalib yuboramanki...

Bolalar, hammamiz duv etib qochamiz, bo‘shgina bir bola, odatdagidek, qorovulning qo‘liga tushadi-yu, ho‘ngrab yig‘lab yuboradi.

Quyosh bulutlardan allaqachon chiqib olgan. Tom bo‘g‘otlaridan, tarnovlardan chak-chak suv tomadi. Tomlar tushib ketgan, hammasi bo‘g‘ot...

Bizning uyda Isadan boshqa qor kuraydigan odam yo‘q. Bobom hassada, kekxa; men bo‘lsam kichkina. Maktabdan qaytgandan so‘ng Isa tomga chiqadi, erigan qorni zo‘rg‘a-zo‘rg‘a hovliga tashlaydi. Har tashlaganda bir «uh!» deb qo‘yadi. Men bir belni surgab, narvonga chiqaman. Oppoq qor bosgan tog‘lar yaqin ko‘rinadi.

– E-e! Qo‘y! Belni tashla! – qichqiradi tomdan Isa.

– Qo‘shnilardan so‘rasam, bittasiyam kuragini bermaydi, hammasi, o‘zimizga kerak, deydi, – deyman noxush tovush bilan, belni yerga otaman-da, burnimdan kelgan suvni yenglarim bilan artaman.

– Tush pastga, falokat yomon bo‘ladi-ya, tush! Tom juda sirg‘anchiq! – deydi Isa tomdan turib.

Narvondan asta, istamasdangina tushaman-da, ko‘chada biroz aylangandan keyin Toji buvimnikiga chiqaman. O‘spirin o‘g‘li Mo‘min qorni kurab, narvondan tushib kelmoqda.

– Ha, og‘ayni, keling-keling, bir cho‘pchak topib qo‘ydim, – deydi Mo‘min kulib.

– E-e, cho‘pchak kechasi yarashadi, – deyman Mo‘minga.

– Bo‘lmasa, sen ayt, biz eshitamiz. Ermak-da, tanchada o‘tirib maza qilib eshitamiz, – deydi Mo‘min va kurakni qordan tozalab, ayvonning devoriga suyab qo‘yadi, kaftlarini ishqalab, tanchaga tiqiladi. – Xo‘bam qor tushdi-ya, bug‘doyga baraka! – deydi menga joy ko‘rsatib yonidan va ko‘rpaning bir chetini ko‘taradi, imlab.

Issiq tanchaga suqilaman. Toji buvim semiz, baquvvat kampir, tanchaga boshini tiqib, kichkina kurakcha bilan olovni ochadi. Tancha bozillab ketadi.

– Cho‘pchakni kechasi aytaman, – deyman Mo‘minga qarab.

Shu payt uydan Mo‘minning akasi Turob akam chiqib qoladi. U qop-qora, boshi katta, kiyim-boshi tuzukkina, o‘n to‘qqiz-yigirmalarda, eslikkina yigit.

– E-e, bilmaysiz siz, bu xumparning dardi turshak, – deydi iljayib. – Lekin shart shuki, xufton bo‘lmasa ham cho‘pchakni aytasiz, keyin turshak sizniki.

Men sevinib ketaman va darrov ko‘naman. Bular bog‘dor. Kuzda bog‘dan turshak, mayiz, shinni ortib-tortib kelishadi. Turshaklari mo‘l-u, ammo eti danagiga yopishgan, bemaza turshak. Shunday bo‘lsa-da, turshak yeyman deb Toji buvimnikiga tez-tez chiqib turaman.

– Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir kambag‘al yigit bor ekan...

Uzundan-uzoq, qiziq, hamma eshitib kuladigan bir yaxshi cho‘pchakni aytaman. Hammalari qotib-qotib kulishadi, men burnimdan bugun ko‘proq oqib turgan suvni tez-tez yengim bilan artib qo‘yaman.

– Qani, endi cho‘zing turshakni, – deyman cho‘pchakni tamomlagach Turob akaga qarab.

– Shoshma, yana bir g‘alati qiziq cho‘pchaging bor-ku, o‘shani aytsang, ikki hovuch turshak beraman, – deydi Mo‘min.

– Yo‘g‘ey, unisi esimdan chiqib ketgan, bering turshakni, – deyman.

Toji buvim kulib deydi:

– Qolganinn kechqurun aytadi, va‘da shu, – va semiz gavdasini bazo‘r ko‘tarib, o‘rnidan turadi, hujradan burish-

gan, toshday qattiq bir hovuch turshakni olib chiqadi-da, telpaginga to'kadi.

Nari-beri kalishlarimni oyog'imga ilib, ura qochaman.

Shu paytda mahallada qandaydir ur-sur, janjal, to'polon boshlanib ketadi. Bunday janjallar bizning mahallada tez-tez bo'lib turar edi. Bizning tor, tiqilinch xonadonlar bir-biriga siqilgan mahallada har bir oilaning ahvoli, g'am-g'ussasi hammamizga ma'lum. Turmush qurg'ur nihoyatda og'ir. Har kun deyarli hammaning qozonida yovg'on xo'rda, qora sho'rva, ahyon-ahyonda yarim qadoq go'sht bilan palov damlansa – uyda to'y his qilasiz... Hammaning ahvoli tang, ojizlik, g'ariblik, qashshoqlik har bir xonadon, har bir oilaga og'ir cho'kkan...

Mana, bizning yon qo'shnimiznikida shovqin ko'tarildi. G'affor aka – janjalning boshi. Uning yuzi xo'rozday qip-qizil, ko'zlari ayyorgina. To'rva soqoli moshkichiri, keng yag'rinli, o'rta bo'yli kishi. Yozda saharlab, qorong'ida bozorga jo'naydi, mardikorchilik qiladi. Qishda u supurgichi. Tog'-tog' supurgini tayyorlab, uzoq kechalari mijja qoqmay zo'r hafsala bilan bog'lab, peshindan so'ng supurgini keng yelkasiga ortib, bozorga ketadi. Shu yo'sin katta oilasini bir amallab boqadi. Mahallamizda birov bo'zchi, birov mahsido'z, birov baqqol... Har bir oilaning o'ziga yarasha tirikchiligi, bitmas-tuganmas qiyinchiligi, g'am-hasrati bor....

G'affor akaning xotini Rohat kelinoyi oppoqqina, ko'zlari o'ynoqi, isimlikkina juvon. U hozir ho'ng-ho'ng yig'lab, nimalarnidir kuyunib gapirmoqda.

– E, haromi, bas deyman senga, shallaqi! Xo'rdani ming shukur deb ichib o'tiraver! – vag'illaydi G'affor aka. – Palovjonni men ham xo'p bilaman, lekin qani daromad?! O'zim bo'lsa, yozda mardikor, qishda supurgichi! Bilasan-ku buni, chulchit?!

Xotini eridan baland kelib, baqiradi:

– Ha, bilaman, toshdan qattiqligingni bilaman! Pul deganda joningni berasan. Ha desa – qanoat, ha desa – qanoat! O'lib ketsin, qanoat bundan ortiq bo'ladimi?! Qachondan beri qora qozon o'lgur palov ko'rmadi! Shu bugun

kuni bilan ko‘z tutdim, go‘sht-yog‘ ko‘tarib kelarmikan deb, bolalarga bir siqim palov qilib beramanmi deb, yer yutgur, imonsiz!..

Bolalar chuvvos, G‘affor aka so‘kib vag‘illaydi.

Qo‘shnilarning, ayniqsa erkaklarning bu janjalga ishi yo‘q, beparvo. Har kungi mashmasha, hamma o‘rganib qolgan.

– O‘zlari tinib qolar, – deydi buvim qo‘lini siltab.

Ammo er-u xotin janjali tinmaydi, borgan sari avj oladi. Rohat kelinoyi bizning hovliga yondosh omonat devorga minib oladi-da, qo‘lini paxsa qilib qichqira boshlaydi.

– Rohat, hoy, Rohat, bo‘ldi, bas! Bu nima degan narsa, uyat-ku, axir, nomus qil! – yalinadi onam.

– Voy-vo-yey, aylanay sizdan, o‘ldim-ku, axir! Ko‘rdingizmi u to‘rva soqol o‘lgurning og‘zidan chiqayotgan gaplarni?! – deydi Rohat kelinoyi.

Ayvondan buvim cholga gapiradi:

– Uyat bo‘ladi, G‘afforjon! Tinchgina o‘tirish kerak. Hammamiz faqirmiz, hammamiz kambag‘almiz, Olloga sig‘inaylik! Sen ham, Rohat, bas qil, vaysama! Bolalaring katta bo‘lsin, yorug‘likka chiqib qolarsan, sabr qil!

Sabr ham o‘lsin, ilohim! – deydi Rohat kelinoyi va yig‘lab, axir, devordan tushib ketadi.

G‘affor aka yana biroz urishib, so‘kib, xullas, keyin nafasi o‘chadi.

* * *

Qahraton qish... Izg‘irin, shamol... G‘arch-g‘urch qalin qor... Quyosh goh-goh bir ko‘rinib qo‘yadi. Biz ayvondan uyga ko‘chib olganmiz. Kabutarlar, chumchuqlar va musichalar patlarini hurpaytirib, sovuqdan titrab, och, parishon tentiraydi. Ularga achinaman-da, maydalab, hovuch-hovuch nonni to‘kaman. Ba‘zan tunda sovuqdan qotib o‘lgan bir chumchuqni yoki musichani buvim avaylab devorning tagiga ko‘mib qo‘yadi.

Bizda tinim yo‘q, jinday qor o‘ynab, danak o‘ynab, yoqalashib, yarashib kun o‘tkazamiz. Qop-qora qalin bulutlar orasidan mo‘ralagan quyosh sira isitmaydi.

Shunday sovuq kunlarning birida hammamiz yigʻilib, hovuz ustida, muzda toʻpolon bilan sirgʻanar edik. Qoʻqqisdan muz ustidagi teshikka – huqqiga bir bola tushib ketadi. Bolalar qichqirib, chuvvos koʻtaramiz. Yetti-sakkiz yoshlardagi, pishiqqina bola edi. Atrofda kattalardan hech kim yoʻq. Shovqin-suronimizni, haytovur, eshitgan shekilli – Lavang Maxsum kelib qoladi. (U juda lavang boʻlganidan, biz uni shunday deb ataymiz).

– Nima gap oʻzi? – deydi koʻzlarini ola-kula qilib.

– Bola choʻkib ketdi! – deymiz hammamiz bir ogʻizdan.

Lavang Maxsum indamaydi, chaqqonlik bilan choponini yechib irgʻitadi-da, huqqidan hovuzga oʻzini tashlaydi. Hovuzning tor teshigidan pastga shoʻngʻib ketadi. Hammamiz jim nafasimiz toʻxtaganday koʻzlarimizni teshikdan uzmay turibmiz. Birdan Lavang maxsum bolani suvdan tashqariga, muz ustiga irgʻitib yuboradi-da, oʻzi dir-dir qaltirab hovuzdan chiqadi va darrov choponiga oʻralib oladi. Kattaroq bolalar bolani koʻtarib, hovuz chetiga yotqizadilar.

– Tirik! Tirik!.. – qichqirishadi bolalar.

Birpasda odam yigʻilib qoladi. Bir yigit darrov bolani koʻtarib, bir-ikki silkitadi. Ogʻzidan laq-laq suv keladi. Bola koʻzini sekin ochib, atrofqa qaraydi.

– Ishqala, oyoq-qoʻlini ishqala! – deydi bir chol haligi yigitga. – Tirik, odam boʻladi. Onasiga olib boringlar, tezroq, tanchaga tiqib isitsin, – deydi bolaning koʻkragini silab.

Yigitlardan biri bolani qoʻliga koʻndalang koʻtarib oladi. Qoʻllarini orqasiga qoʻyib mukchayib kelayotgan bir chol bizlarga doʻq qilib, deydi:

– Hey, bolalar, chiroqlarim, bu hovuz jahannamday chuqur... Ehtiyot boʻlinglar. Oʻynayman, desanglar, ana, qor koʻp, – qoʻlini koʻtarib, hovuz yonidagi maydonga ishorat qiladi. – Bolalarim, ana, keng maydon, yaxmalak otinglar, qor oʻynanglar, qorbobo yasanglar, lekin zinhor hovuzga yaqin yurmanglar.

– Otam toʻgʻri aytyapti. Hovuz chuqur. Tushib ketsak, oʻlamiz xuddi. Yozda mumkin, maza qilib choʻmilamiz, – deydi bir bola.

Hammamiz duv etib, bolaning ketidan ergashamiz.

Bobom kichkina, zax, qorong'i hujrasida o'tiribdi. Omonatgina, eshigi kichkina sovuq hujra. Bobom yelkasiga qalin paxtalik choponini tashlagan, boshiga eski kir telpagini bostirib kiygan. Qoshlari o'siq, soqoli uzun, tishlari yo'q. Allaqanday chuqur xayol og'ushida, boshini quyi solib, jim o'tiribdi.

Oyog'im bilan asta eshikni itaraman-da, bobomga moshxo'rda olib kiraman.

– Moshxo'rda... Qaynoqqina, oling, buva, – deyman ko'sani uzatib va tanchaga tiqilaman.

Bobom g'ivirlab, ko'rpacha tagidan bir narsa oladi-da, menga uzatadi:

– Ma, ol! Lekin buving bilmasin, uqdingmi? – deydi yuzlariga tabassum yoyilib.

Bobomning qo'lidan bir hovuch popuk va qand olaman. Sevinganimdan entikib ketaman. Bobom ham mamnun holda boshini asta qimirlatib, deydi:

– Kalitni topib, sandiqni sekin ochdim-da, shu popuklarni senga deb oldim. Lekin zinhor buving bila ko'rmasin. Kampir ziqna... – deydi yog'och qoshiq bilan moshxo'rdani shopirib.

Buvim uyda yo'q, Labzakka, ammamnikiga ketgan. Pochcham doim bosh og'riq. Echki so'yib ko'chiriq va xudoyi qilamiz, deb kecha buvimni olib ketishgan.

Bobom sekin-sekin non kavshab, moshxo'rdani ichadi. Men bo'lsam, popuklarni, qandni kurs-kurs chaynayman.

Bobom oshni ichib tugatadi, bir-ikki kekiradi, birdan hiqichog tutadi. Hiqichog'i bosilishini kutaman.

– Buva, gapiring o'tgan zamonlardan, – yalinaman qandni chaynab.

– O'g'lim, tek o'tir, cho'pchaklar esimdan chiqib ketdi, ko'p bilardim, – deydi buvam soqollarini silab.

– Ayting, jon buva, bilasiz, sizda juda cho'pchak ko'p, – deyman xiralik qilib.

– Huvari o'lmagur, qarib qoldim, bilganlarim hammasi yoddan ko'tarildi-ketdi. Yoshligimda uzun-uzun cho'pchaklarni ko'p bilardim, hammasini unutdim. Aql-farosatdan ajrayap-

man. Cho‘t qoqib, hisob-kitobni birpasda boplardim, – deydi bobom yo‘talib.

Uzoq sukut etadi bobom, balki o‘ylab-o‘ylab, yodiga tushirar. «O‘ho‘ o‘ho‘», deb yana qattiqroq yo‘talib oladi-da, sekin, so‘zlarni bitta-bitta salmoqlab gapiradi:

– Qani, yaxshilab quloq sol! Senga bir ashula aytay. Esimdan chiqib ketgan-u, lekin esda qolganini aytaman, – deydi bobom va ohangga solib ayta boshlaydi:

Tizza bo‘yi qor ko‘cha,
Bu kecha oydin kecha.
Qo‘shni qizga to‘y keldi,
Dumbasi katta qo‘y keldi.

O‘choqlar ham o‘yildi,
Kelgan qo‘ylar so‘yildi.
Oshni yog‘siz, demanglar,
Bo‘rdoqi qo‘y so‘yilgan,
Uyni sovuq, demanglar,
O‘t qalatib qo‘yilgan.

Kampirlar qoldi ayvonda,
Betin sovuq olmasin.
Choy qaynating qumg‘onda,
Tag‘in shovqin solmasin.

Qizlar marjon taqishdi,
O‘rtaga o‘t yoqishdi,
Qizlar boshladi o‘yinni,
Qizitdilar to‘yini.

Yor-yor, o‘yin boshlandi,
Qancha ko‘zlar yoshlandi...

Men qiziqib, maroq bilan tinglayman.

– Sob bo‘ldi, o‘g‘il! – deydi bobom kulib.
Men mahliyo bo‘lib qotib qolaman.

– Ashulangiz yaxshi ekan, yana ayting! – yalinaman bobomga.

– Esda qolmagan, butunlay hammasini unutmaganman – deydi-da, bobom yana o‘ylanib qoladi va bir ondan so‘ng davom etadi: – Ertagi-yo ertagi, echkilarning bo‘rtagi, qirg‘ovul qizil ekan, quyrug‘i uzun ekan, ko‘k muzga mingan ekan, o‘rdak surnaychi ekan, ola qarg‘a azonchi, qora qarg‘a qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to‘rg‘ay to‘qimchi ekan, bo‘ri bak-ovul ekan, tulki yasovul ekan; ertagimning eri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo‘ri bor. Kunlarning birida Tulki ketayotgan edi, bir Tovus dumini setora-setora qilib kelaverdi. Shunda Tulki aytdiki: «Ey, Tovus, ajab-ajab o‘yinlaring bor ekan, bir yaxshilab o‘ynab bergin». Tovus dumini setora-setora qilib, o‘yinga tushaverdi. Tulkining qorni och edi, o‘ynab turgan paytida uni ushlab oldi. Bir vaqt Tovus qarasa, Tulkining avzoyi buzuq, uni yemoqchi bo‘lib turibdi. Tovus: «Ey, Tulki, nima qilyapsan?» dedi. Tulki aytdi: «Mening qornim och edi, seni yegim kelib qoldi». Tovus: «Xo‘p, mayli, meni yegin, lekin ko‘z oldimda bir fotiha o‘qib yesang, hech armonim qolmas edi», dedi. Shunda Tulki pichir-pichir qilib, qo‘lini ko‘tardi: «Omin, Ollohu akbar», degan edi, Tovus Tulkining oldidan «var» etib uchdi-ketdi... Bo‘ldi, tamom! Qarilik o‘lgur yomon ekan. Darmonim yo‘q, uyqu bosgani bosgan... – Biroz sukut etadi-da, keyin boshini chayqab deydi: – Lekin jahonni xo‘p kezdik. Tuya minib saholarda xo‘p yurdik...

– Buva, ayting, yana ayting! Qo‘shiqni juda yaxshi ko‘raman, – deyman bobomning soqollarini silab.

– Bas, o‘g‘lim! Esimga tushsa, erta-perta aytib beraman, – deydi bobom qurishiq qo‘llari bilan peshonamni silab.

– Xo‘p, buva, ertaga, – deyman bobomning fikr to‘la ko‘zlariga tikilib, tizzasini quchoqlayman.

Bobom asta ko‘zlarini yumadi-da, allaqanday uzoq bir xayol- ga ketadi.

* * *

Bahor keladi. Birin-ketin o‘riklar, shaftolilar, olcha-olxo‘rilar, bahor ishqii bilan bovar, xilma-xil nafis gullarga tanta-

na ila burkanadi. Daraxtlarning bunday fusunkor gullari, ko‘m-ko‘k mayin yaproqlari ruhlarni ko‘taradi, zavqlarni chayqaydi.

Bahor shamoli bizlarga hamqur. Bizlar hammamiz tomda. Hammamiz varrakka yopishganmiz. G‘ir-g‘ir shamol. Tomda maysalar ko‘rkam. Ayniqsa, hammamizning dardimiz, havasimiz quroq- da. Quroq – baquvvat, rangdor qog‘ozlardan quralib yasalgan zo‘r, katta varrak. Shunday quroqlar bo‘ladiki, bolalar fonar yoqib uchiradilar. Mahkam bilan Mo‘min – quroqning ustasi. Tun qorong‘iligida fonarlari yulduzday chaqnagan quroqlar vang‘illab turadi. Men ham bolalarga ergashib, havas bilan, urina-urina kichik bir o‘rgamchik varrak yasayman. Tomning u boshidan-bu boshiga yugurib uchira boshlayman.

Havo yoqimli. G‘ir-g‘ir mayin bahor shamoli... Quyosh osmonda ulug‘vor kezadi...

Tomlarda, ayniqsa, o‘tgan kuz suvoqdan qolgan eski tomlarda turli mayin o‘tlar, har xil gullar ko‘p. Endi bizning o‘yin sahnimiz – tom. Tomdan tomga oshib, varrak uchiramiz.

Varrakdan zerikib, tomdan ko‘chaga o‘zimni tappa tashlayman. Bobom boshini egib, o‘ychan holda, oftobda maza qilib o‘tiribdi. Mahallamizda bir vaqtlar bo‘zchilar ko‘p bo‘lgan. Hozir ular uncha-muncha shohi to‘qishga boshlaganlar. Tor ko‘chada tandani har yoqlama tortib, yoyib tashlashibdi. Tanda – murakkab narsa. Chollar tanda yoyganda men nari siljimayman.

To‘quvchilar tanda qurganda bobom chetda, devorga suyanib, oftobda ular bilan suhbat qilishni sevadi.

Bobom cho‘chib ketadi.

– Huvari, tomdan tashlading-a! – deydi ranjigan holda.

Men kulib, pinjiga tiqilaman. Bobom bir qo‘li bilan meni quchib, suhbatini davom ettiradi.

– Ermat, chirog‘im, shogirding ketib qoldimi? Kamgap, indamas, mo‘mingina yigit edi. Gapir!

– Ha, ketdi. Farg‘onaga ketdi. Gazlama ko‘paydi-yu, ishimiz kasod bo‘ldi. Shoyi to‘quvchilar juda oz qoldi, onda-sonda... Yaqinda men ham ishini yig‘ishtiraman shekilli. Xarajatni ko‘tarmaydi, axir, – novcha, elliklarga kirgan ko‘sa kishi tandani tortib, sekin gapiradi.

– Odamlarning barisi avval boʻz kiyardi. Ayollar, qizlar – hammasining kiyishi boʻz edi. Chit chiqdi-yu, boʻzchining ishi rasvo boʻldi, gaping toʻgʻri. Fabrikantlar xoʻp pulga botdi. Yangi-yangi tovarlar, duxobalar, movutlar, shoyilar, ishqilib, alvon-alvon narsalar chiqadi. Zamon xoʻp oʻzgardi. Lekin, oʻgʻlim, zamon yomon. Zulm-vahshat oshib ketyapti. Adolat, toʻgʻrilik butunlay bitdi. Yolgʻiz Olloning oʻziga sigʻinaylik, inim! – deydi bobom toʻquvchiga.

– Toʻgʻri, otaxon, toʻgʻri aytganlaringiz. Bechoralar, qash-shoqlar zor-u, toʻqlar boʻlsa aysh-u ishratda.

Bobom xomush holda astagina soqolini tutamlab boʻzchiga gapiradi:

– Sabr qil, murodingga yetasan, oʻgʻlim. Lekin senga maslahatim shuki, tashla boʻzchilikni. Hunar koʻp, zamonga monand boshqa birorta hunarni tut. Inshoollo, omad kelib qolar, – deydi kulib.

Boʻzchi jilmayib qoʻyadi-da, tandasini tortaveradi.

Bobom ham boʻzchilikni yaxshi biladi. Yigitga yetmish turli hunar ham oz, deb otasi Hasanboy oʻrgatgan ekan yoshligida.

Men bobomning qoʻllaridan surgab yalinaman:

– Yuring, bobo, guzarga tushamiz!

– Tentak-ey, yur-yur... – deydi-da, qiynalibgina oʻrnidan turadi.

Yetaklashib guzarga joʻnaymiz.

* * *

Bobom tobi qochib, kasalmand boʻlib surgalib yuradi-da, birvarakay yotib qoladi. Endi u ayvondan siljmaydi. Baʼzan qaddini bazoʻr koʻtarib, yostiqa suyanib, oftobda oʻtiradi.

– Tosh kelsa boʻlardi. Mazam yoʻq, uyqu bosadi meni. Bu – oʻlimning daragi, kunim bitganga oʻxshaydi...

Qoʻqqisdan otam kelib qoladi. Bobom xastaligidan shikoyat qilar ekan, otam uni ovutib:

– Qoʻrqmang, yaxshisiz, ota, rangingiz yaxshi, hali uzoq yashaysiz... – deydi kulib.

Ammo ichdan otam xafa. Ammam bo'lsa, hamma bola-chaqalarini boshlab kelgan. Ko'zining yoshi tinmaydi.

– Yig'lama, qo'y, qizim. O'lim – otadan meros ... – deydi bobom.

Esimda, goho bobom ammamning qizini va singlim Shafoatni (bular chaqaloq) titroq qo'llariga olib:

– Omon bo'lishsin! Ilohim, omon bo'lishsin, mingga kirsinlar! – derdi qayta-qayta o'pib, keyin onalariga uzatar edi.

Men bobomning soqollarini ushlab, yuzlarini silab yonida o'tiraman.

– O'yna, o'yna, bolam, o'tiraverma, bor, o'rtoqlaringnikiga chiq, – deydi bobom sekin orqamni qoqib.

Bobom uch kunmi, to'rt kunmi shunday yotadi-da, to'satdan o'lib qoladi. Men ko'chada edim. Uyimizdan yig'i chiqadi. Chopib kirsam, otam, buvim, onam, ammam bobomning boshida yig'lab o'tirishibdi. Otam ko'zlarini ro'molchasi bilan artib, menga qaraydi.

– Yugur tezroq, Karomat opangni maktabdan chaqirib kel! – deydi-da, o'zi ham shoshib mahallaga chiqib ketadi.

Darrov bobomning boshiga amakim, Toji buvim va yaqin qarindoshlar yig'ilib qolishadi. Men machit tomon yuguraman. Machitning oldida otinbibimizning hovlisi. U baquvvat kampir, mahallamizning qizlariga saboq beradi. Darvozadan keng hovliga chopib kiraman. Karomat opamning oldiga borib, shivirlayman:

– Buvam o'lib qoldi... Tez yuring!

Karomat opam oqarib ketadi, bir on qotib turadi-da, keyin ho'ngrab yig'lab yuboradi. Otinbibi pichirlab, ikki qo'lini yuziga suradi, keyin Karomat opamga nimadir deydi. Karomat opam titroq qo'llari bilan kitoblarini shoshib jildiga soladi va jim uyga yuguramiz.

Mahalla, qo'ni-qo'shni, qarindoshlar – hammasi bizning uyga yig'ilgan. Peshin vaqtida bobomni qabristonga olib ketadilar. Beshyog'ochga, Bo'rijar tomonga qarab uzoq yuramiz. Kamzul ustidan belimga belbog' bog'lashgan, boshimda eskigina do'ppi, oyoq yalangman. Qoqilib-suqilib, yig'lab boraman... Quyoshning issig'i avjida, havo dim. Tash-

naligimdan tomog'im qaqragan. Beshyog'ochda, katta anhor oldida to'xtab, suv ichaman. Qabristonga yetamiz. Bobomni ko'mayotganlarida, engashib, qabr ichiga qarayman. Dahshat! Amakim urishib, chetga haydaydi meni. Shunday qilib, bobomni qabrga qo'yadilar. Keyin qarigina bir qori Qur'on o'qib yuboradi. Hamma sukutda. Suv quygandek jimjit. «Boyaqish bobom shu chuqur, qorong'i go'rda qoladimi? Hozir Munkar-nakir kirsa-ya!» deb o'ylayman ichimda. Meni titroq bosib ketadi. Katta qabriston og'ir sukutda. Bu yer butunlay boshqa bir dunyoday ko'rinadi menga. Dahshat, dahshat! Odamlar hammasi birdan qo'llarini yuzlariga silab, fotiha o'qiydilar.

Tez yurib, hammamiz qabristondan chiqib ketamiz.

Bizlarni qarshilaganda, oyim, ammam, Karomat opam juda qattiq yig'laydilar. Buvim jim, xomush o'tiradi. Goho ko'zlaridan bir-ikki tomchi yosh dumalaydi.

Oqshom qorong'isi tushmasdan ilgari buvim uyning bur-chagiga sham yoqib qo'yadi, bobomga bag'ishlab Qur'on o'qiydi. Karomat opam, Isa – hammasi birin-sirin uyga kirib, Qur'on o'qib chiqishadi. Men uyda yolg'iz o'tirib qolaman. Bobom o'rgatgan qandaydir bir oyatni shivirlab o'qiyman. His bilan, ko'ngil bilan yig'lab o'qiyman. Yuragim qonga to'lganday bo'ladi, ho'ngrab yig'lab yuboraman. Hislarim toshib ketadi. Bobomning har bir so'zini, gaplarini yodlayman. Qalbim ham shu uyday bo'sh va qorong'i. Uzoq vaqt jim o'tiraman. Ohista yurib onam kiradi.

– Qorong'ida nima qilib o'tiribsan?! Yomon bo'ladi-ya! Yur! – deydi titroq tovush bilan.

Qo'limdan yetaklab, ayvonga olib chiqadi.

* * *

Ertalab vaqtlik turaman-da, shoshilib tezgina kiyinaman.

Kuz fasli. Daraxtlar mash'alday. Ariqlardagi suvlar shishaday tiniq. Havoda yengil tuman. Atirgullar, ko'rkam karnaygullar, xil-xil gulibeor kuzning birinchi izg'irinlarini pisand qilmaydi.

Ariq bo'yida shoshilib yuz-qo'limni yuvar ekanman, qo'lida choynak bilan onam qarshimda to'xtaydi.

– Vaqtlik turibsan-ku, yotar eding uxlab, – deydi kulib. – Samovar qaynadi. O‘tirib choy ich. Toza ko‘ylagingni beraman, trinka kamzulingni kiygin, basavlat bo‘lasan. Domlang pokizalikni yaxshi ko‘radi.

Onam meni kiyintirib, o‘zi tikkan yangi do‘ppini mehr bilan boshimga qo‘ndiradi. Shoshilib, sabrsizlik bilan, nari-beri choy ichaman. Onam boyaqish o‘zi chiroyli qilib yo‘ngan yangi taxtani qo‘limga tutqazadi.

– Ko‘r, yaxshimi? Domlang alifbeni yozadi taxtaga, – deydi onam va boshimdan oyog‘imga qadar mehr bilan sinchiklab qaraydi.

– Darrov o‘qiyman, birpasda yodlab olaman sabog‘imni, – deyman shodlikdan entikkan holda taxtani mahkam quchib.

Onam bir so‘lkavoy pul va kattakon dasturxonga yumshoq yog‘li kulchalarni tugib oladi. Qo‘ltig‘imda taxta, onamning oldiga tushib yuguraman. Bobomnikiga ketamiz.

Bobom har kun saharlab ishga tushadi. Xalfalar, shogirdlar, har ikkala tog‘am ish bilan band.

– Assalomu alaykum! – deydi paranjida, bo‘sag‘a oldida to‘xtab onam. Dasturxonda tugilgan kulchalarni, pulni bobomga uzatadi. – Buvasi, Musavoyni maktabga olib boring!

Bobomning burishiq yuzi ruhlanib ketadi, ko‘zlarida tabassum bilan:

– Barakalla! O‘qisin, o‘qisin, mulla bo‘lsin! Hammamiz savodsiz, omimiz... Balli, o‘qisin! O‘qigan odam bilgich bo‘ladi, olim bo‘ladi, o‘qimaganlarning ko‘kragi ko‘r... – deydi-da, shoshilib ishini yig‘ishtiradi.

Tog‘alarim, xalfa, shogirdlar kinoya bilan kulishadi.

– O‘qi, o‘qi! Lekin, maktabdan sira qocha ko‘rma, uqdingmi, jijan? – deydi Rahimberdi tog‘am boshini qimirlatib. – Shu vaqtgacha yurarding laqillab, faqat shaytonning mardikori eding. Bas endi, es-hushing o‘qishda bo‘l- sin! – deydi ta’kidlab.

– O‘qirmidi?! Qarab turlaring, ikki kunda «g‘ir» etib qochib keladi. O‘qish osonmi, hazil gap emas! – deydi pishillab cho‘tir xalfa.

– Unday demang, amakisi, o‘qiydi, aqli hushi joyida, ziy-rak bola, – e’tiroz bildiradi onam noxush ohang bilan va asta yurib, ichkariga kirib ketadi.

«Nafasing qursin, cho‘tir», – deyman ichimda, tovushsiz va xalfaga ters buraman yuzimni.

– Qani, bolam, ketdik! O‘qishga jazm etdingmi, bas, quloq solma, – deydi bobom qat’iyat bilan.

Bir lahzada maktabga yetib olamiz. Maktab shu Oq Machit mahallasida, machitning yonida. Maktab bir katta xonadan iborat. Bo‘sag‘adan kirganim hamon yuragim hap-riqib, «shig‘» etib ketadi.

– Assalomu alaykum! – o‘rinlaridan duv turib, bir og‘izdan qichqirib salom beradilar bobomga shogirdlar va chuvvos bilan qayta o‘tiradilar.

Domla bobom bilan ko‘rishadi.

– Vaalaykum assalom, keling-keling, zaifangiznikimi bu o‘g‘il? – so‘raydi boshimdan-oyog‘imga qadar razm solib.

– Shunday, qizimniki, – javob beradi bobom va sekin domla oldiga kulchalarni qo‘yadi, pulni uzatadi.

Domla oriqqina, soqollari uzun, ko‘zlari yirik va ma’noli, yuzi qoramag‘iz, sallasi katta, savlatli, shijoatli kishi. Pulni darrov soat cho‘ntagiga qistiradi-da, qo‘llarini keng yoyib, fotiha o‘qiydi. Bobom ham ixlos bilan:

– Omin, o‘qisin, mulla bo‘lsin! – deydi qo‘llarini yuziga surtib.

– Qani, Musavoy o‘g‘lim, o‘tir! – Qarshidan joy ko‘rsatib, ishora qiladi domlam.

Qizarib cho‘kkalayman. Domlam taxtani bir qo‘li bilan tizzasida tutib, siyoh bilan yoza boshlaydi.

– Xayr, taqsir, uring-so‘king, mulla qiling, eti sizniki, suyagi bizniki! – Xayrlashib, qayta-qayta egilib, qulluq qil-gancha chiqib ketadi bobom.

Domlam birpasda chiroyli xushxat bilan taxtaga alifbeni yozib chiqadi:

– Alif, be, te... – salmoq bilan, cho‘zib, tantanali ohang bilan o‘qiydi domlam.

– Alif, be, te... – zavq, maroq bilan qaytarib-qaytarib takrorlayman men.

– Borakallo! Yaxshi yigit, bo‘ladi, bas! Anov joyga o‘t, o‘tir! Saboqni yaxshilab yod ol! – deydi domlam taxtani qo‘limga tutqazib.

Uyalganimdan dovdirab va turtinib kichkinalar oldiga bazo‘r o‘tib o‘tiraman.

Maktabda shovqin zo‘r. Shogirdlarning hammasi birvarakay qichqirib o‘qiganlaridan kuchli chuvvos maktab xonasidan toshib, tashqariga yangraydi. Kattalar baland, ohangli ovoz bilan Qur‘ondan, Hofizdan, Fuzuliydan, Navoiydan o‘qiydilar. Men bo‘lsam, kichkinalarga ergashib, shavq bilan alifbeni takror-takror o‘qiyman. Uzoq o‘qiyman. Horib holdan ketaman. Tomog‘im qurib, meni ter bosadi.

Goho domlam qator-qator o‘tirgan bolalar orasidan asta yurib, qamchi bilan qars-qars bolalarni urib o‘tadi. Bolalar shunda yana balandroq ovoz bilan baqirib o‘qiydilar. Men qo‘rqqanimdan qaltirab, taxtani yuzimga yanada yaqinroq tutib, berilib o‘qiyman. Nihoyat, charchayman.

Peshin vaqti bo‘ladi. Domlam va bolalar ozgina Qur‘on o‘qib, fотиha qiladilar. Shogirdlar duv etib o‘rinlaridan turib, ko‘chaga yuguradilar. Men ham suron bilan ko‘chaga otilaman.

* * *

Har kuni maktabga boraman.

Bolalarning hammasi saboqlarini barobariga qichqirib o‘qiganlari uchun maktabda hamisha chuvvos, shovqin bo‘ladi. O‘n yetti, o‘n sakkiz yoshdagi yigitchalar ko‘p. Bular shovqindan foydalanib, bemaza askiyalar aytishga, sekin turtishishlarga, bir-biriga zimdan musht ko‘rsatib, do‘q qilishlarga odatlanishgan.

Isa o‘rtog‘i bilan sekin nimanidir gaplashmoqda. Quloq solaman, ammo tushunib bo‘lmaydi. Keyin payqab qolaman: ular atayin, boshqalar tushunib qolmasin, deb o‘zlaricha qo‘l ishoralari bilan so‘zlashar ekanlar.

Yetti-sakkizta katta-kichik qori bolalar bor. Ular hamisha domlam oldida qiroat bilan tinmay Qur‘onni yod o‘qiydilar.

Boyaqishlar holdan ketib, tomoqlari qirilib, koʻzlari yumuq, oʻqiydilar.

Domlam bir qori bolani yoniga yaqin oʻtqazadi.

– Qani, oʻqi! – deydi qovogʻini solib.

Bola qiroat bilan yoddan Qurʼonni oʻqiy boshlaydi.

– Qola, yamla yut... – der ekan titroq tovush bilan qori bola, domlam shaq etib shapaloq bilan tushirib qoladi. Bola-ning quloqlari yonib ketadi.

– Zeri zabar qani, nodon? Tagʻin qaytar! – qichqiradi domlam jahldan qizarib.

Bola qoʻrqibgina asta turadi-da, bir qoʻli bilan yuzini ushlab, qori bolalar yoniga oʻtadi.

Domlam oʻzi qiroatni yaxshi biladi va bolalardan ham toʻgʻri, yaxshi qiroatni talab etadi.

Men alifbeni oʻqishdan bir zum tinmayman. Horiganimdan va tomogʻim quriganidan, ovozim past va boʻgʻiq.

– Hey, Musavoy, beri kel! Qoʻchqor oʻynaymiz, – deydi sekingina bir bola. – Mana, qara, qoʻchqorim juda yaxshi... – zimdan koʻrsatadi u boʻyra choʻpni.

Domladan qoʻrqqanimdan taxtadan koʻzlarimni uzmasdan, sekingina javob beraman:

– Yoʻq, boʻlmaydi, domlam koʻrib qolsa uradi-ya! Menda ham qoʻchqor bor, senikidan zoʻr. Keyin koʻrsataman... – deyman ishoralar bilan imlab.

* * *

Men kichkina shogirdlar bilan juda tez tanishib olaman.

Bizga nuqul kattalar saboq beradi, domlanning biz kichkinalar bilan uncha ishi yoʻq. U goho birortamizni roʻparasiga choʻkka-latib, oʻqitib tinglaydi, xolos. Mabodo, bolalardan bit-tasi oshmi, kulchami, patirmi olib kelib qolsa bormi, domlam juda mamnun boʻlib, oʻzida yoʻq sevinib ketadi.

– Qani, chirogʻim Musavoy, beri kel! Alifbeni oʻrgandingmi? – soʻraydi domlam ikki hafta oʻtgandan keyin.

Taxtani qoʻlimda tutib, uyalibgina domlam qarshisiga oʻtira-man-da, ovozimni baland qoʻyganimcha, alifbeni boshdan-oyoq birpasda sharillatib oʻqiyman.

– Borakallo, lekin ozgina bor. Kattalarning oldiga o‘tir, o‘qitib qo‘yadi, – deydi domlam, burnini tortib, qattiq aksirib yuboradi.

Men mo‘ylovi chiqqan, novcha bir shogird oldiga boraman.

– E-e, senlarning saboqlaringdan o‘ldik-ku!.. – deydi u ensasi qotib. – Yo‘qol, domlam o‘lgur o‘zi o‘qitsin, – deydi yuzini ters burib.

Men yalinaman:

– Ozigina o‘qita qoling.

– Zerikdim juda, «Hali o‘qi, hali o‘qit...» O‘tir, qani, jinday o‘qitaman, – deydi shogird horg‘in tovush bilan.

Jahlim chiqib ketadi.

– Mayli, qo‘yaver, o‘zim ham suvday bilaman... – Burilib joyimga o‘tiran.

Darslar va kunlar shunday davom etadi. Bolalarga ergashib, sekin-sekin men ham sho‘xlik boshlayman. Qo‘chqor, yong‘oq, hatto pinhona oshiq ham o‘ynaymiz. Mabodo domlam xabar topib qoldimi – ollohu akbar – qamchin bilan hammamizga, yalpisiga shaq-shaq solib o‘tadi.

Bolalar hadeb tashqariga yugurishadi. Hojatxona – ermak, bahona... Birpasgina hovlida yoyilib, hazillashib, kulishib, orom olamiz. Hovlida hovuz bor. Ermak uchun asta-asta yuz-qo‘llarimizni yuvib, suvdan ichib o‘tiramiz. Yoki darrov soq-qami, achiptimi o‘ynab olamiz.

Domlam mug‘ambir, bunga ham qarshi chora topa qoladi. Novchadan kelgan, hushyor, o‘qishda zo‘r bir shogirdni oldiga chaqiradi:

– Sen terakdan bir novda kesib, yaxshilab yo‘n!

– Xo‘p bo‘ladi, ustozim, jonim bilan! – bukiladi shogird qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib. – Bir marta ham buyurgan edingiz. Xo‘p, ikkita xatcho‘pni yaxshilab yo‘nib kelaman, – deydi va shoshilib chiqib ketadi.

Hammamiz hayron bo‘lib, birpas jim qotamiz. Keyin shivir-shivir gaplashamiz.

Novcha shogird birpasda ikkita cho‘pni boplab tayyorlab keladi-da, domlam oldiga qo‘yadi. Cho‘plar sozlab shilingan, yo‘nilgan, bir uchiga ip bog‘langan.

– Borakallo! – deydi domlam cho‘plarni qo‘liga olib.
– Mana, xatcho‘pni ko‘ringlar! – Bizlarga ko‘rsatadi. – Agar kimiki qistansa, «Domlam, ijozat», deysiz. Keyin xatcho‘pni tutqazib, ijozat beraman.

Xonaga og‘ir sukut cho‘kadi.

– Qani, o‘qinglar! – buyuradi domlam xatcho‘plarni yerga qo‘yib.

Shogirdlar shundan keyin hovliga chiqishga birmuncha barham beradilar. Qistab qolsa, domladan ijozat so‘rab, bitta cho‘pni olib, yakka-yakka g‘izillab chiqib kelamiz. Shu taxlit qattiq tartib olti-yetti kun davom etadi. Keyin bir kun bolalar bosh qo‘shib, xatcho‘pni yo‘qotamiz. Kattalardan biri tomga irg‘itadi.

– He, bilaman. Shum bolalar ko‘p. Tur, chiq hovliga, bir juft xatcho‘p yasab kel! – buyuradi yana bir shogirdga domlam.

Bunisi ham ikki kunda yo‘q bo‘ladi. Domlam asabiylashadi, kayfsiz tovush bilan qichqiradi:

– Xatcho‘pni yana yo‘qotdilaringmi? Mayli, bas... Yomonlar bor-da. Bilaman o‘zim. – Qoshlarini chimirib biroz sukut qiladi, keyin ovozi pasaytirib gapiradi: – Bolalar, qilichini surgab qish keldi. Havo buzuq, ehtimol qor yog‘ar. Hammanglar bir so‘lkavoydan ko‘mir puli keltiringlar!

Shuv etib, bolalar shivirlasha boshlaydi. Domlam tovushini yumshatib, davom etadi:

– Xo‘sh... Bolalar, chiroqlarim, yana bo‘yra puli olib kelinglar... Tuproq bo‘ldi-ku, bo‘yralar, uyat-ku, axir! Bo‘yra puli – uch tanga! Ota-onalaringga aytib, jadallab yig‘ib kelinglar! Muhlat – bir hafta... Qani, o‘qishga! – deydi domlam choponining etaklari bilan tizzasini o‘rab.

Yetim, kambag‘al bolalar «Nima qilamiz endi?» deb shivirlashadi. Dillarimiz g‘ash.

Birozdan keyin domlam qo‘zg‘aladi. O‘n sakkiz-yigirma yoshlardagi mullayoqa ko‘ylak kiygan, oriqqina, cho‘pday ko‘r qori yigitchaga murojaat qilib, deydi:

– Sen qarab tur bolalarga, picha ishim bor, darrov kelaman.

Domlamning qorasi o‘chishi bilan xonada ur-yiqit, to‘polon boshlanib ketadi. Boyaqish ko‘r qori ingichka ovozi bilan ming‘illab qichqiradi:

– Qo‘yasanlarmi, yo‘qmi?! Mana, qamchinni ko‘ringlar! O‘qilaring! – Qori do‘q qilib ko‘radi, keyin yalinadi: – Bolalar, insof bormi?! – qichqiradi yig‘lamsiragan ovoz bilan.

Bolalar parvo qilishmaydi, o‘zaro turli ishoralar bilan imlashib, qorini masxara qilib kulishadi. Shovqin-to‘polon avjga chiqadi. Jang bo‘ladi. Kichkinalar goh qo‘l ushlashib, arg‘imchoq bo‘lamiz, goh do‘ngalak o‘ynaymiz. Kattalar so‘kishib, yoqalashib ketadi. Qorilar ham o‘rinlaridan turib ketgan. Bittasini o‘lasi qilib urishadi. Kurashga, mushtlashga usta zo‘r yigitlar bor. Bir to‘da bolalar hovliga chiqib, achipti o‘ynashga kirishadi. Shu vaqt qo‘qqisdan hovliga domla kirib keladi. Duv etib, hammamiz xonaga yuguramiz. Joylarimizga o‘tirib, darrov saboqlarimizga yopishamiz. Xona ichi quyuq chang, bo‘yralar burda-burda.

Domla jim, g‘azabi ichida, ko‘rpachaga o‘tiradi.

– Taqsir! – qaltirab, naq miyovlaganday shikoyat boshlaydi ko‘r qori. – Urishdim, baqirdim... Hech iloj topmadim... Ko‘rman, nima qilay, bolalarni eplay olmadim, birontasi quloq solmaydi gapimga...

Domla juda xafa bo‘ladi.

– Och derazani! – buyuradi bittasiga. – Bay-bay- bay! Yopiray, changni... – Aha-ahalab, uzoq yo‘talib oladi, qizarib qichqiradi: – Darslaringni o‘qinglar, badbaxtlar!

Qo‘liga qat‘iyat bilan qamchinni tutadi, ammo negadir hech kimni urmaydi.

* * *

Domlam ko‘krak cho‘ntagidan soatini chiqarib, qaraydi:

– Dars bitdi, bolalar! – deydi. – Sen, sen, sen... – ko‘rsatkich barmog‘i bilan ishora qiladi o‘nta bolani tanlab, – kiyinib, ozoda bo‘lib kelinglar. Bir bemorga chillayosin o‘qiymiz. Ziyo-fat quyuq, – jilmayadi domlam.

Qisqagina Qur‘on o‘qib, hammamizni ozod qiladi.

Uyga kelishim bilan onamga yalinaman:

– Domlam, ko‘mir puli, bo‘yra puli, dedi, hozir topasiz.

– Voy, o‘la qolay, jinni bo‘ldingmi? He yo‘q, be yo‘q – pul nimasi?! – Ayvonda do‘ppi tikib o‘tirgan onam ranjigan

tovush bilan urisha boshlaydi. – Jinnimisan?! Hali bo‘yra puli, hali ko‘mir puli, qamchi puli... Domlang o‘lgur nima qiladi pulni?!

– Topasiz! Bo‘lmasa, domlam ertaga maktabga kiritmaydi, – deyman qat’iy ravishda.

Nima deyapsan?! – vag‘illaydi uy ichidan turib buvim.
– Domlang o‘lgur ziqna, ochko‘z, ha desa – pul, ha desa – pul. Pul yasayapmanmi men? O‘zi o‘lgur boy, otli, ulovli, hech pulga to‘ymaydi. Domlang to‘qlardan, puldorlardan ol-sin ko‘mir pulini! Otang boyaqish, bechora yolg‘iz o‘g‘lim ahyon-ahyonda uch-to‘rt so‘mni zo‘rg‘a-zo‘rg‘a jamg‘arib yuboradi... – zorlana boshlaydi ko‘rpachani yamab o‘tirgan buvim.

Na buvimning, na onamning e’tirozini pisand qilaman, avvalgidan balandroq do‘q bilan, jahl bilan onamga qichqiraman:

– Ertalab vaqtlik cho‘zasiz pulni, bo‘lmasa maktabga bormayman!

Shu payt eshikdan kirib kelgan Isa mening xarxashamni payqaydi shekilli:

– Nega shovqin solasan? Domla bir hafta muhlat berdi-ku, bir gap bo‘lar axir! – deydi jildini qoziqqa ilib.

– Bu bizning ikki oyog‘imizni bir etikka tiqib xunob qil-yapti. Holimiz og‘ir, qo‘limiz qisqa... – deydi onam xo‘rsinib, kayfsiz tovush bilan. – Ko‘rarmiz, besh-o‘n kun sabr qil! Balki pul kelar dadangdan.

Shu vaqt qo‘qqisdan mahallada to‘polon ko‘tarilib qoladi. Ko‘chaga yuguraman. Uzun Sara bilan Kalta Sara degan kampir-lar xo‘rozga o‘xshab avji jangda edi. Bularning uylari ya-qin, ko‘chaning ikki yuzida, eshiklari qarshima-qarshi. Hozir har biri o‘z eshigida, bir-birini so‘z bilan yulmoqda.

Kampir-lar – ovsin. Lekin bir-biriga mehribon emas, niho-yat g‘ash. Erlarining munosabatlari ham shunday, og‘a-iniga sira o‘xshamaydi.

Men tomosha qilaman. Jang avjida.

– Bu ikki lo‘li kampir zerikishgan shekilli, yana jang bosh-lashipti, – deydi o‘tib ketayotgan bir yigit ko‘zini qisib.

Sekin-sekin hovlilardan ayollar, bolalar chiqishadi.

Uzun Sara – baland bo‘yli, do‘rillagan ovozli kampir. Lekin Kalta Sara past bo‘yli, zaifgina, pakanagina va kalitday burishiq yuzi bor, tishlari yo‘q, bedavo bir zahar kampir.

– Ho! – deydi Kalta Sara ikki qo‘lini beliga tirab. – Bilaman, siz o‘lgurning butun kirdikoringizni. Eshitdim bir joydan, to‘yga boribsiz. Kazo-kazolarnikida yana maddohlik qilgandirsiz... Uch kun dom-daraksiz yo‘qolib ketdingiz! Yana kerilasiz-a?! Uyatsiz, toat-ibodat bilan uyda o‘tirsangiz o‘larmidingiz?! Charx yigir, paxta sava, ish ozmi! Hali eshonnikiga, hali to‘yga, hali azaga! Shallaqi, o‘lim bersin Xudoyim senga!..

Bema‘ni, tirriq kampir! – yulinadi Uzun Sara. – Yopiray, bu yer yutgurning vag‘illaganini qaranglar-a! Ha, o‘lgur, quloq sol, eshon oyimlarning huzurida xizmatda edim. To‘rt dahadan katta-katta obro‘li xotinlar keldi, bechora-faqir xotinlar ham yig‘ildi, zikr bo‘ldi, buni eshit, nomusulmon o‘lgur! Qaytishda birpasgina, muborak bo‘lsin, deb o‘rtog‘imnikiga boshimni suqib chiqdim. – Yig‘ilgan mahalla xotinlariga qarab davom etadi gapni: – To‘yam o‘lsin, sovuqqina bo‘ldi. Chelakdan quyganday biram jala quydiki, qochdim... – Ovsi-niga qaraydi. – Kimdan eshita qolding, sen pakana-fitna?! Ilohim chaqimchilar o‘lsin-a! Sening nima ishing bor? Yurdim yallo qilib, qo‘lingdan kelsa kishanlab qo‘y! Chidasang shu, chidamasang burningni tishla!..

– Him... – deydi Kalta Sara alamiga chidamaganidan dep-sinib. – Eshonlarning tuvog‘ini yalab yurdim, deng! Uyda o‘tirib ish qil! Do‘ppi tik! Xudoning bergan kuni tentiraysan, laqillab yurganing-yurgan! Senga zikrni kim qo‘yibdi, sadqay-i zikr ket! Isqirt! Isqirt, cho‘ri o‘lgur!..

Mahallani boshiga ko‘tarib Uzun Sara bo‘kiradi:

– Senga o‘limni bersin, sassiq kampir!!!

Tomosha qilib turgan mahalla xotinlari yalina boshlaydilar:

– Uyat axir, bo‘ldi endi, bas! Bir gapdan siz qola qoling, ovoz-ingiz Oq Machitda-ya, bas qiling! – deydi bir xotin Uzun Saraga.

Navbat Kalta Saraga o‘tadi, u yana vag‘illay boshlaydi.

– Bo‘ldi endi, oyi, uyaltirib o‘ldirdingiz-ku, shunchayam sharmandalik bo‘ladimi?! – Surgaydi ichkariga Kalta Sarani kelini.

Ammo kelin bas kelolmaydi. Ikki Sara bir soat ortig‘i bilan ko‘p olishadilar. Bu har kungi ahvol bo‘lgani uchun erlarining ishi yo‘q edi. «Ikki kampirning tilini yana burga chaqiptimi!..» deb qihillab kulib, o‘tib ketadi chollardan biri.

Buvim sekin oyimga shivirlaydi:

– U dunyoda ham jannatning bir eshigidan ikki kundosh kirarmish-u, lekin ikki ovsin kirmasmish, bildingmi, Shahodat!..

Kalta Sara, Uzun Sara xo‘p urishib charchagandan keyin jim bo‘lishadi.

* * *

Domlam bir kun to‘satdan meni chaqirib, qarshisiga o‘tqazadi:

– Qani o‘qi! Sabog‘ingni o‘rganib bo‘ldingmi?

– Suvday bilaman, taqsir! – javob beraman shoshilib.

Harflarning biriga qarab, biriga qaramasdan, to‘xtovsiz sharillatib o‘qib beraman. Men endi alifbeni shunday o‘rganib olganmanki, agar uyqudan uyg‘otib so‘rasalar ham hammasini yoddan aytib bera olaman.

– Borakallo, o‘g‘lim, ofarin! Durust, durust. Alifbe tamom bo‘ldi. Ertaga haftiyak bilan birga yaxshi yog‘li patirlar, bir so‘lkavoy pul olib kelasiz, yigitcha, uqdingizmi? – deydi domlam kulimsirab.

– Xo‘p, taqsir, – deyman boshimni qimirlatib.

Maktabdan chiqqandan so‘ng chopaman. Biror joyda to‘xtamasdan g‘izillaganimcha uyga kelaman. Domlamning gaplarini, hammasini oyimga aytib beraman.

– Ha, tuzuk... – deydi onam ham sevinib, ham ichdan «uh» tortib. – Chiqim, chiqim... Dadangdan dom-darak yo‘q. Jiyakning puli ovqatga yetsinmi, domlagami?

Haqiqatan, hali Isa, hali Karomat opam, domlaga patir yoki palov, deb hiqillab turar edilar, endi qatorga men ham qo‘shildim.

– Albatta bugun patir yopasiz, jon oyi! Keyin... keyin bir so‘m pul, berasiz, – yalinaman onamga.

Ertasi emas, indinga bir dasturxon kumirlaydigan yog‘li patir va uch tanga pul ko‘tarib domlaga olib boraman.

– Borakallo! O‘tir, chirog‘im, o‘tir! Patir olib keldingmi? E, borakallo. Tuzuk, – deydi tangalarni cho‘ntakka solib.

Shu choq yana bir shogird bir dasturxon yog‘li kulcha, bir tog‘ora qaynoq palov, do‘ppi va «So‘fi Olloyor» ko‘tarib keladi. U bir boyning arzandasi, erkasi.

Domlam o‘zida yo‘q sevinib ketadi. Darrov palovni, kulchalarni, men keltirgan patirlarni shogirdlardan birortasiga buyurib, uyiga jo‘natib turganida, to‘satdan qalin bir oshnasi kelib qoladi.

– Keling, keling, marhamat! Qaynanangiz suyar ekan, qani hovliga, osh yeymiz! – deydi domlam do‘stiga.

Oshnasi jilmayib, qulluq qiladi. Birgalashib boloxonaga yo‘l oladilar.

Odatdagi gap, domlaning qorasi o‘chdimi, darrov to‘polon-da!

– Tush o‘rtaga, sen, sen! Ko‘ramiz kim zo‘r! – buyuradi zo‘rlardan bittasi.

Endigina mo‘ylovlari ko‘ringan, kelishgan ikki yigitcha naq xo‘rozlarday patir-putur yoqalashib ketadi. Kurash zo‘r bo‘ladi. O, dahshat! Eshak-kursilar singan, og‘iz-burunlar qon!..

Yana yangi-yangi botirlar o‘rtaga tushadi. Xo‘p qiziq kurash bo‘ladi.

– Bo‘ldi-bo‘ldi, bas! Domlam! – qichqiradi ovozi do‘rillab, bir yo‘g‘on shogird.

Birovining peshonasi yorilgan, birovining burni qongan, hars-hurs bilan, burunlarini tortib, kurashchilar joylariga o‘tirishadi.

Uy chang, to‘zon... Hammamiz hayajonda.

– Beting qon-ku, badbaxt? – so‘raydi domlam bir shogirdan. Keyin to‘satdan singan kursilarni ko‘rib qoladi-da, ko‘zlari olayib ketadi. – Eshak sinipti-ku?! Kimning ishi bu? Qani, o‘rtaga tushsin! – Domlam g‘azab bilan qizarib, qo‘liga qamchi oladi.

Domlam bolalarning boshimi, yelkasimi, yuzimi, koʻzimi, pinsand qilmay, qamchi bilan bir-ikki dafʼa qarsillatib savab oʻtadi. Qamchining zarbidan birovlar piq-piq yigʻlaydi, birovlar pinagini buzmay, boʻzrayib qotib turadi, birovlar esa qoʻrqqanidan ikki qoʻli bilan yuz-koʻzini yashiradi.

Qamchi shartta uziladi.

– Mana, qamchi ham eskiripti, – deydi domlam qamchini chetga uloqtirib. – Ertaga hammang bir tangadan olib kelasanlar. Yangi qamchi olamiz! – jahl aralash baqiradi domlam.

– Xoʻp, taqsir! – deyishadi qamchidan olovday yongan yelkalarini, yuzlarini ishqalab bolalar.

– Qani, oʻqilaring! – buyuradi domlam oʻtirib nafasini rostlagandan keyin.

Oʻqish shovqini boshlanib ketadi...

* * *

Maktab jahannam kabi tuyiladi. Har soat, har daqiqa «ozod» soʻziga intizormiz. Hammasi puch gap, faqat «vazava-vazava»... Maktabdan chiqqanimizda, yengil tortib, uyga yuguramiz. Nari-beri ovqatlanib, koʻchaga – oʻyinga yigʻilamiz.

Qishda baʼzan kuchuk urishtirib oʻynashni ham odat qilganmiz. Kuchuklarning biri ogʻzi-burni qon boʻlib qochadi, shunda biz tinamiz. Shoʻxmiz.

Oyoqlarimizda eski kalish, yirtiq kavush, baʼzilarimiz hatto yalangoyoq. Hali yiqitib, hali yumalab kurashamiz. Boshlar gʻurra boʻlguncha, burundan qon kelguncha mushtlashamiz...

Yoʻqolgan kuchugimizni izlab, machit hovlisidagi kichkina xarob bir uyga boshimizni suqamiz. Bu – tobut turadigan uy. Bunda Usmon pari sovuqdan qochib, tobutda yotadi. Sharpaday oriq, choʻpchakdagi jinlar kabi indamas bir kishi. Biz choʻchib ketamiz, duv etib ura qochamiz.

– Yopiray, jinmi? – soʻraydi qoʻrquvdan qaltirab bir bola.

– Hey, bu Usmon pari. Dadam aytdiki, u boyaqish bir zamon bitta qizning ishqida devona boʻlib qolgan ekan, – deydi Aʼzam.

– Ishq shunday yomon-da, – deydi mahmadona Turg'un.
– To'g'ri, Usmon pari – devona. U hamisha, yoz-u qish to-
butda yotadi. Rasul aka bor-ku? Shuning bir tug'ishgan ukasi
bo'ladi. Bildilaringmi?! Ha, pari qizlarning oshig'i emish....
– deydi Ahmad.

Bolalar Usmon pari haqida turli voqealarni gapirayot-
ganda, birdan yonimizda uning o'zi paydo bo'lib qoladi. Qip-
yalang'och taniga eski, kir, juldur, yupun bir chopon kiygan.
Na ishtoni bor, na ko'ylagi! Oyoq yalang. Boshida iflos, isqirt
bir do'ppi, rangi ham, guli ham bilinmaydi.

Hammamiz duv etib, har tomonga qochamiz.

Usmon pari ochlikdanmi, sovuqdanmi yurolmaydi.
Kalovlab asta chayqalgan holda amakimning eshigiga yetib,
devorga suyanadi. Qaltiragan qo'li bilan eshik halqasini ush-
lab, «taq-taq» qoqadi:

– Ochman, non bering... – deydi allaqanday titroq bo'g'iq
tovush bilan.

Achchiq izg'irinli shamol esar edi...

* * *

Bahor keladi. Gul mavsumi boshlanib ketadi. Daraxtlarda
gul, bolalarning do'ppilariga lolalar qistirilgan. Savatlarda
uyum-uyum gunafshalar. Hammayoq gul! Gul!.. Bahor fasli-
ning zavqi boshqacha...

Qo'qqisdan osmonni bulut qoplaydi-da, chelak-chelak
suv quyadi. Xo'p yog'adi... Lahza o'tmasdan, erka quyosh jil-
mayib chiqib keladi. Hammayoq yarqirab ketadi... Olchalar,
giloslar, olmalar, shaftolilar – hammasi avji gulda...

Saharlab mardikorlar, yalang oyoq, yelkalarida yaraqlatib
peshlangan katta ketmonlar, bozorga, ishga chopadilar...

Bizlar paxtalik choponlarni, to'nlarini, yirtiq-yamoq ka-
lish-kavushlarni otganmiz. Yengil kiyinganmiz, hamisha
oyoqlar yalang...

Hammayoqda bahor! Bahor nash'asi ko'ngillarga ham
kirib olgan... Oyoqlar, tosh bog'langandek, maktab tomon
bazo'r yuradi, lekin maktabdan «Ozod!» deganda, qushday
yengil uchamiz.

Azondan o‘qish. Peshin bo‘lganda, domlam kichkinalarga – bizlarga javob beradi. Kattalar peshindan keyin yana maktabga qaytib, xat mashq qiladilar...

* * *

Mana, momaqaldiraq havoni yangratib yuboradi. Haligina tiniq yarqirab turgan havoni bir onda qop-qora bulutlar burkab oladi. Oyim paxtaday oppoq yuvgan kirlarini arqondan yig‘ib ham ulgurmaydi. Yomg‘ir sharroslab quyadi.

Buvim ayvonda ixlos bilan tasbeh o‘girib o‘tiribdi:

– Alhamdulillah! Obi rahmat bu! – deydi, ko‘zlarini osmondan uzmaydi, burishiq yuzlarida ko‘tarinki ruh... – Obi rahmat bu, Olloga shukur, qurg‘oqchilik edi, jala quydi. Bug‘doy, arpa bitdi, de! Olloning ishi bu! – tushuntiradi menga.

Ayvon chetida, oyoqlarimni tarnovdan sharqirab kelgan suvga tutib, o‘ynab o‘tiranman.

Qarsillagan chaqmoqlarga qarab: «Xudo bulut ichida yurganmikan? Qanday ekan?» deb o‘ylayman ichimda.

Qop-qora, go‘yo yerga yaslanadiganday og‘ir, dahshatli bulutlar. Taxminan to‘rt soat jala quyadi. Ariqlardan suv toshib ketadi. Tarnovlardan suv sharaqlab quyib turadi. Unda munda chaqmoqlar, olov qilichday yarqirab ketadi...

Jala tinadi. Qop-qora bulutlar asta surgalib, tog‘ tomon yuradi...

O‘qtin-o‘qtin uzoqda momaqaldiraqning qarsillagani eshitiladi, chaqmoq ko‘rinadi.

Ajoyib fasl! Daraxtlar nafis ko‘m-ko‘k yaproqlar bilan yasanib olgan! Tabiatning go‘zalligi ko‘ngillarga quyuladi...

* * *

Oyi, uch kundan keyin domlam bilan dalaga chiqamiz. Navro‘z! – deyman sevinganimdan yuragim hapriqib. – Domlam, yaxshi kiyinib kelinglar, dedi.

– A, rostdanmi? – deydi onam kulib. – Yaxshilab yuvinib, boringni kiyasan-da.

Biroz sukutdan keyin yerga qarab deyman:

– Oyi, domlam, ikki so‘m pul olib kelinglar, deb buyurdi...
Sekin boshimni ko‘taraman, onamning yuzidagi sevinch, tabassum birdan yo‘qolgan, lekin u zo‘raki iljayadi:

– Domlang tushkur alomat-da... Xo‘p, pul beray, lekin bir so‘m senga, bir so‘m Isaga. Qandoq qilay, berardim... yo‘qchilik...

– Nima gap tag‘in? – so‘raydi buvim.

Onam tushuntirgandan keyin kampirning fig‘oni oshadi:

– Domlang ham o‘lsin, ilohim! Yeb to‘ymas, ayyor o‘lgur, har xil na‘ma chiqaradi-ya! – ming‘illab qarg‘ay boshlaydi buvim.

– Oyim beradi pulni, sizdan so‘rayapmanmi? – do‘q qilaman kampirga. – Bahor chog‘i, navro‘z yaqinlashyapti, o‘ynab kelamiz. Sizdaqa kampirlar o‘tirsin uyda!..

– Bas, bas! Haddingdan oshma! O‘zingdan kattaning dilini og‘ritma, yomon bo‘ladi-ya! – deydi onam menga ranjigan ohangda, keyin buvimga murojaat qilib: – Hammaga kelgan bayram, hamma bolalar ham boradi-da, bitta bularmi? – deydi yalingan, yumshoq tovush bilan.

Juma. Birovlar yaxshi, birovlar o‘rta, birovlar har kungi eski, yamoq bo‘lsa ham yuvilgan, ozoda kiyimda... Har kim o‘z holicha yasangan. Domla boshliq yo‘lga tushamiz. Piyola, choynak va bozordan go‘sht, moy, guruch, non, mayiz – hammasi olingan. Bularni domlaning o‘rtog‘i – bir qari chol aravaga ortib olib ketadi.

Yo‘l-yo‘lakay bir necha guzar uchraydi. Juma kuni bo‘lganidan samovarlarda odam qalin. Guzarlarda qator baqqollar. Otnon, pecheniy, parvarda... Ko‘zlar o‘ynaydi...

Dalaga, Kamolonga piyoda yurib, charchab, axir yetamiz. Hammayoq ko‘m-ko‘k, azim daraxtlar ko‘p. Chiroyli qadimgi machit atrofida avliyolarning katta-katta qabrlari. Domlam tag‘in Qur‘ondan boshlaydi. Qori bolalar ko‘zlarini yumib, chayqalib, qiroat bilan o‘qiydilar. Shu tarzda machitda uzoq Qur‘on o‘qiladi. Qorinlar ochlikdan achishib ketadi.

– Bolalar! Boringlar, samovar qaynaguncha o‘ynab kelinglar, dala keng, suvlar ko‘p. Yayranglar, o‘g‘illarim, – deydi domlam mayin ohangda.

Hamamiz duv etib, shovqin-to‘polon bilan machitdan chiqamiz. Birovlar darrov chillak, koptok o‘ynagani tushadi, birovlar sayr qilib ketadi. Men esa, bir to‘da bolalar bilan qorong‘i, dahshatli g‘orlarni keza boshlayman.

Bir g‘orda og‘ir sukutda bir kishi o‘tiribdi. Soqoli o‘siq, ko‘zlari yongan, darvishnamo. Ikkinchi g‘orda yalang‘och bir chol, ustida yolg‘iz kir ishton, xolos. Uning ham soqoli o‘sgan, ko‘zlari yumuq, yonida kir sopol tovoq! Churq etmay, butun dunyoni unutganday jim, mahliyo o‘tiribdi. Biz nafasimizni yutib, asta turamiz. Lekin chol sharpamizni sezadi shekilli, bir xo‘mrayadi, avzoyi xunuk buzilib ketadi. Ura qochamiz.

Dalani aylanamiz. Havo musaffo. O‘riklarda dovuchchalar g‘ij-g‘ij, gilolar hali g‘o‘ra. Ko‘p yuramiz, lekin qorin ochligidan domlam oldiga shoshilamiz. Samovar sharqirab qaynamoqda. Domlam va chol hammamizni o‘tqazib, bitadan non, bir siqimdan qurt yegan kir mayiz ulashadi.

Choydan keyin domlam bir to‘da katta shogirdlarga imlab ishora qiladi. Bolalar birdan tiniq, yangragan baland to‘vush bilan Navoiydan, Xo‘ja Hofizdan yod o‘qiy boshlaydilar. Ketma-ket bir necha g‘azallarni o‘qib, keyin Fuzuliyga o‘tadilar:

G‘unchasin gul bulbulin qatlina paykon aylamish,
Bulbul ochilgan guli yuzina qalqon aylamish.

Gul arusin sulh uchun bulbul nikoh etmish magar,
O‘zini yoshil budog‘ ichinda pinhon aylamish.

G‘uncha paykonini tez etmaklik uchun shohi gul
Jisini boshdan ayog‘a misli suxon aylamish.

Dahr aro gar bir siniq devor ko‘rsang, o‘yla bil:
Ul Sulaymon mulkidirkim, charx vayron aylamish.

Ey Fuzuliy, mehrina oldanma charxin gardishi,
Ko‘kka yeturmish vale xok ila yakson aylamish.

Yana boshqa bir gʻazalni boshlaydilar:

Nay kimi hardamki, bazmi vaslini yod aylaram,
To nafas vordir guru jismimda, faryod aylaram,

Roʻzi hijrondir, sevin, ey murgʻi ruhimkim, bugun
To nafas vordir guru jismimda, faryod aylaram.

Vahm edib to solmaya san moha mehrin hech kim,
Kima etsam zulm-u javrundan onga dod aylaram...

Gʻazal nihoyat taʼsirli. Ayniqsa, uch-toʻrt bolaning ovozi juda yoqimli, ohangdor. Hammamiz jim tinglaymiz. Men sel boʻlib, erib ketaman. Fuzuliyning sheʼrlarini sevaman. Sheʼrlari nafis. Oʻzim gul va mahbub haqida goʻzal sheʼrlarini bilaman. Opam oʻrgatgan. Kichkinalar bilan men ham sekin-sekin kattalarga ergashaman. Muzika yoʻq, childirma, dutor, tanbur yoʻq, ammo sheʼr bor, qoʻshiq bor! Faqat yosh, tiniq tovush bilan, ohang bilan sheʼrlarga koʻngilga yetib boradigan muzika beramiz, jon beramiz!..

Domlam cholgʻuni sira yoqtirmaydi: «Gunoh, turgan-bitgani gunohi azim. Zinhor-zinhor qoʻlingizga cholgʻu ushlamang!» deb uqtirardi, tanbehlardi.

– Bas, yetar! Borakallo, yetar! – deydi domlam bolalarga va cholga murojaat etib: – Vaqt boʻldi, pir, muncha eridingiz?! Oshga olov yoqing! – deydi kinoyali kulib cholga.

Chol koʻzlari yumuq, boshini quyi solib oʻtirardi.

– Bay-bay-bay! Fuzuliy ajoyib shoir-da! – deydi va oyoqlarini ishqalab oʻrnidan turadi.

Biz yana dalani aylangani chiqib ketamiz. Toʻda-toʻda tarqalib, toza kezamiz. Bahor. Har xil gullar koʻp. Quchoqʻimni toʻlatib gul teraman. Horib machitga qaytganimizda, palov tayyor ekan. Goʻshti, yogʻi oz boʻlsa ham palov! Sopol laganlarga suzilgan oshni maza qilib, ishtaha bilan oshay boshlaymiz. Lekin toʻymaymiz... Qorin juda ochiqqan.

Namozgar yaqinlashgach, domlam Qurʻon boshlaydi.

– Tag‘in-a! – shivirlashadi bolalar.
Fotihadan so‘ng hammamiz duv qo‘zg‘alib, yo‘lga tushamiz.

* * *

Iyun oyi. Issiq. Havo lovullaydi...

Bodring, handalak serob. Ko‘ksulton, gilos, olchaning avji pishgan vaqti. Lekin pul qani?.. Hovlimizda yaxshiki yakka tup o‘rik bor. G‘uj-g‘uj qilgan. Butun hovlimizga ko‘lanka solgan katta daraxt. O‘rikka suv yugurib yiltiraganidan boshlab, Karomat opam, Isa va men yeya boshlaymiz. Tag‘in bir tup olma bor, lekin zaharday nordon.

Bugun buvim ertalabdan otlanadi. Ammamnikiga bormoqchi. Men ham buvinga ergashmoqchiman, shuning uchun har kungiday maktabga shoshish yo‘q. Bolalarning ko‘pi boqqa ko‘chgan, maktabda shogirdlar oz. Nega bizning bir parcha bog‘imiz yo‘q, deb kuyinaman ichdan.

– Maktabga bor! – deydi onam.

– Bora qolsin, Shahodat bonu, bola boyaqish o‘ynab kelar. Hamma bog‘da, tog‘da, bu bechora qon bo‘lib ketdi-ku... – paranjisini yopinib deydi buvim.

«Bugun buvim judayam mehribon?» deb o‘ylayman ichimda, sevinganimdan uning oldiga tushib yuguraman.

Buvim ko‘chada har bir uchragan xotin bilan to‘xtab ko‘rishadi, gaplashadi. «Qatdan kelyapsiz? Bozordanmi? Do‘ppilarning narxi qanday? Yaxshi foyda qildingizmi?» deb, zerikmasdan igi-jigini surishtiradi. Tuzukroq bir imorat uchrasa, albatta, to‘xtaydi. Menga qarab: «Ko‘rkamgina, pishiqqina ekan», deb tomosha qiladi.

Biz oz yurgandan keyin kattakon anhor bo‘yiga chiqamiz. Sermanzara suv bo‘yidan o‘tamiz. Suv bo‘ylab objuvozlar, tegirmonlar. Unda-bunda to‘dalanib o‘rdaklar suzadi. Darrov to‘xtayman-da, suv labiga o‘tirib, o‘rdaklarga tega boshlayman. Ular duv etib, suvning o‘rtasiga qochishadi. O‘rdaklar go‘zal, ayniqsa gajak dumlari, boshlarini suvga tiqib, chiroyli o‘ynaydilar. Gajaklarini kelinlar quloqlariga qistirganini ko‘rganman...

– Voy, shum-ey, hazir bo‘l, toyib ketasan-a! – qichqiradi vahima bilan buvim.

Kampir ikkovimiz unda-munda to‘xtab, jar bo‘ylab boramiz. Buvim ham menga o‘xshash, tegirmon va objuvozlarni tomosha qilishni yaxshi ko‘radi. Suvning ustiga tashlangan yakkacho‘pga yetganda, yugurganimcha yog‘ochning yarmisiga borib, suvning qoq o‘rtasida to‘xtayman. Suzib kelayotgan o‘rdaklarning yo‘lini to‘saman. Yog‘ochga minib olaman-da, oyoq-qo‘llarimni ishga solib, «kish-kish-kish!» deyman. Suv guvillab, pishqirib oqmoqda. Buvimning rangi o‘chib, qaltirab ketadi.

– Omonat, qil ko‘prik-a! Qo‘rqmaysan, shumtaka, darrov o‘t bu yoqqa! Ikkinchi seni mehmonga olib yurmayman... – ranjib qichqiradi buvim.

Haqiqatan, ko‘prik omonat. Bitta churuk yog‘och, xolos. Odamlar ahyon-ahyonda noiloj o‘tadi. Bolalar bo‘lsa, sho‘xlikdan o‘yin qilib, ermak qilib o‘tadilar. Suvning pishqirishiga nazar solaman, yuragimga vahima tushadi. Sekin qirg‘oqqa o‘taman.

– Esing qursin, hech aql kirmadi-kirmadi senga. Dadang kelsin, chaqaman! – deydi koyinib buvim. – O‘rdaklarning egasi ko‘rib qolsa, o‘xshatib kaltaklaydi seni, – deydi boshini qimirlatib.

– Gajaklaridan bir dona Karomat opamga olay, degan edim-da, deyman jiddiy tusda buvimga.

– Hm, – deydi, xolos buvim, ensasi qotib ketadi. – Tez-tez yur, alla-palla bo‘lib qoldi-ya! – qoshini chimirib deydi buvim.

Tegirmonlarning oldida to‘da-to‘da eshaklar. Odamlar eshaklarga bug‘doy, so‘k ortib keladi va un, talqon qilib ketadi. Bir-ikki tegirmonga sekin boshimni tiqib chiqaman. Tegirmon shovqin. Ichida boshdan-oyoq oppoq unga belangan odamlar. Ular suvning guvullashidan bir-birlarining so‘zlarini bazo‘r eshitadilar.

Pochcham objuvozning boshida edi. Soqollari o‘sgan, ustboshi chang-to‘zon. Bizni ko‘rishi bilan:

– E, jiyan, kel-kel! – deydi va buvim bilan ko‘rishgan hamon, odatdagidek, shikoyatni boshlaydi. – Mazasi yo‘q boshimning. Kecha-kunduz miya og‘riqman.

– Doim ahvolingiz shu! – deydi buvim ensasi qotib. – O‘qiting irim-sirimini qiling, tayibga ko‘rining – deydi va pochchamning javobini kutmasdan ichkariga kirib ketadi.

Duv etib, mayda-chuyda churvaqa bolalar buvimni o‘rab oladi. Hammasi kir, iflos, uvada. Ammam tutundan yo‘tala-yo‘tala katta qozon ostiga hadeb qamish tiqmoqda. Ammam xafa, horg‘in holda buvim bilan ko‘rishadi va pishillab qovrilib turgan so‘k to‘la katta qozon boshiga boradi.

– Hamisha ishing shu! So‘k, so‘k! O‘ladigan bo‘lding! – deydi kuyinib buvim.

Men ham cho‘g‘day bozillab turgan so‘kning tepasiga boraman. Uni hovuchlab bo‘lmaydi, issiq. Qamishni tutamtutamlab o‘choqqa tiqa boshlayman.

Ammam va buvim qozon boshida cho‘qqayishadi. Ezmalanishib hasratni boshlaydilar.

Eshikdan kirib kelgan pochchamning jahli chiqib, ko‘zlari olayib ketadi.

– Kuyib ketdi-ku! – qichqiradi bo‘g‘ilib va chopib kelib so‘kni katta kapkir bilan shoshib-pishib ola boshlaydi.

Endi men so‘kdan zerikaman. Sekin tashqariga, objuvozga yuguraman.

Pochcham qo‘sh objuvozni ijaraga olgan. Biri bog‘liq turibdi: anov biri bo‘lsa, gurs-gurs qilib, yerni larzaga solib, tariq oqlamoq- da. Biroz jim qotib, objuvozning ishini tomosha qilaman. Suv dahshatli pishqirib guvullaydi. Keyin sekin atrofga razm solaman. Burchakda siniq, kuya bosgan chiroq, tumshug‘i siniq choynak, chegalangan iflos bir piyola... Yarmisi taqir eski po‘stak, yag‘iri chiqqan kir chopon.

Sekin objuvozning boshida aylanib yuraman. Bo‘sh objuvozning yoniga o‘tib, yog‘ochini bo‘shatsam, birdan shaqillab yurib ketadi. Qo‘rqanimdan qaltirab shoshib qolaman. Qanday to‘xtatishni bilmayman, bo‘sh objuvoz gurs-gurs uradi. G‘izillaganimcha uyga yuguraman:

– Pochcha! – qichqiraman entikib. – Tez yuring hozir, ob-juvoz yurib ketdi!

Buvim bilan ammam vang bo‘lib qoladilar.

– E, tentak! – deydi pochcham tashqariga yugurib. – Taqilgansan-da, o‘ziga jon bitiptimi?!

Men indamayman, pochchamning orqasidan chopaman. Pochcham hech qiynalmay, birpasda juvozni to‘xtatadi.

– Yo‘qol! – deydi qo‘pol, qo‘rs tovushi bilan to‘ng‘illab. – U aziz narsa-ya, bunga yaqin yurish uchun hunar kerak, tilini bilish kerak, – deydi biroz yumshab.

Objuvoz atrofida, tegirmonlardagi kabi, chumchuqlar, musichalar serob. Men endi ularni quvlashga tutinaman. Qo‘qqisdan bir to‘da bolalar paydo bo‘lishadi-da, nari-beri yechinib, kiyimlarini chetga otgancha ketma-ket suvga sho‘ng‘iydilar. Quloch tashlab, rosa mazza qilib suzishadi. Keyin atrofdagi katta tol, qayrag‘ochlarning shoxiga chiqib, guppa-guppa suvga kalla tashlaydilar. Suvning tagida ancha vaqt yo‘q bo‘lib ketadilar-da, uzoqdan qalqib chiqadilar. Juda havasim keladi. «Cho‘milsammikan?» deb o‘ylayman. Lekin suzishni bilmaganim uchun qo‘rqaman, rost, bolalardan uyalamam. Ermak qilib, oyoqlarimni suvda shapillatib o‘tiraman. Suv bo‘yida kezaman. Tollarning novdalari egilib, suvga tegay-tegay deydi. Hammayoq ko‘m-ko‘k maysa. Ko‘kka qarab yotaman. Maza!..

To‘satdan pochchamning tovushini eshitaman.

– Ey, falokat bosib novga tushib ketma! Bas, uyga bor! – deydi-da, tag‘in juvoz ichiga kirib ketadi.

Ammam kuya bosgan pachoq samovarni olib kirib, dasturxon yozadi. Burda-burda qattiq nonlarni eski bir patnisda ko‘tarib keladi.

Hovlida shoxlari tarvaqaylab o‘sgan qari, yo‘g‘on yakka bir tut bor.

– Bu yil tutimiz haddan tashqari ko‘p qildi. Kutdik, kutdik, kelmadinglar... Ozgina shinni qaynatdik. Qaray-chi, qoldimikan?

Ammam boyaqish yugurib hujraga kiradi-da, bir piyolada ozgina shini ko‘tarib chiqadi.

– Juda shirin shinni-ya? – deyman non botirib.

Pastakkina qorong'i uy, to'kilib turgan ayvon, yonida ko'mir to'kadigan kichkina tor hujra. Shinni bilan choy ichib, dasturxon yig'ilgandan keyin tomga chiqaman. Atrofda qo'shnilar ko'p. Tomlar bir-biriga tutashib ketgan. O'ynab yuraman. Bir vaqt ko'chada bir to'da xalq yuzga kirib o'lgan bir kampirni ko'tarib ketayotganini ko'raman. Buni tomda o'ynab yurgan bolalar aytishadi. Qarilar, bolalar, yoshlar juda ko'p. Qirq-ellikka yaqin yosh bolalar to'n kiygan, bellari bog'liq, «buvim»lab yig'lab bormoqdalar.

Tomma-tom sakrab, ammamning hovlisiga engashaman.

– Buvi, buvi! Yuzga kirgan kampir o'lipti!.. Olib ketishyapti. Odam qalin!.. – deyman qichqirib.

– A, nima deyapti o'zi, kim o'lipti? – so'raydi buvim.

– Choping eshikka! Ko'rasiz, tabarruk kampir emish, – deyman buvimga.

Ammam o'choqboshida g'ivirlab nimadir qilmoqda, boshini ko'tarib, buvimga deydi:

– Boyaqish juda tabarruk kampir, bir yuz uchga kirgan. Goho yonimga chiqib, gaplashib o'tirardi. Kampir pishiq edi. G'ozday, tikka yurardi. Nevara-evaralari ko'p, achib yotipti.

– Voy, bechora, xudo rahmat qilsin! Hammamizga uning yoshini bersin! – deydi buvim qo'llarini yuziga surtib.

Ammam ham nimalarnidir pichirlab, fotiha qiladi.

– Siz mingga kirasiz, hali otdaysiz, buvi! – deyman.

Kuni bilan tomma-tom kezib, xo'p o'ynayman. Kechqurun halimday yumshoq moshkichiri yeb, buvim ikkalamiz uyga jo'naymiz.

* * *

Qo'lida gardish va jiyagini ko'tarib Rohat kelinoyi eshikdan kiradi-da, to'g'ri ayvonga, oyimning yoniga o'tirib, ishini boshlaydi.

– O'rtoqjon, yakka o'zim xunob bo'lib ketdim. Hasratlashib, birga tikaylik, deb chiqdim.

Onam xursand bo'lib:

– Voy, yaxshi qilibsiz, o‘zim ham zerikib o‘tirgan edim. Hech kim yo‘q, oyim ham zerikib, qayoqqadir, bilmadim, O‘rin buvinikigami chiqib ketdilar, – deydi ipakni qatimlab.

Rohat kelinoyi bigiz bilan chaqqon va pishiq jiyak to‘qiydi. U jiyak to‘qishga juda usta. Odatdagidek, darrov eridan hasrat boshlaydi. Ermagi shu – eri. Dam yig‘lab, dam kulib ishlaydi.

– Sabr qiling, – jiyakka gul tikib deydi onam. – O‘g‘il, qizlaringiz o‘ssin, ehtimolki, ajab emas, baxtingiz ochilib, yorug‘likka chiqib qolarsiz. Xudoyim yarlaqasa, birpasda tole keladi. Keyin faqirlikdan, g‘urbatdan xalos bo‘lasiz... Faqat toleda butun gap!

– E-e, qo‘ying! Tole o‘lsin! Butun umr faqirmiz. Otam, onamdan, bobolarimdan tortib faqir... – deydi xo‘rsinib Rohat kelinoyi.

Shu tarzda ikki qo‘shni, ikki o‘rtoq biri jiyak to‘qib, biri jiyakka gul tikadi. Goh o‘tgan-ketgandan, qo‘ni-qo‘shni, mahalla-ko‘y orasidagi voqealardan so‘zlashishadi. Suhbat uzilmaydi.

Eshikdan Karomat opam paranjida kirib keladi. Uning endi bo‘yi cho‘zilgan, katta qizlar qatorida.

Shu payt yana bir qo‘shni kampir kiradi. Sergap, bilimdon, gapga chechan kampir.

– Shahodatoy, zerikib birpasga chiqdim oldingizga. Kunam isib ketyapti. Nima gap o‘zi, xo‘pam chiroyli o‘tiribsizlar? Karomoy, jinday Mashrabdan o‘qing. Baraka topgur, Xudoyim yaxshi kuyovlar buyursin! – deydi kampir kulib.

Karomat opam qizarib, yuzini ters buradi:

– Qo‘ying-e, ish tikaman, – deydi tokchadan ish pechini olib.

Kampir xiralik qilib, qayta-qayta qistaydi. Unga Rohat kelinoyi qo‘shiladi:

– Bo, muncha noz qilmasang, otincha?! O‘qishni bilmayman-da, bo‘lmasa, senga yalinarmidim?..

– Ha, o‘qiy qol, Karom, – deydi onam, keyin sekin kulib, qo‘shib qo‘yadi: – Juda uyat gaplari ko‘p-da, tashlab o‘qi. Hikmatli, ma’noli gaplaridan topib-topib o‘qigin!

Karomat opam – o‘n ikki, o‘n uch yoshlarda, qaddi kelishgan, istarasi issiq, juda ko‘rkli qiz. G‘azallarni yoqimli ovoziga chiroyli ohang berib, ravon o‘qiydi. Erinibgina o‘rnidan turadi-da, tokchadan Mashrabni, Fuzuliyini oladi, joylashib o‘tiradi va ko‘zlarini suzib, zavq-maroq bilan berilib o‘qiy boshlaydi:

Mashrab seni deb kechdi jahondan,
Boshini qo‘ydi ostonalarga.
Ey, mayfurushim, bir kosa may ber!
Vahdat mayidan ichkoli keldim.

– Hay-hay-hay! Baraka top, otin qiz! Mashrabning g‘azallari sel qilib yuboradi odamni... Erib ketdim-ey... Mashrab – ajoyib qalandarnamo kishi, – deydi yig‘lamsiragan to‘vush bilan kampir.

Karomat opam nasrni o‘qiganda, ba‘zan to‘xtab kulimsiraydi va uyatli gaplarni tashlab o‘qiydi.

– Sidirg‘asiga o‘qiyver, bu nimasi, bizlar ham eshitaylik, shayton qiz! – deydi Rohat kelinoyi.

– Yo‘q, o‘qimayman Mashrabni, Fuzuliy yaxshi, – deydi opam qizarib.

– Mashrabning g‘azallari ko‘p hikmatli, – deydi kampir boshini qimirlatib. – U katta darvish, Olloning oshig‘i! Ollo deb dunyoning ayshi ishratidan kechgan. Ovozindan o‘rgilay, o‘qi, o‘zim qoqindiq! – deydi kampir Karomat opamning orqasini qoqib.

Opam o‘qiy boshlaydi:

Parishon holing o‘ldim, so‘rmading holi parishonim,
G‘amingdan darda dushdim, qilmading tadbiri darmonim
Na dersan, ro‘zg‘orim bo‘ylami kechsin, go‘zal xonim?
Go‘zim, jonim, afandim, sevdigim, davlatl-u sultonim...

– Oh-oh-oh, shunday shoirlarning sadag‘asi bo‘lsang arziydi, – deydi Rohat kelinoyi ko‘zlarining yoshini artib.

Fuzuliyning o‘zi oshiqlikda jigari kabob bo‘lgan deydilar. Uning ko‘p oshiqona g‘azallari odamning yuragini eritib, mast qilib yuboradi, – deydi kampir yumilgan ko‘zlarini ochib.

– Fuzuliy otin oyisining qiziga qattiq oshiq ekan, lekin vasliga yetolmay, butun umr hijronda o‘tgan emish. Uning g‘azallaridagi o‘t, hasrat shundan... Eshitganman... – deydi onam.

Men ayvonning chetida chiviq yo‘nganimcha opamning o‘qishiga jim quloq solib o‘tiranman. Sevaman Fuzuliyini.

– Yugur, Musavoy, Shayxantovurga borib kel. Ipagim sob bo‘lib qoldi, – buyuradi onam menga.

– Ha, xo‘p, pulni cho‘zing, – deyman o‘rnimdan turib. Onam har xil kerak ipaklardan namuna beradi va bir so‘m pulni ro‘molchaga tugib ta‘kidlaydi:

– Mahkam ushla, pulga hazir bo‘l, yo‘qotib qo‘yma, uq-dingmi?

Ko‘chaga yuguraman.

Ko‘chada A‘zam xipchindan ot minib o‘ynab yurgan ekan.

– Shayxantovurga boramiz, shuyam o‘yinmi? Qo‘y-e! – deyman jiddiy tusda.

– Zerikkanimdan ermak qilib yuribman-da, yur, – deydi A‘zam xipchinni bir chetga otib.

A‘zam menga tengdosh. Ikkovimiz qalin o‘rtoq, do‘stmiz.

Oq Machit ko‘chasidan jadal yurib, Shayxantovurga jo‘naymiz. Yo‘lda unda-bunda to‘da-to‘da uchragan bolalar oldida to‘xtab, ularning o‘yinlarini tomosha qilamiz-da, tag‘in chopamiz.

Shayxantovurga yetganda, bir ariq oldida to‘xtaydi A‘zam.

– Birpas o‘tir! – deydi suv bo‘yiga o‘tirib.

Yuzimizning terini etaklarimizga artamiz, ikki qo‘limiz bilan suvni hovuchlab to‘yib-to‘yib ichamiz. Madrasa atrofida asrlar umr ko‘rgan qadim chinorlar, quyuq ko‘lankali qayrag‘ochlar ko‘p. Daraxtlar salqinida to‘da-to‘da shogirdlar allaqanday masalalar ustida talashib qizg‘in bahs yurgizmoqdalar. Atrofda kayflari taraq nashavon, ko‘knori, bangilar ham oz emas.

– Hozir bir ish qilamiz, jim!.. – deydi bir daraxt orqasiga pusib A'zam.

– Qanday ish? – so'rayman toqatsizlik bilan A'zamdand.

– Sekingina kesak tashlaymiz ko'knorilarga. Cho'chib bir irg'ib tushishadi. Qarab tur, juda qiziq bo'ladi.

Sekin pusib turib, men va A'zam bittadan kesak otamiz. Kayfi zo'r ko'knorilar birdan cho'chib, alanglashadi. Ikkovimiz jimgina kulamiz. Ingichka, qil bo'yinlarini cho'zib ko'knorilar u yoq-bu yoqqa qarashadi. Sap-sariq silnamo kishi chayqalib o'rnidan turadi.

– Ey, kimdi? Kayfim uchib ketdi-ya... – deydi va gandi-raklab bir-ikki qadam tashlaydi.

– Kelyapti, tur, qochamiz!.. – shivirlayman-da A'zamga, qochaman.

Shu paytda ko'knori A'zamni tutib oladi. A'zam oqarib ketadi.

– Yo'q, biz emas, – deydi qaltirab.

– Haromi valad! – deydi ko'knori A'zamning yelkasidan ushlagan holda bir siltab. – Kesakni g'ir-g'ir otding, endi tuyay ko'rdingmi – yo'q, biya ko'rdingmi – yo'q!.. Ablah, jig'ingni ezib qo'yaman!

Men tikka ko'knorining oldiga boraman.

– Amakijon! Qo'yvoring! – deb yalinaman. – Rost, biz otdik, lekin sizga emas, qushlarga otgan edik... Ana qarang, daraxtlarda qush ko'p ekan.

– Ey ko'knori, qo'yvor! Dillarini og'ritma go'daklarning! – qichqiradi samovarda o'tirganlardan birov.

Samovarda odam qalin.

Ko'knorining g'azabdan ko'zlari bejo. Ko'zining oqiga qadar sarg'ayib ketgan, tumanli xira ko'zlari xunuk olayadi. A'zamni bir siltab tashlaydi-da, pastak qorong'i hujraga kirib yo'qoladi.

Tura qochamiz. Qator attorlar va bazzozlar. Ularning do'konlari kichik-kichik va bir-biriga yondashgan. Ikkovimiz har bir do'kon oldida mollarini tomosha qila-qila, nay va koptoklarning narxi navosini surishtirib, xaridor-u do'kondorlarning uzoq tortishma savdosiga quloq solib, yura-yura kichik bir do'koncha oldida to'xtaymiz.

Attor – muloyim, kamtar, sariqqina kelgan, uzun soqolli kishi.

– Amaki, assalomu alaykum! – deyman bir so‘m pulni va namuna ipaklarni uzatib.

– Vaalaykum assalom! Borakallo! – deydi kulib chol. – Rangdor ipaklardan kerakmi, a? Xo‘p-xo‘p, ipak ko‘p, o‘g‘lim. – Pulga, ipak namunalariga bir-bir qarab chiqadi. – Bargi-karam, qovoq sariq, go‘los, pistoqi, nimpushti...

A‘zam va men qafasdagi qushlarga hushimiz og‘ib, jim qotib tomosha qilamiz.

– Amaki! – deyman hapriqib. – Bu qanday qush?

– O‘g‘lim, bu bulbuljon. Eshitganmisan bulbul degan qushni? Qushlarning asli shu.

– Ko‘rgan emasman, – deyman ko‘zlarimni qushlardan uzolmasdan. – Oyim aytgan edi, ahyon-ahyonda, tong payti, gullar ochilganda keladi, deb. Sayraganini eshitganman, amaki, bir sayrating.

– O‘zing aytding-ku, o‘g‘lim, bulbul gul ochilganda kelarmish, deb. Ha, gulning oshig‘i bu... – asta kuladi chol.

Bulbul sira sayramaydi.

– Amaki, bulbul nima yeydi? – so‘rayman choldan.

– Qurt yeydi, o‘g‘lim, tushundingmi? – javob beradi chol hamon kulimsirab va davom etadi: – Bulbulni boqish juda qiyin, negaki u nozik-da, nozik. Ammo sayrab bersami, ko‘ngilni yayratib, mast qilib yuboradi.

A‘zam ikkinchi qafasga qo‘li bilan tegib, deydi:

– Men ko‘rganman bu qushni.

Bu – mayna. Tumshug‘i sariq, qora patli kattagina qush.

– Men ham ko‘rganman. Sayraganini ham eshitganman, – deyman jiddiy tusda. – Amaki, qushlaringiz qachon sayraydi?

– Sayraydi, o‘g‘ilcham, o‘zi sayragisi kelganda sayrab yuboradi!

Xil-xil ipaklarni bir qog‘ozga o‘rab, menga uzatadi chol.

Ipaklarni ehtiyotlab, qo‘ynimga tiqaman-da, A‘zamga qarayman.

– Shoshma, birpas o‘tiramiz. Zora qushlar sayrab qolsa.

– Yo‘g‘-e, bulbul ham, mayna ham sayramaydi. Bozorda, shunday shovqinda sayrarmidi? Ketdik! – shivirlaydi A‘zam.

Tez yurib ketamiz. Qo‘qqisdan orqadan maynaning sayraganini eshitamiz. Taqqa to‘xtayman.

– Ana, aytmovdimmi, ovozini qara, juda yoqimli-ya? – deyman A‘zamga.

– Qo‘y shu qushlarni, yur, konkalarni tomosha qilib, katta ko‘chadan ketamiz, – deydi A‘zam mening qo‘limdan tortib.

Shayxantovurda qassoblar, boqqollar, sartaroshlar, somsapazlar, zargarlar juda serob. Ayniqsa zargarlarni tomosha qilib, pastga, katta ko‘chaga tushamiz. Otli konka ketmoqda.

– Esizgina, o‘tib ketipti-da, konkaga osilib ketardik, – achinadi A‘zam.

– Attang, chakki bo‘ldi! – deyman men ham.

Lo‘killab uyga chopamiz.

* * *

Tong payti. Bog‘larda ishqomlar uzumga to‘la. Chillaki endi qizara boshlagan. Havoda qushlar ovozi yangraydi... Tong shabadasining salqini ko‘ngillarga orom beradi...

Men va A‘zam aravada ketmoqdamiz. Biz endi yorishib kelayotgan osmonning mayin shohisini, sehrli musiqa va ohangga, mislsiz husn-latofatga to‘la bog‘larni tantanali sayr etib boramiz. Qalbimizda his-tuyg‘ular, shodlik, zavq toshadi.

Kecha maktabdan qaytganimda, onam oppoq qilib yuvgan ko‘ylak-ishtonlarimni arqonga yoyar ekan, meni kulib qarshi olgan edi.

– Ertaga jo‘naysan, – degan edi ko‘zlarida mehr, sevinch chaq nab.

– Qayerga? – deb so‘radim hapriqib.

– Yangibozorga borasan. Hali to‘satdan darvozani qoqib bir kishi keldi. Darrov chiqdim, dadangning oldidan kelipti. Tayyor bo‘lib tursin Musavoy, ertaga, tongda olib jo‘nayman, dedi. A‘zam ham boradi, buvasi chaqirtiripti, oyisiga aytib keldim.

Men o‘zimda yo‘q xursand edim. Birpasda cho‘llar, buyuk tog‘lar ko‘z oldimga keladi. Qozoq ovullari, nortu-yalar, chopqir otlarni ko‘rganday bo‘laman.

Mana, sehr va go‘zallik to‘la tong og‘ushida A‘zam ikkovimiz nihoyat shod, mamnun ketmoqdamiz.

Aravada yuk ko‘p. Qand, choy, lampa shisha, ip-igna kabi ikir-chikir. Aravakash mo‘mingina, muloyim, kamgap kishi. Goh-goh «chuh!» deb otga bir qamchi urib qo‘yadi va o‘zicha ming‘illab, qandaydir bir qo‘shiqni, ehtimol ermak uchun, sekin aytadi.

Katta suvning bo‘yidagi bir samovarga yetamiz. Aravakash otdan tushadi.

– Tushinglar, yigitchalar, tushinglar! – deydi aravakash.

A‘zam ikkovimiz irg‘ib aravadan o‘zimizni otamiz.

– G‘ishtko‘prik deymiz bu manzilni. Birpasgina chiqaraylik otni, beda yesin, yayrasin jonivor, – deb otning yuzini, yolini silaydi va uni aravadan chiqara boshlaydi.

Pastda keng Zax anhuri oqmoqda. Samovar atrofida aravalar, otlar, eshaklar ko‘p. Shovqin-suron. Samovarda odamlar ko‘p. Samovarchi, oriqqina kishi, almisoqdan qolgan, zang bosgan kichkina patnisda ikkita suvi qochgan non bilan tumshug‘i tunuka choynak va chegalangan ikkita piyolani taq etib oldimizga qo‘yib ketadi.

A‘zam ikkovimiz oyilarimiz yopib bergan yumshoq nonni xaltamizdan olib burdalaymiz.

Samovarchi elliklardan oshgan. U sira tinmaydi. Ikkita katta kir, iflos samovar qaynab turibdi. Egasi o‘lgur bu sabil qolgur samovarlarni ko‘pdan beri yuvmagan, desa bo‘ladi. «Samovarchi, beda!», «Darrov bitta choy!» deb tinmay chaqiradilar, u boyaqish: «Hozir! Hozir!» deb, samovarning u boshidan bu boshiga yuguradi.

Gasht qilib choy ichamiz.

– Isib ketdim-a, uh! – deydi A‘zam yelpinib.

– Isidi kun, – deyman osmonga qarab.

Indamay horg‘in o‘tirgan holda ozgina non yeb, ikki piyola choy ichgandan keyin nosvoy chekadi aravakash.

Vaqt choshgoh bo‘lgan. Otni aravaga qo‘shib, yana yo‘lga tushamiz. Cho‘l boshlanib ketadi. Unda-munda mujiklarning uylari ko‘rinib qoladi. Ular bu yerlarda dehqonchilik qiladilar.

Quyosh osmonning qoq o‘rtasida. Havo dim.

– Qalay, issiqmi? Chidanglar, yigitchalar! – deydi aravakash bizning betoqatlanganimizni sezib. – Buni, cho‘li biyobon, deydilar. Qaranglar, o‘tlarning qovjiraganini ko‘rdinglarmi?

– Menga issiq yoqadi, issiq sira bilinmaydi, – deyman o‘zimcha. – Tog‘larni qara A‘zam, qanday ulug‘vor, savlatli... Sevaman tog‘larni... Chiroyli manzara!.. – deyman ko‘ngilda chayqalgan hislardan, shodlikdan entikib.

Quyosh nurida jimirlagan tiniq osmonda goho bir kalxat paydo bo‘ladi va aylanib bir-ikki doira chizadi-da, qaygadir sho‘ng‘ib ketadi. Cho‘lda to‘da-to‘da to‘rg‘aylarning ovozi yoqimli yangraydi. Men sevinchimni, hislarimni sig‘dirolmayman. Gapiraman, gapiraman. Dam A‘zanga, dam aravakashga gapiraman.

– Qachon yetamiz Yangibozorga? – so‘rayman aravakashdan, ko‘zlarimni uzoqlarga tikib.

– Uzoq yo‘l, ikki kun yuramiz, o‘g‘lim! – javob beradi aravakash. Qalpog‘ini ko‘tarib, peshonasidan quyilgan terlarini artadi. U endi charchaganidanmi bukchayib o‘tiradi. – Yo‘l shunday og‘ir bo‘ladi. Lekin Yangibozor bir bema‘ni joy-da. Hayronman, nima qilib otalaring senlarni chaqirtirib yuripti? Taajjub! Hammayoq dasht-u biyobon!

A‘zam darrov so‘zga tushadi:

– Amaki, unday demang, bo‘lmagan gap. Bilaman-ku men, Yangibozor – juda obod joy. Ko‘p borganman, ko‘rganman.

– E, tavba! Bir dala-da. Bozor o‘tdimi – hammayoq jimjit, hech kim qolmaydi. Haftada bir marta bozor. Mayli, chirog‘im, Musavoy ham ko‘rsin-chi, qani...

Lekin men Yangibozorning ta‘rifini, ayniqsa qozoqlarni o‘zimcha maqtab, aravakashga gapiraman:

– Yo‘q, yo‘q-yo‘q! Yangibozor ajoyib, yaxshi joy emish, eshitganman. Tog‘lari, uvalari ko‘p, qimiz serob...

– To‘g‘ri aytasan, misoli jannat, – ta‘kidlaydi A‘zam. – Men uch marta borganman Yangibozorga, otam olib ketgan oyim ikkovimizni.

– Esimda bor, Yangibozorda uzoq qolib ketgansan, – deyman jiddiy tus bilan.

Shu tarzda gaplasha-gaplasha Darvishakka yetamiz. Arava to'xtamasdanoq bizlar irg'ib tushamiz. Kun nihoyat issiq. Ot boyaqish suv terda. Aravakash shoshib otni aravadan chiqaradi. Otga juda achinaman. Atrofida aylanib otning bo'yinlarini silayman. Havo issiqdan yonadi. Hammayoq keng cho'l. Kichkina bir samovar, yonida bitta-yu bitta qurigan daraxt qaqqayib turibdi, xolos!..

Ko'rimsiz, qotma, lavanggina bir samovarchi bizni qarshi oladi. Samovar G'ishtko'prikdagidan ham battar. Eski, kir namat, singan, cheti uchgan piyola-choynaklar..

– Qani, choy olib keling, juda tashnamiz, – deydi aravakash horg'in o'tirib.

Haqiqatan, qattiq chanqaganmiz. A'zam ikkovimiz darrov quduq boshiga yuguramiz. Quduqdan suv tortib, pachoq chelakni navbatlashib boshimizga ko'taramiz, qult-qult ichamiz. Juda ko'p ichamiz. Suv sho'r. Aravakash horg'in bo'g'ilib, samovarchiga do'q qiladi:

– Tashnamiz axir, choy ber, deyman! – qichqiradi u.

– Hozir, hozir, picha qaynasin, – deydi samovarchi yalqovgina g'imirlab.

Kichkina, mayishgan, sirsiz bir patnisda ikkita qattiq non keltirib qo'yadi.

Yolg'iz zerikib o'tirgan soqollari oppoq, kelishgan bir qozoq chol to'satdan do'mbirasini chertib yuboradi. Shunda men birinchi marta do'mbirani eshitaman. Berilib tinglayman. Chol do'mbirasiga jo'r bo'lib, boylar zulmidan shikoyat qiladi, yoqimli, yangragan ovoz bilan mungli qo'shiq aytadi. Do'mbirani, cholning qo'shig'ini tinglab, uchovimiz ham jim o'tiramiz. Yaxshi, mungli aytadi chol. Qozoqlar hayotining o'zi go'yo:

Jabini¹ javg'a minbe jali jo'q deb,
Jamanning qizin alma mali ko'p deb,
Jetpeydi jaman adam qadringga,
Jaqsidan quri qalma mali jo'q deb.

---

¹ Yosh toy.

Duniye degen ulken bir o'tkel²edi,
O'tkel qurip ata-babang o'tken edi.
Duniyege ne bir erler kulip kelib,
Aqiri bir qayg'ini shekken edi.

Kech kirib, salqin tushishi bilan yo'lga tushamiz. Qir oqshomining o'ziga xos go'zalligi bor. Yoqimli orombaxsh shamol esadi. Sekin-sekin, birin-sirin yulduzlar chiqib keladi. Osmon – go'zal, keng bir gumbaz...

Aravakashning ham vaqti chog' bo'lib ketadi. U tinmay xirgoyi qilib, ashula aytadi. Uzoq-uzoqlarda qozoq ovullarining olovi ko'rinib ketadi.

Aravakash boshini tebratib, ashula aytadi:

Gul bo'libdi qayrag'och, bulbul bo'libdi qaldirg'och,
Men uzoq yo'ldan kelurman, ey nigorim, eshik och!

Eshik ochib, to'rga boqsam, to'rda bir oy o'lturur,
Qoshlari qiygan qalamdek, bir parizod o'lturur.

Sochlari belga tushadur, bellari xipchinchu yo'q,
Ishqimiz sizga tushibdur, boshqalar bir pulcha yo'q!..

Aravakash «chuh!» deb otiga bir qamchi uradi-da, jim bo'ladi.

– Ayting, amakijon, ayting yana yaxshisidan, – yalinaman men, – qo'shiqni juda yaxshi ko'raman, qattiqroq ayting!

Aravakash belini bir tiklab, o'tirishini o'zgartib oladi-da, jinday sukut qiladi, keyin kulib yuboradi:

– Ermak-da, ermak, o'g'illarim. Uzoq yo'lda qo'shiq – yaxshi do'st. Mana, eshitinglar, – deydi va ashulani davom ettiradi:

Yuqoridan kelaman, belimda o'q-yoy, dilbarim,
Qaysi joyning qizisan? Ko'zlaring sho'xo, dilbarim.

---

² Ko'prik.

Ko'zginangning sho'xligi, ko'ngilginamning to'qligi,
Mol berib olar edim, attang molimning yo'qligi.

– Qalay, qorin ochdimi, og'aynilar? – so'raydi aravakash, birdan ashulasini to'xtatib.

– Ochdi, amaki, lekin chidaymiz, – deymiz A'zam ikkovimiz bir og'izdan.

– Ha, – deydi aravakash, – payqab turibman, bekat yaqin qoldi. Bir achchiq palov yeyish kerak edi, pul yo'q-da, jiyanlar, – davom etadi kulib aravakash. Mayli, nasiyaga qilamiz. Bir quling o'rgilsin achchiqqina aravakash palov yasaymiz. Ustaman palovga Lekin uyda bolalar, xo'rda oshi, ugra oshi, moshxo'rda, keyin chakkamga tegdi ayniqsa padar la'nat atalasi... Har kun palov qilsak yarashadi-yu, kambag'alimiz-da, pul osmonda...

Uzoq yuramiz. Osmon yulduzlarga to'la. «Mana, mana, yetdik!», «Mana, yetib qoldik», deb aravakash bizni aldaydi. Kecha salqin. Junjib o'tiramiz. Uyqu keladi, lekin aravadagi qoplar, yashiklar uyquni qochiradi.

Yarim kechada bekatga yetamiz. Qorin o'lguday och. Samovarda milt-milt chiroq yonadi. Hammayoq uyquda. A'zam ikkovimiz yarim qorong'i samovarda poxolgami o'tirib olamiz. Aravakash otni bedaga qo'yib, samovarga kiradi. Samovarchi qalqib o'tiribdi. Uzoq-yaqin atrofda itlarning ovozi tinmaydi. Havo salqin.

– Qani, do'stim, uyquni, yig'ishtiring! Qorin och. Go'sht, yog', sabzi, piyoz toping, palovjonni birpasda o'zim tayyor qilaman. Manov jo'jalarga javr bo'lmasin, jadallang, qani! – shoshiradi aravakash samovarchini.

– Palov? Palov nimasi? – deydi uyqusiraganday, hanuz ko'zlari yumuq samovarchi. Keyin bazo'r ko'zlarini ochadi. – E, birodar, sabzi yo'q, guruch yo'q, ozgina go'sht bor-u, lekin jinday hidlangan. Yotinglar, tong otsin, palov qochmaydi.

Aravakashning jahli chiqib ketadi, qovog'ini soladi, lekin indamaydi. Bizning yonimizga, poxolga horg'in o'tiradi. Bizlar ishtahani palovga tikkan edik, endi noiloj bo'shashib, churq etmasdan o'tiramiz. Samovarchi o'rnidan turadi-da, baqrayib,

bizlarga bir-bir qarab chiqadi va astagina qo‘zg‘alib, xira chiroqda, burchakda uzoq g‘ivirlaydi, nihoyat, kichkina bir patnisda bir yarimta qattiq non bilan choynakda aynagan iliq choy keltiradi-da, yana xurra-kni boshlaydi. Aravakash nimadir deb to‘ng‘illaydi. Keyin nonni qo‘liga olib: «Qattiq-ku!» deb zo‘rg‘a ushatadi. Noiloj qattiq nonni bir-ikki chaynab, uyquga ketamiz.

Xullas, chang yutib, ikki kun yo‘l bosamiz va, nihoyat, namozshomda Yangibozorga yetamiz. Dadam bizni ko‘rgan hamon o‘zida yo‘q sevinib, yugurganicha qarshi keladi. Meni aravadan ko‘tarib olib, yuzlarimdan o‘parkan, dadamning bo‘ynini qattiq quchoqlayman.

– Yur, o‘g‘lim, bilasan-ku Hasan akani? Yaxshi odam, o‘shaning uyiga boramiz.

– Bilaman, dada, huv... bir marta biznikiga kelgan edi, – darrov shoshib javob beraman.

A‘zam yugurganicha otasining oldiga, o‘zlarining hovliga jo‘naydi.

Qorong‘i aylanma yo‘llardan ketamiz. Onda-sonda bittayarimta xira chiroq uchraydi. Dadam kichikkina bir eshikni itaradi, katta bir hovliga kiramiz.

Ayvonda miltirab chiroq yonmoqda. Hasan aka yo‘q ekan, lekin menga tamom notanish bir kishi salomimga alik olib, qarshilaydi.

– Barakalla, keling, mehmon! – deydi kulib va darrov hovlining o‘rtasiga bir kigiz yoyib, quroq ko‘rpacha solib, dadamni va meni o‘tqazadi. – Yigitchaga bir kosa issiq sho‘rva olib kelay, ozmuncha yo‘l bosib keldimi! Yo‘l azobi – go‘r azobi... – deydi-da, qorong‘i hovlining bir burchagidagi o‘choqboshiga yuguradi.

Hovli qorong‘i, jimjit. Yulduzlar chaman. Lekin oy yo‘q... Yolg‘iz chigirtkalarining chirillagani va otlarning kurt-kurt beda chaynagani eshiti-ladi.

Baland bo‘yli, cho‘pday ori-q kishi bir kosa sho‘rvani va ikkita nonni oldimga qo‘yadi.

– Qani, jiyan, nonni to‘g‘rab, sho‘rvani urib oling, – deydi nonlarni burdalab. – Xotin, bola-chaqa – hammasi Toshkentda, musofirmiz!

– Ertaga bozor bo‘ladi. Sho‘rvani ich, tiniqib uxla, vaqtli uyg‘otaman, durustmi? – deydi dadam, muloyim tabassum bilan yuzimga tikilib.

– Bozorni tomosha qilasan, qimiz ichasan, – deydi uy egasi. – Ot minishni bilasanmi, jiyan? – so‘raydi og‘ziga nos tashlab.

– Picha biladi, endi, mana, sahroda chavandoz bo‘ladi, – deydi dadam.

– Bilaman. Yaxshi ot bo‘lsa, minish qiyin emas, – deyman jiddiy tus bilan va apir-shapir sho‘rvani ichaman, ko‘p o‘tmay, ko‘rpaga kirib, qattiq uyquga ketaman.

* * *

Bozor shovqin-suron. Havoda to‘zon buluti. Uzoq-yaqin dalalardan, qirlardan qozoqlar biri otda, biri tuyada, biri eshakda, ba‘zi kambag‘allar yayov kelgan. Xotinlar kam ko‘rinadi. Boylar, qo‘yfurushlar gerdayib, g‘urur bilan bozorni ot ustida oralaydilar.

Bozorni aylanib yurarkanman, qo‘qqisdan yaqin bir do‘kondan A‘zamning tovushini eshitaman. Yugurib boraman. A‘zamning otasiga salom berib, ko‘rishaman. U semiz, moshkichiri soqolli, qoshlari o‘siq, katta sallali, devday kishi. Qavatlab solingan ko‘rpacha ustida chordana qurib o‘tiribdi. Kichkina do‘konning pastidan shiftigacha chit qalashgan.

– Yur, o‘rtoq, bozor oralaymiz, tomosha qilamiz, – deyman A‘zamni qistab.

– Ha, bor, bor! Savdoga yaramaysan, o‘g‘lim, aylanib kel! – deydi otasi boshini qimirlatib.

A‘zam, qovog‘i soliq, o‘rnidan qo‘zg‘aladi, do‘kondan chiqqan hamon yerga qarab deydi:

– Chol juda qattiq. Bir tiyinning ustida o‘zini o‘ldiradi!

– Rostdanmi? Unaqaga o‘xshamaydi-ku? – deyman taajjublanib.

Avval bozorning bir chetidan boshlab attorlar, baqqollar, samovarchilar, bazzozlar va hokazo yonida aylanamiz.

Ba‘zilar menga kulib:

– Tosh akaning o‘g‘limisan, chiroq? – deb so‘raydilar.

Men qizarib-bo'zarib ketaman, A'zamning qo'ldan tortaman:
– Yur, tez! Bozorning ichini oralaymiz!

Qo'y bozoriga birga kiramiz. Qo'y serob. Changning ham eng qalin joyi shu. Savdo qizg'in. Qo'ychi boylar cho'p bilan yerga nimalarnidir chizib o'tiradilar. Xaridorlar – bularning ko'pi o'zbek qo'ylarni sinchiklab ko'zdan kechiradilar, dumbalarini salmoqlab, biqinlarini ushlab ko'radilar va qo'y egalarining qo'lini olib: «Qo'ylar chakki emas. Qani, o'tog'asi, aytganimizga xo'p deng!» deydilar, uch-to'rt, ko'p marta qo'llarini qisib siltaydilar.

«Qo'ylarni ko'r, meni ko'p aylantirma. Barisi bo'rdoqi, so'z bir bo'ladi», deydi bir qo'ychi boy beparvolik bilan. Tortishib, talashib, tixirlik bilan savdo qiladilar.

Cho'ponlarning ko'pi qashshoq, kiyimlari juldur, xarob. Boy qozoqlar, biylar, bo'lislar yaxshi, pishiq kiyingan. Boshlarida suvsar telpak, ba'zilarida oppoq chaqnagan qalpoq.

Girda uzoq aylanamiz. Keyin samovarga kelamiz. Qozoqlarning biri qimiz ichib, biri achchiq famil choy ichib o'tiribdi.

– Qimiz ko'p, arzon, esizgina, pul yo'q-da, – deydi A'zam noxush tovush bilan.

Naq shunda bizning oshna – aravakash uchrab qolsa bo'ladimi! Oldida bir chirpit qimiz:

– Qani, o'tiringlar, jiyanlar, qani-qani! Iya, pul yo'qmi? – so'raydi menga qarab.

– Yo'q... – deyman qizarib.

– Otangiz bermadimi pul? – deydi kulib.

Indamasdan yerga qarayman. Aravakash katta piyolaga qimizni to'latib uzatadi. A'zam bir piyola, men bir piyola ichamiz. Qimiz achchiqnamo ko'rinadi, bazo'r tugatamiz.

– Mazalaring yo'q, xumparlar, qimiz – jumla kasallarning davosi! – Menga qaraydi aravakash. – Sen qimizni ko'p ich. Baquvvat qiladi, rangingni qara! – deydi boshini tebratib.

Yura-yura charchab, machitga kelamiz. Hech kim yo'q, suv quygandek jimjit. Baquvvat solingan machit, ammo tomi qamish bo'g'ot. Ichida bir-ikki bo'yradan boshqa hech vaqo yo'q.

O'ng tomonda, jar boshida pastakkina kichkina bir uydan shovqin eshitilmoqda. A'zam ikkovimiz sekin mo'ralaymiz.

Gavdali, soqollari qop-qora, ustiga keng oq mullayoqa yaktak kiygan savlatli domla o'tiribdi. O'n-o'n besh chamasi shogirdlar uyni buzadiganday shovqin – chuvvos bilan o'qimoqdalar. Bularning uch-to'rttasi qozoq bolalar, boshqalari – o'zbek.

Shu choq ko'zlarimga o'zimning domlam ko'ringanday bo'lib ketadi. Rangim o'chgan bo'lsa kerak, qaltirab ketaman. Ikkovimiz ham ura qochamiz. Taqachilar oldiga yetganda to'xtaymiz.

– Dardisar-ku, bu, agarda dadalarimiz, maktabga qatnay-sanlar, desa, ish nima bo'ladi? – deyman A'zamga tashvishli tovush bilan.

– Mening otam aytmaydi, sira ishi yo'q, – deydi A'zam beparvogina qo'lini siltab. Keyin kulib yuboradi. – Sening otang badjahl odam. «Bor!» desa, majbursan, ilojing yo'q.

Men indamayman, bir lahza xomush o'ylanib qolaman.

Taqachilar tinmaydi. Ish ko'p. Qo'l qo'lga tegmaydi, ishning avji qizigan payti. «Qani, chirog'im, tez, tez bo'!» deb qozoqlar taqachilarni shoshiradilar. Asov otlarga xodalar bilan o'rab, panjara qilingan. Yuvosh, mo'min otlar go'yo, mayli, qoqaver, deganday, oyoqlarini ko'tarib jim turadi. Ammo, dala, qir otlari bari asov. Ular hatto ko'prikn ham bilmaydi. Ko'prikn qolib, suvdan sapchib ketaverarkan.

Taqachilar terlab, azob bilan otlarning oldida ishlaydilar. A'zam ikkovimiz bir chetga cho'qqayib, bu ajoyib ishni tomosha qilamiz.

Taqachi – baquvvat, sersoqol, kelishgan kishi. Ikkinchisi, uning o'g'li, qoshlari o'siq, boshi katta, yag'rini keng, kuchda otasidan qolishmaydigan, mo'mingina, yuvoshgina yigit. Yalang oyoq, suv-terda ishlamoqda.

– Hoy, – deydi taqachi o'g'liga, – ag'rayma bu olifta bolalarga, ishingni qil! – jerkib tashlaydi o'g'lini. – Senlar Toshkentdanmi? – po'ng'illaydi bizga qarab taqachi.

– Ha, Toshkentdan keldik. Bechoramiz, nimaga bizni olifta deysiz? – qat'iy ravishda e'tiroz qilaman.

– Qo'y, o'rtoq, aytilma! Aytdi-qo'ydi-da. Yur, ketamiz, – deydi A'zam meni turtib.

Ikkovimiz ham yurib-yurib dadalarimizning oldiga qay-

tamiz. Otam pastakkina, kichkina, tor, g'aribgina do'konida o'tiribdi.

– Qayerda yuribsan tentirab? – so'raydi otam.

– Aylanib yurdik-da, A'zam ikkovimiz, – deyman sekin.

– Bozorni ko'rdingmi? Qo'y bozoriga ham bordingmi? – so'raydi dadam, muloyim tabassum bilan.

– Bordik. Qo'y ko'p. – Do'konga razm solib, birdan dadamdan: – Do'koningiz kichkina-ku, mol qani? – deb so'rayman taajjublanib.

– Ey, pul kerak, o'g'lim. Dunyoda mol ko'p. Lekin pul yo'q. Yoshsan, tirikchilikning kulfatini bilmaysan hali, – deydi dadam istehzo bilan jilmayib.

Bir lahza sukutdan so'ng qo'li bilan ishora qiladi:

– Anov shishada, ko'rdingmi, qimiz. Ich, o'g'lim! Avval yaxshilab chayqa, pishadi.

Labimni tishlab, qimizni chayqar ekanman, dadam ancha kambag'al ekan, ishining mazasi yo'q, deb o'ylayman qayg'urib.

Qimizni shimirib ichaman.

– Lekin achchiq-a? – deyman otamga qarab.

Birpas sukutdan keyin gapira boshlayman:

– Ba'zi chit do'konlarida savdo qizg'in ketyapti. Atlas, duxobalargacha bor-a!

Shu tobda kichkina bir otda jarchi paydo bo'lib qoladi. O'rta bo'yli, soqoli oqargan, boshida beso'naqay o'ralgan kir salla, egnida eski yag'ir chapon.

Yugurib do'kondan chiqaman.

– Ey, xaloyiq! Ey, xaloyiq! Kimki...

Jarchi yo'qolgan mol haqida jar soladi. Gapga usta, so'zamol, chertib-chertib gapiradi. Cholning gaplari yoqadi menga:

U qayta-qayta takrorlab o'tib ketadi.

– Ey, qariya, charchading, bas! Senga tomoq, bizga quloq kerak. Eshitdik, jo'na nari, ezma! – degan qozoqlar ham ko'p.

– E-e, bir joyda tentirab yurgandir yoxud birov boylab qo'ygandir, chiqib qolar, – deydi birov.

– Tomoqdan o'tib ketgan bo'lsa-chi? Tuyaniyam butun yutadiganlar bor, bu-ku sigir ekan! – kuladi yana birov.

Bozor oralab, baqira-baqira ketayotgan jarchining tovushi hanuz eshitiladi.

Menga jarchining gaplari moyday yoqib qolgan. Qo‘limdagi qimiz to‘la piyolani shoshib chetga qo‘yaman-da, uni quvib ketaman.

– Ey, xaloyiq! Ey, xaloyiq! Ola sigir, ola sigir yo‘qoldi. Bir shoxida nuqsoni bor, dumi kesiq, bir emchagi...

Har qadamda to‘xtab, qayta-qayta takrorlaydi. Dam ovozi baralla qo‘yib qichqiradi, dam bo‘g‘ilib, pasayadi. Chol xunukina, yuvosh otida yuradi. Men unga angrayib yuraman. Ham-mayoqda otliq, men otlar orasida jarchiga ergashib, uzoq yurgach, do‘konga qaytaman.

Savdo chaqqon. Ayniqsa nosfurushlarning qo‘li qo‘liga tegmaydi. Ur-yiqit.

Kech yaqinlashadi. Qozoqlar to‘da-to‘da bo‘lib qirga, tog‘ga tarqay boshlaydilar. Dadam do‘konini yopadi.

– Yur, o‘g‘lim, Zulfining oldiga boramiz, – deydi horg‘in ohang bilan.

Dadam bilan birgalashib boramiz.

Zulfi ammam – dadamning jiyani.

– Voy, o‘zim tasaddiq! Omonmisan, esonmisan? – Quchoqlab, yuzlarimdan cho‘lp-cho‘lp o‘padi. – Buvimlar salomatmi? Oyiginang esonmi, Karomatoy...

– Hammasi salomat! Salom aytib yubordilar! – deyman Zulfi ammamga qarab.

– Men ketdim, – deydi dadam. – Musavoy qolsin. Xayr! Shoshilib chiqib ketadi.

* * *

Uyg‘onsam, vaqt alla-palla bo‘lgan, oftob yoyilgan. Hovlida tikkeygan daraxt yo‘q. Nari-beri nazar solaman, yuvinishga suv topmaganimdan, ko‘chaga chiqib, atrofi tollar bilan qurshalgan, qurbaqalar, itbaliqlar to‘la hovuzdagi sasigan iflos suvga yuvinaman.

Choydan keyin A‘zamning oldiga chiqaman, uning turgan joyi bizga yaqin, qo‘shni. Ikkovlashib ko‘chalarni keza boshlaymiz. Bozor suv quyganday jimjit. Onda-sonda bitta-

yarimta do‘kon ochiq.

– Dadam saharlab otda bir yoqqa jo‘napti, – deyman A‘zamga.

– Hammasi birgalashib jo‘nashgan, – deydi u.

– Uzoqqami? – so‘rayman men.

– Sharobxonaga ketishdi. Uzoq qirlardan odamlar yig‘ilib, savdo qilishadi, tushundingmi?

– Hammayoq cho‘l-u biyobon, – deyman atrofga qarab.

A‘zam indamaydi.

Qo‘y bozor, ot bozorlarni tentib chiqamiz. Bo‘m-bo‘sh, kimsa yo‘q. Horib, bir berk do‘kon oldidagi toshga o‘tiramiz.

– Yaxshi-ya, o‘rtoq! – deydi A‘zam qo‘lini keng yoyib.

– Tinch joy. Tog‘larga qara! Havoning pokligini ko‘r! Juda yaxshi ko‘raman Yangibozorni.

– Ehtimol dadamlar Chimkentga ketgandir, – deyman A‘zamning gapiga quloq solmasdan.

– Hay, qiziq ekansan-ku, Sharobxonaga, dedim-ku, axir, – asabiy o‘qrayadi A‘zam.

– Haftada bir daf‘a bozor bo‘lsa, juda zerikadigan joy-ku bu yer. Lekin, to‘g‘ri aytasan, havosi baland, moyday singadi kishiga, – deyman A‘zamning jahli chiqqanini sezmaganday.

– Hov, anov tog‘ni Qozig‘urt deydilar. Ko‘rdingmi, qanday bahaybat! Qara! – deydi A‘zam.

– Manzara yaxshi. Lekin tog‘lar ancha uzoq, – deyman uzoq tog‘larga qarab.

Shunday qilib, uni-buni gapirib yuramiz, o‘tiramiz. Oxiri zerikib, A‘zam uyiga jo‘naydi, men Zulfi ammamnikiga qaytaman. Bir amallab kunni kech qilaman-da, oqshom kirishi bilan dadamni qarshi olgani ko‘chaga chiqaman. Botayotgan quyoshning yallig‘ida tog‘lar nihoyat go‘zal. Toshga o‘tirib, manzaralarning go‘zalligi, osmonning har on o‘zgarib turgan rangini uzoq tomosha qilaman.

Quyuqlashgan qorong‘ilikdan ot dukuri eshitiladi-yu, lahzaga o‘tmay, qarshimdan dadam kelib chiqadi.

– Nima qilib o‘tiribsan yakka qoziqqa o‘xshab? – kulib so‘raydi dadam.

Dadamni ko‘rib, sevinib ketaman.

– Attang, kech bo‘lib qoldi-da, otga minib bir aylanib kelardim. Dada, ertaga uydamisiz? – so‘rayman birdan jiddiy tus bilan.

– Ey, o‘g‘lim, bizga tinim yo‘q sira, – deydi dadam otidan tushib, – erta ham daydib ketaman. O‘rtoqlaring bilan o‘ynab yur, yolg‘iz yurma! Endi bor, uxla! – deydi orqamni qoqib.

Men indamayman. Sekin yurib, yana Zulfi ammamnikiga kelaman. Ammamning eri – Zokir pochcha endigina uyga qaytgan ekan. U novcha, oriq, qisqa soqol, ko‘rnamo kishi.

– Qani, jiyan, o‘tira qoling, bir qiymali moshkichiri yeymiz. Bilingki, moshkichirining yaxshisi palovdan a‘lo! – deydi joylashib o‘tirib Zokir pochcha.

Zo‘r ishtaha bilan dasturxon oldiga o‘tiranman.

* * *

Bozor jimjit. Bir to‘da yoshlar shashka o‘ynaydilar. Qiziq o‘yin. Ermak-da. Onda-sonda bitta-yarimta qozoq nosvoy olgani kelib qoladi, xolos. Hammayoq suv quyganday...

– Beri kel, o‘g‘lim, yugur, hovuzdan suv olib kel! – buyuradi menga qoragina, ko‘zlari shilpiq bir baqqol.

G‘izillab hovuzdan bir obdasta suv keltiraman.

– Barakalla, o‘g‘lim! Jinday suv sachrat, chang burqib ketdi... – yana buyuradi baqqol.

Chelakdan ozgina suv sepaman-da, darrov qochib qolaman. «Bu yerlarda chang serob», deyman ichimda.

Do‘kondorlar o‘taketgan xasis. Butun kunga bitta non kifoya ularga. Kechqurun bir qoshiqqina xo‘rda qiladilar.

Issiq baland. Cho‘l simobday erigan.

A‘zam ikkovimiz qirga ketamiz.

– Burgut! – qichqirib yuboraman qo‘qqisdan. – Hov ana, toshda o‘tiribdi, – deyman.

– A? – deydi sabrsizlik bilan atrofga alanglab A‘zam.

– Ana, ana! – Qo‘lim bilan ishora qilaman. – Ulug‘vor, ajoyib qush-da!

A‘zam og‘zini ochib, qotib qoladi.

– Qushlarning asili! – deydi A‘zam meni turtib.

Asta yurib boramiz.

– Tosh otsak-chi? – hovliqaman men.

– Qozoqlar balo-da. Birpasda tutib oladi, – deydi A’zam jiddiy tusda.

Ikkovlashib tosh ota boshlaymiz. Toshlar havoni g’iz-g’iz yorib uchadi.

– Tegmadi, yana yaqinroq boramiz! – deyman A’zamning yengidan tortib.

Sekin-sekin yaqin boramiz. Buqinib, nafaslarimizni yutib turib, hayajon bilan bittadan tosh otamiz. Toshlar g’iz etib burgutning yonidan o’tib ketadi. Burgut yalqovgina, ammo viqor bilan boshini biz tomonga buradi-da, qanotlarini keng yoyib uchib ketadi.

– Attang! Esizgina! – deb og’izlarimizni ochib, osmonga qarab qolamiz.

Keng qirni, qarshidagi yarim doira ufqqa chizilgan tog’larni tomosha qilib, uzoq yuramiz. To’satdan bir ovulda to’yga yo’liqamiz. Bir o’tovda odam tiqilinch. Atrofda to’da-to’da otlar. Ayollar erlardan qochmaydi, aralash-quralash. Bir-birlarining yelkalarini qoqib, bemalol hazillashib so’zlashishadi. Ba’zi ayollarda duxoba ko’ylaklar, qo’llarida qo’sh-qo’sh bilaguzuk, quloqlarida katta halqalar. Lekin ust-boshi kir, yirtiq-yamoq kambag’allar bisyor.

– Qaydan keldi bu sartning bolalari? O’tir, o’tir! – deydi bizlarni o’tovga o’tqazib bir chol.

– Kimning bolalari? – so’raydi savlatli bir kishi.

– Tosh akaning o’g’liman, – deyman uyalibgina va A’zamni ko’rsatib: – O’rtog’im, Toji akaning o’g’li, – deyman.

– Aylanib yurgan edik, to’yga yo’liqib qoldik, – deydi jiddiy ohang bilan A’zam.

– Voy-bo’y! – deydi bir nechalari bir og’izdan. – Tosh akani, Toji akani bilamiz, o’zimizning tomirlar. Eski og’aynimiz.

– Qani, yigitlarga qimiz quy! – deydi haligi savlatli chol bir yigitchaga va keyin oldimizga bir hovuch bo’g’irsoq to’kadi.

– Shimir, shimir, o’g’il! – deydi yana birisi zarang kosalar-da menga va A’zamga qimiz uzatib.

Ikkovimiz ham tashna, halqumlar issiqdan qurigan. Kosalarni boshimizga ko’tarib, birpasda bo’shatamiz.

– Barakalla, – deydi bir yigit kulib. – Tag‘in to‘lat! – buyuradi yigitchaga qarab.

– Bo‘ldi, amaki, – deydi A‘zam.

Qozoqlar qistaydilar, ammo ichmaymiz.

– Rahmat! Sal turib ichamiz, – deymiz qizarib.

Bo‘g‘irsoqni ikkovimiz ham xo‘p tushiramiz.

Oppoq soqoli ko‘ksiga tushgan, ovozi yoqimli oqin do‘mbirasini chertib, o‘lan aytmoqda. Hajviy aytishuvlar, kulgi, o‘lan tinmaydi. Ko‘p o‘tmasdan sergo‘sh, juda mazali shavla tortiladi. Ishtaha bilan xo‘p uramiz. Keyin, sekin, tashqariga chiqamiz.

– Kelin qani? – shivirlab so‘rayman A‘zamdani.

– Kelin yo‘q, taajjub! – deydi A‘zam, keksalarday labini va bo‘ynini qiyshaytirib.

Birdan qozoqlar tipirchilagan, osmonga sapchiydigan arg‘imoqlarga minib, uloqni boshlab yuboradilar. Bir ajoyib qiziq tomosha bo‘ladiki, A‘zam ikkovimiz nafasimizni yutib, qimir etmay, qotib qolamiz. Odam qalin. Davra juda katta. Otliqlarning hammasi uloqqa yopishadi, butun dunyoni unutganday shavq bilan berilib, uloqni yulib qochishga tirishadilar. Birdan keksa, novcha, kalta soqolli, pishiq gavdali kishi otini sapchitib o‘rtaga, uloq ustiga yopirilib talashib turgan to‘daga bir sho‘ng‘iydi-da, uloqni yulib, taqimiga bosadi. Qalin odamlar orasidan jonivor ot o‘qday uchib ketadi. Bir ongina saro-simaga tushgan uloqchilar ko‘pirgan, quturgan daryoday, duv etib, orqadan quvib ketadi. Tomoshabin xalq qattiq hayajonda kuzatadi. Uloqchilar biridan-biri, biridan-biri uloqni olib qochadi, yana butun otliq duv quvadi. Uloqchilargina emas, hatto otlar ham bu tortishuvning zavqini anglaganday, shavq bilan chopadi. Bir otning to‘xtab qolganini, qamchidan qo‘rqanini ko‘rmaysiz! Otlar ham odamlar bilan bab-baravar zavq, haya-jon his etganini ko‘rasiz... Otlar yiqilgan, odamlar uchib tushgan, oyoq-qo‘llar shartta singan... Ur-yiqit, to‘polon... Qiziqib, berilib tomosha qilamiz.

Quyosh og‘ganda uloq tamom bo‘ladi. Qizlar, ayollar o‘tovda o‘tiribdi, ularning oldiga bir to‘da yasangan yigitlar kiradi. Biz ham ergashamiz. Darrov kelinga ko‘zimiz tushadi.

Yumaloq, qip-qizil loladay yuzli, koʻzlari uchqunli, boshida jigʻa, popukday, yaxshigina, goʻzalgina qiz. Qozoqlarning rasmicha, qizlar, yigitlarning oʻzlari darhol lapar toʻqib aytishadi. Popukday qiz baland, qoʻngʻiroq ovoz bilan, jonli imolar bilan, koʻzlarini chiroyli oʻynatib shunday qoʻshiq aytadiki, Aʼzam ikkovimiz hayrat bilan baqrayib, es-hushimiz ogʻanday, qotib qolamiz.

Qizlar, yigitlar bir-biri bilan shunday shoʻx, shunday ustalik bilan lapar aytishadiki, birortasi javob topolmay, labini tishlab qolmaydi. Nozik pichinglar, oʻtkir kinoyalar bilan bir-birlaridan oʻzishadi. Kulgi, qiyqiriq, oʻlan tinmaydi. Biri biriga, biri biriga ulanib boradi.

Kuyov puxta kiyingan, baland boʻyli, keng yagʻrinli yigit. Uyalibgina, past ovoz bilan oʻlan aytadi:

Qasi qara qagʻazding qalaminday,
Alemge bitemeken qiz-da sendey.
Qilipti quday istiq juldizingdi,
Koʻrmedim bul duniyede qizdi sendey.

Aq juzingde jiltildagʻan qara koʻzing,
Arziydi ming tildagʻa aytqan soʻzing.
Koʻnglimdi sagʻan aytpay kimga aytam,
Arziysin talay qizgʻa jalgʻiz oʻzing.

Qiz yangroq ovoz bilan javob beradi:

Salibsan esigingde qara qulip,
Turadi qalgʻan koʻlding suvi jimip.
Qilipti quday istiq juldizingdi,
Baradi senge qarab koʻzim tinip.

Mingening jas vaqtda qizil doʻnen,
Dariyadan oʻtermedi suv bilmegen.
Koʻnglimdi sagʻan qoʻydim shinimenen,
Koʻngling sening mende boʻlsa shinimenen.

Mehmonlar gur kulgi bilan, chuvvos bilan qarshilaydi. Yigit hayallamay, o'rtoqlari tashlagan bir-ikki so'zga ko'zlarining imosi bilan tezgina javob beradi-da, yoqimli ovozi bilan qisqa, ammo mazmunda javob qaytaradi.

– Musavoy, ketmaymizmi? Kech qolamiz-ku, – deydi sekin shivirlab menga A'zam.

Aslo ketgim kelmaydi. Sekin o'mimizdan turib tashqari chiqamiz.

– Esizgina, – deyman A'zamga, olovlangan ufqqa, qoraya boshlagan osmonga qarab. – Birpasda kech tushib qoldi-ya!

Biz ketmoqdami, orqamizda to'y bazmi, qizlarning qo'ng'iroq ovozi, kumushdek jaranglagan kulgilar davom etmoqda.

Tez yuramiz, shunday bo'lsa-da, biz qishloqqa yetganda quyruq qorong'ilik tushib qoladi.

– Haromi valad! – bo'g'ilib qichqiradi xasta ovoz bilan A'zamga otasi. – Bu qanday sayoqlik! O'ho', o'ho'... – deb uzoq yo'talib qoladi.

– Musavoy ikkovimiz yurdik... – javob beradi qo'rqibgina A'zam.

– To'yga bordik, amaki, – deyman men dadil tovush bilan. – Qimiz ichdik, uloq ko'rdik... Biram qiziq to'y bo'ldiki...

– Uyga kir! – keskin ravishda buyuradi otasi A'zamga. Keyin menga deydi: – Qarab tur, seni otangga chaqmasammi!.. – o'dag'aylaydi chol.

Indamayman. Qo'rqibgina sekin yurib, hovliga kirib ketaman.

* * *

Jazirama oftob. Baqqollar, nosvoychilar, samovarchilar issiqdan garang. Ahyon-ahyonda birorta qozoq otdami, eshakdami yoki piyodami kelib qoladi, nosvoymi, qandmi yo choymi olib ketadi.

– Jeka, eshagingizda bir aylanib kelay, – yalinaman men.

– Xo'p, chirog'im, min eshakka, – deydi biri.

Sevinib eshakka minib ketaman.

Baqqollar, nosvoychilar menga ko'p hazilkashlik qiladilar. Ular menga ko'rsatmay, eshakning dumi ostiga bir

chimdim nosvoymi, bilmadim, qalampirmi sepib qo‘yadilar. Eshak chopadi. Dumini tishlab, chichonglaydi. Baqqollar qotib kuladi. Men toshgami, tuproqqa uchib tushaman.

Muloyim, yuvosh bir baqqol bor. Soqollari moshkichi-ri, peshonasi do‘ng, ko‘zida oynak, hamisha mutolaa qilib o‘tiradi. Uning kitoblari juda ko‘p. Ayniqsa undagi mashhur «Ming bir kecha»ga nihoyat qiziqaman. Ammo o‘qishni bilmayman, faqat Qur‘on o‘qiyman. Domlam, xatga hali picha bor, deb hanuz Qur‘on o‘qitadi. Men sabrsizlik bilan kitoblarga o‘tishni kutaman.

– Jon amaki, «Ming bir kecha»ni jinday o‘qing, eshitamiz! – yalinaman baqqolning pinjiga tiqilib.

– O‘qirdim, ammo yoshsan, go‘daksan. Arablarning bu kitobi juda ibratli. Xayol olami katta, lekin uyat gaplar ham ko‘p, – deydi baqqol boshni tebratib.

Men qistayman. Baqqol uzoq axtarib, bir hikoyatni topadi, o‘qiydi, men jim tinglayman.

– Amaki, hikmatli gaplar ko‘p ekan. Tasviri ham joyida, – deyman.

– Arablarda shunday hikmatomiz hikoyatlar ko‘p, – deydi u. Baqqol kuladi.

Kunlar shunday o‘tadi.

Yakshanba, bozor kuni, azonda qozoqlar kela boshlaydi. Bozor sust. Munday qarab razm solsam, ko‘pchiligining qo‘lida kosov, bolta, o‘roq!. Oralarida ayollari ham ko‘p. To‘da-to‘da bo‘lib nimadir gaplashadilar. Bilmadim, soat o‘n birlardami, qozoqlar birdan «Olosh!» deya qichqirishadi va hujumga kirishadilar. Men qattiq sarosimada, biroz qotib qolaman. Keyin dadamning oldiga yuguraman.

– Dada, dada, bu nima gap, qozoqlar hujum boshladi?! – deyman hovliqib.

Dadam kuladi-da, beparvogina qo‘lini siltaydi:

– Qozoqlarning bir eli ikkinchi elidan xun talab qiladi. Tushundingmi? – deydi menga. Keyin, ozgina sukutdan keyin davom etadi: – G‘ovg‘a kechgacha boradi... Hm... Savdo buzildi, degin!

Dadam bozor tomon qarab boshini chayqaydi. Men qo‘y bozoriga tomon yuguraman. Qo‘ylar oz, to‘polon avjda. A‘zamni topib olaman. U oyoq ostida, dam o‘zini u yoqqa-dam bu yoqqa olib, angrayib yuribdi.

– Bu qanday g‘ovg‘a? Pichoq, boltalarga qara! – deyman A‘zamning qo‘lini ushlab.

Shu paytda bolta, pichoqlar bilan qurollangan yangi bir to‘da qozoqlar paydo bo‘ladi. Baqirishib, jangga kirishib ketishadi. «Hoy-hoy!» degan qichqiriqlar, to‘polonlar, bosh yorilib, ko‘z chiqishlar uzoq davom etadi. A‘zam ikkovimiz o‘zimizni dam chetga olib, dam girdob ichiga tiqilib, toza tomosha qilamiz.

Keyin qozoqlarning kattalari – biylar paydo bo‘ladi. Uzoq muzokara boshlanadi. So‘z jangi ham anchagina davom etadi. Zo‘r-bazo‘r sulhga kelib bitishadilar.

Keyin savdo qizimaydi.

* * *

Kun – shanba. Otam barvaqt do‘konni yopadi. Hamrohlari bilan Qozig‘urt tog‘iga bormoqchi. Otam meni ham ola ketmoqchi. Sevinib ketaman. Otlanamiz. Dadam otda, men orqasida. Dadam shishaga poyaki nosvoy to‘ldirarkan, otimiz ikkinchi bir ot bilan birdan tishlashib ketsa bormi, men otamni ushlashga ulgurmayman, uchi b xarsangtosh ustiga borib tushaman. Qattiq yig‘lab yuboraman. Otamning oshnasi Hasan aka chopib keladi-da, meni qo‘liga ko‘taradi. Meni u yaxshi ko‘rardi, turli qiziq gaplarni aytib, kuldirib, hazillashib yuradi. U meni ko‘targanicha do‘konga olib kiradi. Otam orqamizdan yuguradi.

– Oyog‘i ozgina shikast yepti. Hechqisi yo‘q, o‘g‘lim, yigitga bu hech gap emas, polvonsan-ku! – deydi Hasan aka meni ovutib.

Darrov yangi doka topib, oyog‘imni mahkam tang‘ib bog‘laydi.

– Tur, yig‘lama, o‘g‘lim, – deydi dadam orqamni qoqib. – Qozig‘urtga borib aylanib kelimiz, tomosha qilasan.

Darrov ovunaman. Ko‘zlarimni artaman. Bir talay otli kishilarga qo‘shilib, birvarakay yo‘lga tushamiz. Ham-

mamizning otlarimiz yaxshi. Qirlar, uvalar, jarlardagi uchirimlardan osha uzoq yuramiz.

Quyosh endi boshini ufqqa qo'ygan. Qirlarning g'ir-g'ir shamoli, o'pkalarga moyday tuyilgan totli havosi hammamizning ruhimizni birdan ko'tarib yuboradi. Dam hazil-huzul aralash qizg'in gap bilan, dam tabiatning husni, nash'asini his etib, sukutda bormoqdamiz. Men ufqdagi alvon g'urubni, tog'lar cho'qqisidagi oltin chizgilarni, yumshoq maysalarda otlarimizning tovushsiz dukurini, soylarning toshlarida tuyoqlar ostidan chaqnagan uchqunlarni sayr etib, go'zallikka maftun, ko'nglim ravshan holda jim bormoqdaman. Afsuski, oyog'imning og'rig'i ko'nglimni xira qilibroq turibdi.

Tog' etaklarida ko'm-ko'k maysalar uzra nafis gullar, turli xushbo'y giyohlarning hidlari anqiydi. Daraxtlar siyrak, onda-sonda pakana daraxtlar uchrab qoladi. Otlar balandlik, tepalikka intilib, oyoqlarini g'urur bilan chiroyli tashlaydi, boshlarini ko'rkam tutadi. Shu sayrdan, tabiatning go'zalligidan nash'a va safo tuygan bu aqlli jonivorlarning tiniq ko'zlarida xushnudlik ifodasini ko'raman. Naqadar go'zal jonivor bular... Sevaman, ko'ngildan, chindan sevaman otlarni!

Dam tepaliklar bo'ylab balandga, dam pastga tushib boramiz. Goh-goh qozoq ovullari yo'liqadi, o'tovlar atrofida to'da-to'da otlar, boshlarini chiroyli ko'tarib, mag'rur cho'kkan tuyalar, gala-gala qo'ylar... O'choqlardan burqsib osmonga intilgan tutunlar... Hammasi hayotning jonli lavhasi, ko'rki...

Quyuq qorong'ilikda ulug'vor yaslangan Qozig'urt tog'iga yetamiz. Bir-biriga chirmashgan zich daraxtlar tagidan kichkina irmoq sharqirab oqmoqda.

– Juda baland tog' ekan, dada, ertaga chiqamiz-a? – so'rayman qalbidan toshgan shodlik va hislardan entikib.

– Albatta, albatta, chiqamiz o'g'lim! – deydi dadam boshini qimirlatib.

Hammalari otdan tushadilar. Men ham irg'ib tushishga jazm qilarkanman, oyog'imda qattiq og'riq sezaman-da, ikki qo'llab egarga yopishaman.

– Iya, shishganmi, a? – so‘raydi dadam va darrov ko‘tarib meni otdan oladi.

Bizni qarshi olgan qozoq yigitlarining biri o‘tovdan katta oq namat chiqarib, yozib tashlaydi. Ulfatlar hammasi namat ustida – biri yonboshlab, biri chordana qurib, joylashib oladi. Dadam tashvish va sarosimada yuzimga tikiladi:

– Qani, bos oyog‘ingni, bosib ko‘r-chi? – deydi sinovchi ohang bilan.

Og‘riqdan labimni tishlab, sekin qadamlar bilan namatning bir chetiga o‘zimni tashlayman.

Ulfatlar xurjunlaridan choy, non, qand olib, ko‘m-ko‘k tiniq suvdan obdastani to‘latib, choy qaynatadilar. Idish-tovoq but. Qozoqlar darrov bir qo‘zini bo‘g‘izlab, sho‘rvaga urinadilar. Osmon yulduzlaridan boshqa chiroq yo‘q. Yigitlardan biri allaqayerdan yarimta shishalik bir xira lampani amallab topib keladi.

Ulfatlar hazil-mutoyiba, askiyani boshlab yuborishadi. Galma-gal jinday-jinday nayaki tortishadi, dadam ham ozgina tortib qo‘yadi.

Salqin tushadi. Men dadamning choponini yelkamga tashlayman.

Bulbullar bu yerda ko‘p bo‘lar ekan. Goho ularning yoqimli, yangroq tovushlari havoni to‘ldirib yuboradi.

Bulbulni tinglashni sevaman. Kuylari qalbimda allaqanday yoqimli hislarni chayqatib yuboradi. Buni sezganday Hasan aka tabassum bilan orqamni qoqadi:

– Tingla, o‘g‘lim! Bulbulning sayrashi – dunyoning eng baland lazzati... Mening marhum otam aytar ediki, bulbulning maqomlari, kuylari to‘qqiz yuz to‘qson to‘qqiz emish, deb. Shundan beri bulbullarning xil-xil maqomlarini sanayman. Uchiga yetolmayman. Ha, o‘g‘lim, bulbul jonivor qushlarning asli, tushundingmi?

Men bu gaplarga qoyil qolaman.

Ulfatlar dam jiddiy suhbatga, dam askiya-qiyoqirigga o‘tib, uzoq o‘tiradilar. Turmushdagi ba‘zi nodir voqealarni, o‘tmish zamonlarda boboylar hayotidan turli hodisalarni xo‘p ezib gaplashadilar.

Yangi oy oltin o‘roq kabi porlaydi. Daraxtlar guvullashi, irmoqlar sharqirog‘i, dev qoyalar tun qo‘ynida allaqanday vahimali, sirli tuyiladi.

Sho‘rvadan jinday totinib, uxlab qolaman.

Bir mahal ko‘zimni ochsam, g‘ira-shira tong otmoqda. Yulduzlar galma-gal botganday, sekin-sekin so‘na boradilar. Sovuqdan qotib qolibman. Asta qimirlasam, dadam payqab qoladi-da, sekin shivirlaydi:

– Uxla, o‘g‘lim, hali vaqtlik.

Keyin sovuqdan junjiganimni sezadi shekilli, qalin chakmonini ustimga tortadi.

Uyqu qochadi. Bulbullar qo‘shig‘i tinmaydi, uzluksiz sayrab turadilar. Havo nihoyat toza, musaffo. Ko‘p o‘tmasdan dadam qo‘zg‘aladi. Qumg‘onga suv to‘latib, olov yoqib yuboradi. Birin-sirin ulfatlar uyg‘onadi. Ufqda qirmizi shafaq ko‘rkam yoyilmoqda. Quyosh ham oltin nurlarini to‘kib, mag‘rur ko‘tariladi... Bilmadim... oqshommi go‘zalroq, tongmi?... Biri-biridan go‘zal, bir-biridan fusunkor. Tabiat shunday boy, shunday mohir...

– Turasizmi, o‘g‘lim? – so‘raydi yumshoq tovush bilan dadam. – Turing, turing, ana, toqqa bir qarang! – Qo‘lini keng yoyib, tog‘ni ko‘rsatadi.

Turaman, lekin oyog‘im zil. Bosolmayman. Hasan aka va dadam hayron bo‘lib, dovdirab qolishadi.

– Og‘riq zo‘rmi? – so‘raydi dadam.

– Og‘riyapti, – deyman og‘riqdan qoshlarimni chimirib.

– Yot, yot, chirog‘im! – deydi menga Hasan aka. Keyin dadamga sekin shivirlaydi: – Singan-da.

Darrov shoshilinch bilan qaygadir yuguradi.

Dadam xomush o‘tiradi.

Choy qaynaydi. Dasturxonga bir katta lagan yog‘li et bilan issiq bo‘g‘irsoq olib kelishadi. Shu paytda qo‘lida bir tuxum ushlagancha Hasan aka kelib qoladi. Avaylab oyog‘imdagi dokani yechib, tuxum bilan boldirimni yaxshilab silaydi. Uzoq silaydi. Menga ham go‘yo og‘riq kamayganday tuyiladi. Hasan aka oyog‘imni qalin qilib, qattiq tang‘iydi.

– Yot, birpasdan keyin toyday chopib ketasan, o‘g‘lim! – deydi Hasan aka yelkamni qoqib.

– Bo‘pti, kechgacha tog‘ga chiqadigan bo‘lasan, sabr qilib yot, o‘g‘lim, – deydi dadam mehribon tovush bilan.

Osmonga qarab yotaman. Borgan sari oyog‘imning shishi ko‘payganini sezaman. Dadam ham tez-tez razm solib turganidan shishning zo‘rayib borganini payqaydi shekilli, boshini quyi solib, xafa o‘tiradi.

Tush bo‘lgan. Dadamga qarab:

– O‘zingiz boravering, dada, tog‘ga. Men yotib tomosha qilaman, – deyman.

Dadam bilan ulfatlari qo‘llariga bittadan hassa tutib, tirmashib, tog‘ga chiqib ketadilar. Hasan aka mening yonimda qoladi. Indamas bir novcha yigit bilan birga jarkopga hozirlik ko‘ra boshlaydilar.

– Yoqmadi tuxumingiz. Ko‘ring, oyog‘im borgan sayin shishib ketyapti, – deyman Hasan akaga.

– Tek yot, tuzuk bo‘lib qolasan. Davosi tuxum! – deydi kulib jarkopga piyozni maydalab to‘g‘rayotgan Hasan aka.

Tog‘ga qarab yotaman. Qoyalar, o‘pqnolarga hayron qolaman.

Tog‘ ulug‘vor. Ammo essizki, tog‘ga chiqolmayman. O‘ksinaman. Hasan akadan kiyiklar, ayiqlar haqida so‘rayman.

– E, o‘g‘lim, hammasi bor. Bo‘rilar, ehtimol, sherlar ham bordir, – deydi Hasan aka ko‘zlarini qisib.

Dadamlar uzoq yurganlaridan juda charchab, horib qaytishadi. Dadam bir dasta xushbo‘y tog‘ gullarini menga olib keladi. Sevinib ketaman.

Jarkopni ishtaha bilan yeb, kechga yaqin Yangibozorga qarab yo‘lga tushamiz.

* * *

Tikkaygan daraxt yo‘q. Cho‘l kabi keng hovlining bir chekkasida, ayvonda yolg‘iz yotibman. Otdan yiqilganimga, chamamda, o‘n kuncha bo‘lgan, ammo hanuz oyoqni yerga bosolmayman. Zo‘r-bazo‘r oqsab-oqsab bir-ikki qadam qo‘yaman. Ertadan kechgacha osmonga qarab yotaman. Ay-

vonda chumchuq uyalari ko‘p. Chumchuqlar inga kelganini, bolachalari chug‘urlab, bo‘yinlarini cho‘zib, sap-sariq tumshuqlarini katta ochganlarini tomosha qilaman. Bulardan zerikkanimda, hovli yuzini to‘latib yurgan xo‘roz va tovuqlar-ni ermak qilaman. Xo‘roz ulug‘vor, ko‘rkam.

U donmi, chigirtkami topa qolsa, darrov tovuqlarni chaqi-radi. Tovuuqlar «qa-qa-qa» deb uni o‘rab oladilar. Mabodo bi-rorta tovuq tomgami, qo‘shni tarafgami chiqib qolguday bo‘lsa, xo‘roz go‘yo do‘q, zarda bilan oldiga solib quvlab keladi.

Xayolga ketaman. O‘ylar va hislar ketma-ket ulanadi. Olisdagi tog‘lar xayolimda juda yaqinday ko‘rinadi menga. Tog‘lar orasida allaqanday xiyobonlar, bog‘lar, saroylar ko‘ringanday bo‘ladi. Birdan jin-ajinalar, parilar qarshimda paydo bo‘ladi. Fikrlar chuvalanadi, chigallanadi. Ammo men dam hushimda, dam behushday, beparvo yotaman.

Quyosh omonsiz; cho‘ldan uning yallig‘i uradi.

Zulfi ammam ahyonda bir yonimga kelib, «O‘la qolay, haliyam oyog‘ingning shishi qaytmadimi-ya?» deydi-da, tag‘in kuv pishish, qatiq ivitish kabi ikir-chikir ishlariga urinib ketadi. A‘zam tez-tez oldimga kiradi. Zerikkanini, bolalar bi-lan urishganini aytib beradi.

– Tezroq, tuzal, ikkovlashib ulardan o‘chimizni olamiz. Hammasi qo‘rqoq. Hammasi yuraksiz.

– Yo‘q, o‘rtoq, zo‘rlari ham bor. Jikkak bir bola bor-ku? Ayniqsa ana shunisi zo‘r. Hazir bo‘l, urishma, yomon do‘pposlaydi. Ishqilib, do‘st bo‘l! – deyman ta‘kidlab.

A‘zam qovog‘ini solib, yerga qaraydi, indamaydi. Zerikib undan-bundan, qurimsoq, ziqna boylarning xasisligi, qattiq-ligidan gplashamiz.

Otam har kuni ertadan kechga qadar ot ustida tentiraydi. Namozgardami, shomdami birrov oldimga kiradi. Ust-boshi chang, charchagan, horigan bo‘ladi.

– Qalay, yaxshimisan, o‘g‘lim? – deb so‘raydi, goho bir hovuch jiyda bilan besh-o‘nta yong‘oqni oldimga to‘kadi, jin-day o‘tirib, chiqib ketadi.

Kunlardan bir kun dadam bilan Zokir pochcha maslahat qilishib, otda meni qozoq tabibiga olib jo‘naydilar. Qirlar,

tepalar oshib, bir ovulga yetamiz. Otdan tushamiz. Ustida oppoq toza ko‘ylak, nimcha, boshida kiymachak va lachak, gavdali bir qari ayol bizni qarshi oladi... O‘tovga kirib o‘tirgandan keyin bir tovoq qimiz tutadi menga.

– Suvsaganning davosi bu, chirog‘im! – deydi ayol mehribon tovush bilan.

Zokir pochcha kampir bilan quyuq so‘rashgandan so‘ng deydi:

– Shu bolachamiz otdan yiqilib, oyog‘i shikast topdi. Sizga keldik, bir ko‘ring.

Kampir menga tikilib qaraydi.

– Qani, qarog‘im, ko‘rsat! – deydi va o‘zi ehtiyotlik bilan oyog‘imdagi kir dokani yechib, sekin bir-ikki silaydi.

– Chiqqan, – deydi dadamga va Zokir pochchaga qarab. Keyin menga: – Chirog‘im, darrov yaxshi bo‘lasan, toyday chopib ketasan, – deydi.

Men ozroq qo‘rqaman ichimda. Birdan qattiq bosib yuborsa, suyagim shiq etadi. «Voy!» deyman sekin, butun og‘riq bir onda yo‘q bo‘lganday tuyiladi. Sevinib ketaman.

– Bo‘ldi-bo‘ldi, qutulding, chirog‘im! Endi sog‘san! – deydi boshimni silab ayol. – Bechora bolani shuncha kun qiy-nabsizlar, mana, ko‘zi moshday ochildi, – deydi ayol kulib otamga qarab.

– Balli, rahmat, kampir! – deydi dadam qulluq qilib. – Yaxshi bilgich tabib ekan, – shivirlaydi Zokir pochchaga engashib.

Tabib qattiq tang‘ib bog‘laydi oyog‘imni. Sevinganimdanmi, og‘riqdan qutulganimdanmi, o‘zimni juda yengil-lashgan his etaman.

Dadam pul berib, yana qayta-qayta minnatdorchilik bildiradi. Yo‘lga tushamiz.

Ertasiyoq o‘yinga kirishib ketaman. O‘yinlar ko‘p – qushim boshi, chillak, yong‘oq, oshiq...

Ba‘zan dadam Hasan aka bilan meni biror qozoq oshna-sinikiga boshlaydi. Ba‘zan: «Yur, gasht qilib baliq tutasan, o‘ynab kelasan», deb biror suvning bo‘yiga olib boradi. Otda dalalar, qirlar oshib uzoq yurishni sevaman o‘zim ham.

Bir necha kundan keyin dadam orqamni qoqib:

– Bas, o‘g‘lim, erta azonda Toshkentga jo‘naysan. O‘ynading, kuldning, bo‘ladi, – deydi muloyim tabassum bilan. Indamayman. «Yurgan edim maza qilib», deyman ichimda.

– A‘zam ham ketadi. Otasi bilan gaplashdik. Erta bir aravakash bug‘doy ortib ketyapti, birga jo‘naysizlar.

Azonlab, barvaqt A‘zam ikkovimiz yo‘lga tushamiz. Aravaga juda ko‘p bug‘doy ortilgan. Qoplar orasida amallab suqulib o‘tiramiz. Aravakash – ko‘saroq, muloyimgina kishi. Biz xomush boramiz.

Cho‘l-u biyobon. Keng, ulug‘vor sahrolar ufqdan-ufqqa tutashgan. Kuz fasli. Shamollar mayin, yoqimli esadi. Quyoshning issig‘i kuydirmaydi, erkalaydi. Tiniq, ko‘m-ko‘k osmonda onda-sonda yengil bulutlar asta kezadi. Yuksak tog‘lar tumanda. Men tomosha qilib boraman, xayol qanotida go‘yo sahrolar, tog‘larni kezaman. Bulutlar rang-barang, ranglar tinmay o‘zgaradi. «Tabiatning siri, ma‘nosi chuqur», deyman ichimda.

Peshinga yaqin qorin ochadi. Yonimizda bir tiyin yo‘q. Sekin A‘zamga shivirlayman:

– Cho‘ntagimizda hemiri ham yo‘q, aravakashdan uyatku, axir!

– Otalarimiz toshday qattiq. Ayniqsa dadam pul desa, tomdan o‘zini tashlaydi, – kuladi A‘zam zaharxanda bilan va davom etadi: – Oyim sho‘rlik mehnat-mashaqqatdan chiqmaydi.

Men kulib deyman:

– O‘ldimi, balki otalarimiz pulni aravakashga bergandir...

Ikki kun yo‘l yuramiz. Yo‘l-yo‘lakay har bir uchragan choyxonada aravakash bizni to‘ydirib boradi. Hali moyli sho‘rva, hali o‘z qo‘li bilan damlangan palov. A‘zam ikkovimiz shodmiz.

– Amaki, katta bo‘lganda uzamiz qarzni, – deya kulamiz. Aravakash ham bizga qo‘shilib kuladi.

Xuftonga yaqin Toshkentga yetib, aravakashning uyida to‘xtaymiz.

– Bolalarim, bugun biznikida qo‘nasizlar. Kech bo‘lib qoldi, – deydi.

Kelin bizga eskigina bir ko‘rpa, bir uzunchoq yostiqli berib, ayvonga yotqizadi.

Ertasi saharlab uyg‘onamiz. Aravakashning o‘zi kabi muloyimgina ayoli sut va non bilan mehmon qiladi. Keyin xayrlashamiz.

– Yo‘lni bilasanlarmi, xumparlar? Adashib ketmalaring! – ta’kidlaydi aravakash.

– Uyimiz yaqin, amaki, yo‘lni o‘zimiz bilamiz, – deyman jiddiy tus bilan.

– Anov O‘g‘ri ko‘chadan tik tushamiz-da, uyimizga yetamiz, – deydi beparvolik bilan A‘zam.

O‘g‘ri ko‘cha osha Govkushga yetgach, A‘zam yugurib uyiga kirib ketadi. Uning uyi katta ko‘chaga yaqinroq.

Ust-boshim kir, tuproq, oyoq yalang, to‘satdan uyga kirib boraman. Hammalari dasturxon oldida o‘tirishibdi. Onam har vaqtdagiday samovar yonida choy quymoqda. Yugurib qarshi oladi. Hamma men bilan sevinib quchoqlab ko‘rishadi.

– Gapir, qani, otang salomat yuriptimi? Qachon keladi, turmushi qalay? – ejikilab so‘ray boshlaydi buvim.

– Dashtda yuripti. Salom, dedi, qachon kelishini aytmadi, – deyman-da, sabrsizlik bilan xotiralarimni batafsil boshlab yuboraman.

* * *

– Tezroq yur! Hazir bo‘l, ko‘zingga qara! – deydi har qadamda buvim. Buvim paranjida, boshida bir katta tugun. Eski paxta. Mening boshimda kichikroq tugun – zavodga paxta oltirgani olib ketmoqdamiz.

Ko‘chada odam serob. Bolalar to‘polonda: baqirgan, yoqalashgan... Angrayib, boshimda tugun, dam tuyalarga, dam daraxt boshidagi qushlarga qarab, qoqila-suqila boraman. Chorsudan o‘tib, Bedabozor tomon qayrilamiz. Paxta tozalaydigan zavod keng maydonning yonboshida balanddan suv haybatli sharqirab tushib turibdi. Kampir orqasiga qarab:

– Uf... yetdik-e, – deydi-yu, tugunni yerga tashlab, tappa o‘tirib oladi.

Shu tobda bir to‘da g‘ozlar qaydandir paydo bo‘ladi-da, bizni quvishga tushadi. Hammasi biqqa semiz, oppoq, boshlarini baland ko‘targan holda bizga qarab yuguradi. Men boshimdagi paxtani ikki qo‘lim bilan mahkam ushlab, oyoqlarim bilan g‘ozlarni haydashga urinaman.

– Voy, o‘la qolay! Bular nima deydi-ya, yotsang yovga yoqar, degan gap bor. Hayda, bolam! – deydi buvim, ko‘ylagining keng yenglarini havoda yalviratib o‘zi ham g‘ozlarni quvlashga tirishadi.

G‘ozlardan zo‘r-bazo‘r qutulamiz, ikkovimizning ham nafasimiz tiqilgan, harsillab, zavod oldidagi bir yerga o‘tiramiz.

– Hoy, bolam, beri keling! – chaqiradi buvim zavod ishchilaridan birini. – Shu paxtalarni yaxshilab ottirib bering. Bola-chaqangizning rohatini ko‘ring... – Uzundan-uzoq duosini boshlaydi buvim.

Oriq, soqollari o‘sgan, ko‘zlari kichikkina, ust-boshi iflos bu kishi indamasdan ikki tugun paxtani ko‘taradi-da, olib ketadi.

Kampir suvlarga, uzoqda yurgan g‘ozlarga qaraydi. Zavod shovqin-suron.

– Tavba, qiziq gap, he yo‘q, be yo‘q, ko‘tardi-ketdi, kelmasa-ya? – deydi buvim tashvishli tovush bilan.

– Keladi, buvi, vahima qilmang! – deyman beparvolik bilan, suv bo‘yida tentirab yuraman.

Kattakon charxpalak aylanib turadi. Suv vahimali shovqin bilan oqmoqda.

Asta-asta zavod ichiga kiraman. Hammayoq paxta. Odamlarning bosh-ko‘zi chang, to‘zon. Aylanib-aylanib buvimning oldiga qaytaman-da, yerga cho‘qqayaman. Shu paytda haligi ishchi qorday oppoq paxtani ko‘tarib keladi-da, buvimning oldiga qo‘yadi.

– Mana, ko‘ring, ona! «Oh, paxta!» deysiz, – deydi kulib ishchi.

Kampir paxtani ushlab-ushlab ko‘radi.

– Ikki tanga berar ekansiz, – deydi ishchi.

Buvim sevinib, yana uzundan-uzoq duosini boshlaydi. Roʻmolining uchidagi tugunni yechadi va qayta-qayta sanab, qirq tiyin pulni ishchiga uzatadi. Bir tugundagi paxtani menga imlab, oʻzi katta tugunni boshiga koʻtaradi.

– Qani, oʻgʻlim, ketdik, – deydi.

Tugunlarimiz avvalgidan kattaroq boʻlsa-da, ukkiday yengil his qilaman. Bozor orqali uyga qaytamiz. Odam avvalgidan qalin, bozor qozonday qaynaydi. Qatiq, qaymoq, zigʻir yogʻ kabi narsalar qadamda uchraydi. Men atrofga alanglab, anqayib boraman. Buvim tez-tez toʻxtab, orqaga qayriladi, meni urishadi:

– Anqayma! Koʻzingga qara!

Mana mashhur devona. U hamisha eshakda, qoʻlida qargʻa, oʻzi oriq, ingichka, koʻsa, boshida katta kir sallasi, eg-nida yirtiq-yamoq, yagʻir kiyimlari.

– Ana, darvesh! Buvi, koʻring! Qargʻasi biram sayraydi, – deyman buvimni toʻxtashga qistab.

– Yer yutsin, jinni-ku! Qargʻasi nimasi, kelishmagan... Jinnining bir qiligʻi ortiq... Yur-e! – qichqiradi kampir menga.

– Yoʻq, buvi, birpas toʻxtang! Ehtimol darvesh qargʻasini oʻynatar, hunari koʻp juda.

– Qani, oʻynasin qargʻa, bir oʻynab bersin! – xiralik qili-shadi bir necha bekorchi yosh-yalanglar.

Devona barmoqlari bilan asta turtadi qargʻasini:

– Qani, sayrang, bitta sayrang! – Atrofini oʻragan katta-kichik yoshlarga qaraydi: – Ammo, yoronlar, qargʻa tabar-ruk, aziz maxluq. Paygʻambarimizning duosi ketgan, ming yil yashaydi... Qarang, razm soling, bechora qargʻam yalinyapti, gapiryapti, aqcha deyapti...

Toʻsatdan qorovul devonaning ustiga bir chelak suv sepib yuboradi.

– Koʻr boʻlgur! Qargʻaning qargʻishidan qoʻrq, nodon!.. – tutaqib soʻkadi devona va eshagini «ix»lab, ikkinchi rastaga buriladi.

Men devonaga, qargʻaga achinaman. «Essizgina, qargʻa xoʻp sayrardi-yu, qorovul oʻlgur ishni ishkal qildi», deyman ichimda, achchigʻimdan qorovulni soʻkaman.

– Devonaning dilini ogʻritish yaramaydi! – ranjib deydi chetda, xarsang ustida chilim tutib oʻtirgan bir chol.

Buvim ikkovimiz charchab, horib uyga qaytamiz.

Jinnilar koʻp. Bizning Govkushda ham moʻmingina, yuvosh bir kishi toʻsatdan jinni boʻlib qolgan. Odamlarning gapiga qaraganda, bu kishi gap yer ekan. Bir kun ulfatlari hazillashib: «Qoq yarim kechada mozorga bora olasanmi? Dahshat. Zimiston. Oʻliklar tovushsiz gaplashib yotadi!» deyishibdi. Yurakli kishi ekan. «Boʻpti, borganim boʻlsin!» deпти-da, pichogʻini yalt ettirib qinidan sugʻuribdi. «Ammo, shartim shuki – qirq kishiga quyuq ziyofat berasiz!» debdi yigit doʻstiga qarab. «Xoʻp! Qirq yigitga ziyofat beraman», debdi doʻsti.

Yigit mozorga boribdi, ammo jinni boʻlib qaytibdi.

* * *

Kunlar salqinlashgan. Kuz payti. Havoda yaproqlar uchadi. Men koʻchada oʻrtoqlarim bilan oʻynab yuraman. Qoʻqqisdan uyidan devona yigit zanjirni uzib, koʻchaga yugurib chiqadi. U qip-yalangʻoch.

Hammamiz chet-chetga qochamiz. Biz ham qoʻrqamiz, ham tomosha qilgimiz keladi. Jinni yugurganicha machitga boradi. Machitning ayvonidan kattakon zilday qozonni koʻtarib oladi-da, hovuzga tashlab yuboradi.

– Jinni! Jinni keldi! – deb baqiramiz.

U bizni quvlab ketadi.

Shovqinni eshitib yigʻilgan odamlar jinnini bazoʻr tutib, uyiga olib kiradilar-da, yana kishanga soladilar.

Bolalar hammamiz bu jinnidan juda qoʻrqamiz. «Ana jinni!» desa birov, barchamiz in-inimizga kirib ketamiz. Men yolgʻiz qorongʻida yurganimda, «Mabodo jinni chiqib qolsa-ya?!» degan vahima hamisha tashvishga soladi.

* * *

Har oilada oʻtin-koʻmir, don-dun tashvishi – dagʻ-dagʻasida loppa qish tushadi. Qish qattiq. Togʻ-togʻ qor yogʻadi. Hovuz qattiq yaxlaydi. Har qishdagi kabi hovuz us-

tida sirg'anish, ko'chada yaxmalak otib o'ynashga berilamiz. Ayniqsa qordan odam yasashni yaxshi ko'ramiz. Ko'mirdan qosh, ko'z qo'yamiz. Bulardan zerikkanda, birorta darvoza oldida A'zam, Hoji, Ahmad, men – bir talay bolalar yig'ilishib, cho'pchak aytishamiz. Ayniqsa cho'pchakka Ahmad usta. U ko'zlari o'tli, ziyrak bola. Otasi o'lib ketgan, hozir buvisining qo'lida. Buvisi – cho'pchakning koni. Ahmad buvisidan butun eshitganlarini, bir so'zini ham oqizmay-tomizmay, balki qo'shib-chatib, bizga aytib bera oladi. Shu sababli biz ko'proq cho'pchak aytishga Ahmadni qistaymiz. U o'zi ham zavq bilan, kampir-chollarday, sirli cho'pchakni dahshatli ranglar bilan qiyib yuboradi. Qorga, sovuqqa, izg'iringa qaramay, ko'chada o'tirib uzun-uzun cho'pchaklarni tinglaymiz.

Ahmad charchagandan keyin A'zamga yalinamiz. U ham bir dunyo cho'pchak biladi. Shunday qilib, bir-birimizga buvilarimizdan, bobolarimizdan eshitgan, bilgan cho'pchaklarimizni aytamiz.

Goho kechalari qo'shnimiz Rohat kelinoyi chiqadi biznikiga. Jiyakni to'qib o'tirarkan, uzundan-uzoq, bitmas-tuganmas cho'pchaklarni aytishni o'zi ham yaxshi ko'radi. Cho'pchakka usta, ajoyib gapdon xotin. U ham o'zining otasidan o'rgangan ekan: «Otam juda kambag'al, qashshoq edi, ammo cho'pchakka boy edi», deb kuladi u.

Karomat opam, oyim gangur-gungur jiyak tikib o'tiradilar. Rohat kelinoyi devlar, yalmog'iz kampirlar, arslonlar, bo'rilar, tasavvur etish qiyin afsonaviy qushlar haqida sira tutilmagan cho'pchaklarni aytadi. Qish chillasi kirguncha ayvonni tark etmaymiz. Ayvonga tutilgan katta chodir gupillab yoqqan qorlarga picha pana bo'ladi. Men tanchaga suqilib:

– Qani, boshlang, jon kennoyi, yaxshisidan, vahimalik, dahshatligidan bo'lsin! – deyman yalinib.

Cho'pchaklari shunday uzun bo'ladiki, eng qiziq joyiga yetganda, «Ming bir kecha»dagi kabi, «Qolgani ertaga», deb ishpechini ko'targancha chiqib ketadi.

Bizning Govkush mahalla asrlar bo‘yi yangi-yangi bo‘g‘inlar orasida bo‘lina-bo‘lina kichiklashgan, asalari uyasini kabi bir-biriga yondashgan zich, katalak hovlilardan iborat. Shu sababdan bo‘lsa kerak, mahalla ahlining ko‘pchiligi o‘zaro uzoq-yaqin chatishgan qarindosh.

Umuman aytganda, mahalla ahil, ammo goho xonadonlar orasida oldi-qochdi, g‘iybat, ur-surlar bo‘lib turadi. Ayniqsa ovsinlar – Kalta Sara bilan Uzun Sara ham er-u xotin – G‘affor aka bilan Rohat kelinoyi o‘rtasida tez-tez yong‘in kabi qo‘qqisdan janjal ko‘tarilib qoladi.

G‘affor aka yangasi bilan ham sira chiqisholmaydi. Hovlilari ayrim, ro‘zg‘orlari boshqa bo‘lsa ham ular tez-tez urishib qoladilar.

Mana, tag‘in mojaro ko‘tarildi. Kampir bizning hovlida omonat devorga suyalgan narvon ustiga o‘tirib olgan:

– Hay, yer yutgur, G‘affor chatoq, uyalmay-sanmi! – qichqiradi qo‘lini paxsa qilib, yangasi. – Bitta-yu bitta arzanda o‘g‘lim bor: yuvosh, mo‘min-qobil, odobli bola, uni hamisha so‘kkaning-so‘kkan, tiling kesilgur!

G‘affor aka jahlidan bo‘g‘ilib, hovlisidan bo‘kiradi:

– Bema‘ni kampir! Supurgi boylashdan bo‘shaymanmi? Shumtaka o‘g‘lingga picha nasihat qildim, vassalom. Vangvang qilasan, tush narvondan! Jo‘na uyingga!

Lekin kampirga u bas kelolmaydi. Kampirning qarg‘ash, vaysashi sira uzilmaydi:

– Voy-voy, sassiq chol! Soqoli oqaripti-yu, aqli kirmaydi. San o‘lgurning ishing nima: uyda o‘tiranmanmi, ko‘chada yuramanmi?! O‘zim bilaman. O‘zimga xon, o‘zimga bekman. Tilingni tiy! Bolamga yana bir til tegdir – soqolingni bittalab yulaman, och arvoh!

G‘affor aka ham bo‘sh kelmaydi, qo‘lidagi supurgini otib, devor tagiga keladi:

– Bas qil, shum kampir!..

Mojaro birpasda avjga chiqadi.

Duv etib qo‘shnilar yig‘ilib qolishadi. Lekin hammalari mum tishlaganday jim qotib turadilar. Tor hovlining bir bur-

chagida sopol jomashovda jim kir ezgʻilab oʻtirgan Rohat kelinoyi ensasi qotganidan labini burib-burib qoʻyadi.

Gʻaffor aka va kampir bir-birlarini kurakda turmaydigan gaplar bilan xoʻp haqorat qiladilar. Gʻaffor chatoq asabiy-lashib, xoʻrozday qizarib, ogʻzidan chiqqan kufurni bilmaydi. Soʻkish-qargʻash uzoq davom etadi. Nihoyat, qoʻshnilar aralashib, «Boʻldi, boʻldi, bas!» deb bazoʻr janjalni bosadilar. Gʻaffor aka va kampir charchaganlaridanmi yoki qoʻshnilardan uyalganlaridanmi in-inlariga oʻzlarini uradilar. Men xafa holda guzarda ishlab oʻtiradigan kosiblar oldiga chiqib ketaman.

Har kun maktab. Qish boʻyi oʻqib, Qurʼonni tugataman. Domlam meni bir kun oldiga chaqiradi:

– Qurʼoni sharifni xoʻp ijti-hod bilan oʻrganding, bora-kallo, oʻgʻlim! Xoʻsh... Endi «Soʻfi Olloyor» keltir, lekin... – Domlam koʻzlarini yumib, bir zum oʻylagach davom etadi: – Shart shulki, «Soʻfi Olloyor» bilan bir togʻora moyli, etli osh, bir dasturxon moyli kulcha, bir soʻm pul! Durustmi? – Tik qaraydi menga.

Yerga qarab, boʻynimni bukaman, soʻzsiz-tovushsiz, taʼzim bilan boshimni qimirlataman. Oʻqishdan keyin chopachopa uyga kelaman.

– Oyi, oyi, Qurʼonni tugatdim. «Soʻfi Olloyor»ga tushdim. Domlam aytdiki, non, bir soʻm pul, – deyman oyimning boʻynini quchoqlab. – Oyijon, albatta, domlamning aytganlarini olib borishim kerak, yoʻqsa...

Onam ham meni quchoqlaydi.

– Oʻzim tasadduq sendan! – deydi meni qayta-qayta oʻpib. Bir zungina koʻzlarida yongan shodligi soʻnadi. – Domlang yaxshi odam, lekin sullohligi bor. Jonim bilan osh qilardim, uyda hech vaqo yoʻq, qani iloj!

Butun kun tixirlik, xiralik bilan xoʻp janjal qilaman. Nihoyat, xotirimda yoʻq, ertasi oshmi, nonmi tayyorlab beradi onam boyaqish. Bir soʻm pul va «Soʻfi Olloyor» bilan maktab boraman.

Soʻfi Olloyorning kichkina kitobi diniy sheʼrlardan iborat. Paygʻambarlar haqida, qiyomat kun haqida koʻp dahshat-

li she'riy hikoyalari bor. She'rlari sodda, tili yaxshi. Lekin, nuqul xurofot!..

Har kun halqumim qurigancha, ko'zlarim tingancha o'qiyman. Juda tez tuzukkina o'qiydigan bo'laman.

Bahor keladi. Hammayoqda ko'rkam lolalar, ko'm-ko'k maysalar. Suvlar sharqirab, ariqlarga to'lib oqadi. Daraxtlar gulda. Samoda atlasday yongan bulutlar kezadi. Har narsa bahor zavqida.

Tag'in navro'z bayramini qarshi olgani dalaga chiqamiz. Urish, yoqalash bilan kunni bemaza, betayin o'tkazib qaytamiz.

* * *

Bir kun ertalab buvim meni oldiga solib oladi. Kalta Sara, Uzun Sara, G'affor akaning yangasi – kampir va ko'p ayollar biz bilan birga yo'lga tushadi. Mening boshimda katta tugunda kulcha, oldinda ketmoqdaman. Konka yuradigan ko'chaga chiqamiz. Juma kuni bo'lganidan guzar obod. Keyin jar bo'yiga tushamiz. Bir vaqt qarasam, jardan bir ot chopib kelyapti. U egasini yiqitib qochgan. Go'yo boshimdan uchib o'tdi, deyman. Xotinlar sarosimada shoshilib o'zlarini chetga oladilar. Juda zo'r ko'rkam ot. Qalt etib to'xtanimicha, orqasidan uzoq qarab qolaman. Lahza o'tgach, jardan egasi oqsoqlanib chiqib keladi. Hammayog'i ho'l, harsillagan holda otining orqasidan yuguradi. Olmazor ko'chasi bo'ylab uzoq boramiz. Badjahl mirshablar mahkamasidan o'tamiz.

Beshyog'ochga yaqin qolganda, o'ng tomonga, ingichka bir ko'chaga qayrilamiz. Ikki tarafi gullarga, quyuq daraxtlarga to'la bog' hovlilardan iborat, sersuv, salqin, tinch ko'cha. Har ikki tomonda devorlardan baland ko'tarilgan so'rilar, novdalari ko'chaga to'kilib tushgan daraxtlar. Tomlarda ko'k maysalar, qizg'aldoqlar – gilam.

Kattakon bir darvozadan ichkari kiramiz. Ayollar, kampirilar juda ko'p. Urishib, talashib yurgan bolalar ham serob. Hovlining ikki tomonida qamish bo'g'otli, lekin pishiq-puxta solingan qator yangi uylar. Hovlida gul ko'p. Sariq, qizil, oq –

xilma-xil gullar. Kiyingan sersavlat tabarruk eshon oyim hovlining oʻrtasida, kursida gumbazday boʻlib oʻtiribdi. Buvim va birga kelgan xotinlar yugurganlaricha borib eshon oyim oyogʻiga yiqiladilar. Etaklaridan, qoʻllaridan oʻpib, baʼzi keksalar koʻz yoshlarini artadilar. Yasangan-tusangan olifta boyvuchchalar jarang-jarang oltin tangalarni, besh soʻmlik, oʻn soʻmlik qogʻozlarni eshon oyim oyogʻiga ketma-ket tashlab turadilar. Ular eski-tuski kiyingan, amal-taqal qilib, bir soʻmmi, yarim soʻmmi koʻtarib kelgan kampirlarni qoshkoʻzlarining imolari bilan masxara qiladilar.

Kursida qoʻqqayib oʻtirgan eshon oyim – semiz, qoshlari kerilgan, koʻzlariga surma tortilgan, qip-qizil xoʻrozday xotin boʻlib, oq shohi koʻylak ustidan uzun qora duxoba peshmat kiygan, boshiga mayin misqoli doka roʻmol ustidan tovar durra-cha tangʻigan. U qovogʻi soliq, indamas, goho atrofida parvona boʻlib yurganlarga bilinar-bilinmas tabassum bilan nimanidir shivirlab qoʻyadi. Hovlida ayollar koʻp. Eshon oyim sekin kursidan qoʻzgʻaladi. Darrov xotinlar keng davra quradi. Eshon oyim vazmin qadamlar bilan zikr boshlab yuboradi. Kampirlar «huv-huv»lab qoʻllarini, boʻyinlarini u yoqqa-bu yoqqa tashlab, gir-gir aylanadilar. Birpasda koʻplarining jazavalari tutib, yanada qattiqroq qichqirib, boʻgʻiladilar. Hovlida otin oyilar-dan beshtasi gʻazal oʻqib turibdi. Ayniqsa, ikkitasi chiroyli, kelishgan yosh juvonlar. Ustlarida sipoyi, lekin asl koʻylak, uzun kamzullar, boshlarida oppoq chaqnagan roʻmollar. Ovozlari yoqimli. Mashrabdan, Yassaviydan soʻfiyona gʻazallarni his bilan, samimiy tuygʻular bilan oʻqiydilar. Ogʻzim ochilib tinglayman. Uzoq tinglayman... Ajoyib bir musiqa qalbimga toʻlganday, ruhimda eriganday his etaman...

Kalta Sara, Uzun Sara ikkovi ham zikr davrasida. Ularga qarasam, kulgi ichimdan tiqilib keladi. Ayniqsa Kalta Sara avjda. Uning boʻgʻilgan ovozi xasta, tupuklari sachraydi. Uzun Saraning ovozi baland gurillab chiqadi. Bu – zikrning boshi. Buvim boyaqish past ovoz bilan «huv-huv» deb chetda turibdi. Eshikdan yangi-yangi xotinlar duv-duv kirib kelmoqdalar.

Zerikkancha, ko'ngilga tekkancha tomosha qilaman. Keyin o'riklar, yong'oqlar, gilolar, tarvaqaylab o'sgan katta-katta olma daraxtlari orasiga o'ynab ketaman. Menga o'xshash bolalar juda ko'p.

Gilosga endi suv yugurgan, endi qizara boshlagan. Kattakon bir daraxtga sekin o'rmayman. Bir vaqt qarasam, o'zim bilmabman, tik tepasida turibman. Hovuchlab-hovuchlab gilolar terib, cho'ntaklarimga tiqa boshlayman. Qo'qqisdan xizmatkor ko'knori chol qaydandir paydo bo'lib qoladi. Jahldan bo'g'ilgan, xunob bo'lgan chol so'ka boshlaydi:

– Ey, tush, haromi!..

Balandda, chayqalib turgan novda ustidaman.

– Ota, xotinlar ko'p. So'kmang, uyat bo'ladi-ya! – deyman qichqirib.

– Pastga tush hozir, haromi! – o'dag'aylaydi chol.

Bir zum o'ylayman. Bu cholning qo'liga tushish hazil gap emas. Mundoq qarasam, gilolar yonida pastakkina oshxona turibdi. Bir amallab gilosdan oshxona tomiga bazo'r sakrayman-da, ura qochaman. Ko'knori chol «tavba-tavba, shum-e», deb yoqasini ushlaganicha hayron bo'lib qoladi. Men tomdan-tomga o'tib bemalol aylanib yuraman. Tomga tikilib, egilgan novdalardan dovuchcha, olcha, giloslarni to'ya-to'ya yeyman. Keyin pastgina devor topib, hovliga irg'iyman.

Zerikib, ko'chaga chiqaman. Bolalar juda ko'p. Kurash boshlanadi. Maydon katta, keng. Bolalar to'polon bilan, chuyvos bilan kurashga tushadi. Bular o'n ikki, o'n uch, o'n to'rt yoshlilar. Kattalar tushsa, kurash zo'r bo'ladi. Men tomosha qilaman. Havas bilan, yuragim bilan berilib tomosha qilaman. O'zim ham tushar edim-u, lekin yurak betlamaydi.

Kurashga kattalar belbog' bilan tushadi. Onaboshi – bo'yni g'ildirak, xumkalla, ko'krakdor bola. «San tush, san dam ol!», «E, mazang yo'q, nuqul qoqilasani!» deb o'rtada yuradi u. Bolalarga belbog' katta gap. Onaboshi kurashga tushadiganlarning belbog'ini bog'lab qo'yadi. Ba'zi bolalar: «Ho, belbog'ingiz bo'sh-ku, onaboshimiz, ko'ring bu kishimni!» deb janjal ko'taradilar, qiyiqlik qiladilar. Umuman, jan-

jal ko‘p. Ba‘zi yiqilganlar izza bo‘lganidan yig‘lab yuboradi. «Halol bo‘lmadi, g‘irromlik qildi, boshqatdan boshlaymiz», deb chatoqlik qiladilar. Bir juft bola kurashga tushadi. Oho, nuqul pay, go‘шти pishiq, yuragi baquvvat, miqti yigitchalar. Bularning oldida avvalgilar – bir pul! Kurashning cho‘qqisi – bular. Ko‘tarib, chir-chir aylantirib, bir-birini gum-gum yerga uradi, lekin birontasining kuragi yerga tegmaydi. Onaboshi jiddiy tusda berilib ta‘qib etadi. Chorakam bir soatmi, xotirimda yo‘q, bular ikkovi zo‘r kurash tushadi. Ikkovi ham jiqqa ter bo‘ladi. Onaboshi:

– Bas, bo‘ldi, balli, otalaringga rahmat! Ikkovlaring ham polvon chiqasizlar, – deydi.

– Kurashchilar harsillab ajralishadi.

– Oting nima? Qaysi mahalladan bo‘lasan? – so‘raydi biri ikkinchisidan, terlarini artib, mag‘rur holda.

– Ko‘kchadanman, otim Bo‘taboy. O‘zing-chi? – so‘raydi ikkinchisi.

Yerga o‘tirib olgan birinchi kurashchi:

– Shayxantovurdan bo‘laman. Hech kimim yo‘q. Yolg‘iz bir kampir-u men. G‘isht quyaman. Ishim shu. Ko‘rdingmi, bilagim pay? – deydi qo‘llariga ishora qilib.

Men so‘zga aralashaman:

– Ko‘kchada qarindoshlarim ko‘p. Tanidim. Otang sag‘ri-furush, – deyman birinchi kurashchiga. – Lekin zo‘r polvon bo‘lasan. Go‘shting nuqul pay!

Hazil-mazah bilan o‘tgan-ketganlardan gaplashib o‘tiramiz.

Dumbul olcha va gilolar ichimni ko‘p sidirgan shekilli, qornim juda ochadi. Bizlarga ovqat berishni hech kimsa o‘ylamaydi. Asta eshikdan kelib, buvimga yalinaman.

– Qorin och, axir! Jilla bo‘lmasa, bir burda non toping! Tinka quridi-ku! – deb shivirlayman.

Eshon oyim o‘lgur ko‘chadan kelgan tugun-tugun kulchalar, patirlar, oshlarning barchasini gulf-kalit qilgan. Zahargina, mujmaygan, mushtumday bir kampir – qorovul.

– Jinday sabr qil, uyat bo‘ladi-ya, – deydi labini tishlab buvim.

G'oyat ochman. Kechga yaqin bemaza moshxo'rdani tortiladi. Kosaning tagida, suyuqqina aynagan moshxo'rdani topib keladi buvim.

– Icha qol! Tabarruk osh! – deydi meni o'tqazib.

Eshon oyimni so'ka-so'ka, ochligimdan kosani boshimga ko'taraman-da, buvimga engashib shivirlayman:

– Eshon oyingizning joni–pul. Siz ham ancha pul bergandirsiz-a?

Buvim dovdirab qoladi:

– Voy o'la qolay, og'zingni yum-a, shumtaka! Gunoh bo'ladi-ya! Eshon oyim erta-yu kech toat-ibodatda, pok, asl ayol. Payg'ambarning avlodi, hmm... – Jahl bilan chimchilab uzib oladi biqinimni.

– E, tavba! – deyman ko'zlarimni ola-kula qilib kampirga. – Pok ayolga pul nimaga kerak ekan?

– Jim o'tir! – turtadi meni buvim ranjigan ohang bilan.

Kosani bo'shatib, «taq» etib yerga qo'yaman:

– Buvi, buvi, – deyman past ovozi bilan, – eshon oyimingizning to'rtta satang qizlari bor ekan. Narigi hovlida ko'rib qoldim. Bir olifta, bir dimog'dorki, bay-bay-bay, ularning pardozi-andozlari! Yurishlari!.. Nega erga tegmaydi ular?

Yuzini burishtirib, ko'zlarini olaytirib yuboradi kampir:

– Bema'ni, bas endi! Sharmanda qilasan meni... – Yana chimchilab, uzib oladi.

Men qotib-qotib kulaman.

Namozgar bo'lganda, butun qo'shnilar bilan birga uyga qaytamiz.

– Oyi, ovqat! – baqiraman eshikdan kirishim bilan.

– Och qoldingmi? Nahotki och qolsang shunday katta darogh-da? – deydi taajjub bilan onam.

– Eshon oyim biram qattiq, ochko'z ekan, uning oldida bizning domla holva-ku! – deyman tokchadagi qutidan darrov non izlab.

Buvim menga bir xo'mrayib qaraydi, ammo indamaydi, ters burilib, omborxonaga kirib ketadi. Onam oldimga bir

kosa ugra oshi qo'yadi. Kosaga qarab burnimni jiyiraman-da, shoshilib icha boshlayman. Onam qarshimga o'tirib, yuzida yengil tabassum bilan menga quloq soladi. Men oshni icha-icha, eshon oyimnikida ko'rganlarimni oqizmay-tomizmay gapiraman.

* * *

Goho chillak, yong'oq ko'nglimizga tekkanda, arava o'yinini boshlaymiz. Qizlar, o'g'il bolalar – hammamiz aravaga tushamiz-da, navbatlashib, ikkita-ikkita bo'lib, aravani tortamiz.

Govkush – tor mahalla, lekin ko'chaning burilish joyida jinday maydoncha bor, aravakashlar aravalarini shu yerga qo'yadilar.

Arava bolalar bilan liq to'la. Men ot o'rnida, ikki qo'lim bilan shotiga yopishganman. To'satdan, arava bosib ketadi-yu, men shotidan osmonga uchaman. Qaytib yerga urilaman. Qo'llarim uzildi, tovonlarim yondi, deyman. Bolalar qo'rqqanlaridan bir zum nafaslari ichiga tushib jim qotib qoladilar. Keyin aravadan duv tushib, boshimga yig'iladilar.

– Qating og'ridi? Shikast yemadingmi? – so'raydi A'zam.

O'rnimdan turaman-da, oqsoqlanib ikki-uch qadam qo'yaman, keyin kulib yuboraman.

– Jinnilar, xuddi osmonga yetdim, dedim-a. Aravani bosib yubordinglar.

– Ha, zarari yo'q, maza qilib uchib tushdingiz, – kuladi xaxolab Hoji.

Tag'in aravaga yopishamiz. Shu paytda novcha, burishiq yuzi oftobda qorayib ketgan, burni teshik chol aravasida kelib qoladi.

– Qoch-qoch, haromilar! Yiqilib o'lasanlar-a! – bo'g'ilib baqiradi chol.

Hammamiz jim, ko'chaning chetiga qator o'tirib olamiz-da, o'zaro shivirlashib, cholning burniga, qalpog'iga kulamiz. Chol tinkasi qurigan, oriq, yag'ir, xunuk otini aravadan chiqaradi.

– Bay-bay-bay, o‘tinday qoqlanipti ot boyaqish. Olamda yo‘q shunaqasi! – kulamiz ham, achinamiz ham.

Chol, qovog‘i soliq holda, lash-lushlarini aravadan oladi-da, otni haydab yuboradi. O‘rgangan ot bechora boshini quyi solib, bitta-bitta horg‘in odimlaganicha tanish eshikka kirib ketadi. Chol aravani tuzatishga kirishadi. Arava shaloq, xarob. Unga tunukadan yamoqlar tushgan. G‘ildirakka eski-tuski temirlar qoplangan. Hammasi omonat. Antiqa arava!

Bizlar piching bilan tegajaklik qilamiz:

– Aravangiz pishiqqina, mustahkamgina, lekin jinday shaqir-shuquri bor-da...

Chol oftobda ter to‘kib, ikki qo‘li qop-qora moy, arava-sini tuzatadi. Dam aravaning gupchagiga mix qoqadi, dam moylaydi. Qoramoyga bo‘yalgan qo‘llar bilan yuzidan terni bir sidirdimi, yuz-ko‘zi bo‘yaladi. Bizlar bir-birimizni turtib, qotib-qotib kulamiz.

– Almisoqdan qolgan arava. Usta omon bo‘lsa, hali bu arava ko‘p yamaladi... – shivirlaydi A‘zam mening qulog‘imga.

Shu payt mashhur Rasul o‘ris kelib qoladi. Gapiga chalamkam-chatti rus so‘zlarini aralashtirgani sababidan unga «Rasul o‘ris» laqabi qo‘yilgan. Uncha-muncha so‘zlarni, ayniqsa ruscha so‘kislarni u biladi. Novcha, ingichka, burishiq yuzli, ko‘zlari xunuk, jag‘i oldinga chiqqan. Qo‘lida hassa, barmoqlarida katta-katta uzuk, tishlarida doimo papiros.

– Marsh, xuliganlar! – baqiradi Rasul o‘ris bizlarga, keyin choline boshiga borib o‘dag‘aylaydi: – Ey, sen, aravachi chol, pashol atsuda, svinya... Devorimni rasvo qilding-ku, ko‘tar aravangni! Ko‘zing bormi? Qara buni! – Hassasi bilan devorning sho‘ralagan, nuragan joylarini turtadi, yana ruschasiga so‘ka boshlaydi.

Chol jahldan qaltirab, aravani ko‘chaning narigi yuziga sudraydi.

– E, menga qara, ablah, devolingga nima bo‘pti? Ko‘r bo‘lgur, devol joyida turipti-ku? – baqiradi chol.

Rasul o‘ris hassasini ko‘taradi, bobillab cholga yuguradi:

– Svolichni urib o‘ldirmasammi!..

Chol bo‘ynini cho‘zib, bo‘g‘ilib, uyat gaplar bilan so‘ka boshlaydi. Rasul o‘ris chalakam-chatti ruschalab so‘kishini davom ettiradi. U doim mast, bozorda eski-tuski temir-tersak buyumlarni, lash-lushlarni sotib o‘tiradi. Ruschani yaxshi bilaman, deb maqtanadi, ammo bilgani – faqat so‘kish. Chol bilan u yoqalashishgacha yetadi. Mahalla aralashadi.

– Bachchag‘ar, kofir, churchit! – qichqiradi chol xunob bo‘lib. – Ey, xaloyiq! O‘ladigan bo‘ldim bu kufurdan! Man ishimni ko‘chada qilyapman, devolga qo‘l taqizganim yo‘q! Araqni ichib, mast bo‘ladi-da, har kun g‘alva qiladi, hech kimga kun yo‘q!

Rasul o‘ris hassasini ko‘tarib, yana cholga o‘dag‘aylaydi, vag‘illab so‘kadi.

– San to‘xtab tur, palisaga arz qilaman, ana shunda «vah» deysan! Man araqni sening pulingga ichibmanmi, go‘rso‘xta, padles... Ayt hozir!

Politsiya deganda hamma titraydi.

Bir necha mahalla kishilari o‘rtaga tushadi:

– Bo‘ldi-bo‘ldi, bas. Jilla bo‘lmaganda, soqolining oqini hurmat qil, – deb aldab-suldab Rasul o‘risni uyiga kirgizib yuboradilar.

Mahallada g‘avg‘o ko‘tarib turadigan kishilarning biri – shu Rasul o‘ris.

* * *

Mahallada hech kim yo‘q, suv quyganday jimjit. Endi-endi xashaki olma pishgan. Biz, bolalar, egasi bog‘ga ko‘chib ketgan bir hovlining devoridan oshib tushamiz. Olma baland o‘sgan, ko‘p shoxlari qurigan, qari. Uchta bola olmaning ustiga chiqib, o‘lguday qoqamiz. To‘yguncha yeymiz, qo‘ynilarimizni to‘ldiramiz. Olma paxtaday, bemaza, qurtlagan. Hali biz olmadan tushganimizcha yo‘q, to‘satdan eshikning zanjiri shaqirlaydi. Eshik ochiladi-da, qarshimizda uy egasi paydo bo‘ladi. Uzun bir xipchin bilan – bilmadim darrov qaydan topgan – bolalarni shartta-shartta ura ketadi. A‘zam, men, Hoji olmada bo‘zrayib o‘tiramiz.

– Tush, zumrashalar! – baqiradi bizga boshini ko‘tarib.

Biz oqarib, qaltirab ketamiz. Olmadan tushmaslikning sira iloji yo‘q. Qochishga yo‘l yo‘q. Oyoq-qo‘llarimiz qaltirab, sekin daraxtdan tushamiz. Uyning egasi naq boshimizda, havoda xipchinini bir-ikki aylantiradi-yu, lekin negadir urmaydi, po‘pisa qiladi.

– Agar yana ikkinchi devordan tushsalar, olmaga tegsalar, oyoqlaringni sindiraman! – qichqiradi ko‘zlariga g‘azab to‘lib.

– Jon aka! Tavba qildik, bundan buyon sira tegmaymiz! – yalinamiz uchovimiz ham bir og‘izdan.

Uy egasi indamaydi, uyga kirib ketadi. Darrov g‘ir etib qochamiz.

Quyosh olovday yonadi. Tuproq oyoqqa cho‘g‘day jaz-jaz yopishadi. Havoda doira chizib, bir kalxat asta aylanadi. Chumchuqlar uni xo‘p laqillatadilar. Yaqin boradilar-da, birdan pastga sho‘ng‘ib ketadilar. Kalxat aldanadi. Biz tomosha qilamiz.

Keyin baland ikki qavat tom ustiga chiqib, jibljajibon bolasini qidira ketamiz.

– Topdik, topdik!.. – deyman shivirlab.

Tuxum bosib yotgan jibljajibon qo‘rqqanidan «parr» etadi-da, uchib ketadi. Bolalar havas bilan tuxumni avaylab ushlab ko‘radilar.

– Tuxumiga tegmaylik, o‘rtoqlar, – deyman. – Tuxumlaringni ochsin, bolachalari sal katta bo‘lsin, keyin kelamiz.

Tomma-tom o‘tib, hatto Oq Machit, Baland Machitga qadar yetamiz. Tom issiq, havo olovday. Lekin biz, o‘yinqaroqlar, issiqni pisand qilmaymiz.

Puldorlar, boyvachchalar pastdan turib so‘kadi bizni:

– Ey, yo‘qollaring tomdan, nima qilib yuribsanlar, gadoyvachchalar.

– Ziqna boy! Xasis boy! Ahmoq boy! – deb qichqiramiz, kesak otib qochamiz.

Kunlar shunday o‘tadi. Har kun maktabga qatnaymiz. O‘qish juda og‘ir. Ko‘p bolalar olti yil, besh yil, to‘rt yil o‘qib-o‘qib, haftiyakda qochib ketadilar. O‘qishda

muntazam bir tartib, qoida, ayrim sinflar yo‘q. Hammamiz bir uyda, shovqin solib, doimo baland ovoz bilan o‘qiymiz. Bog‘dorlar butun bahor, butun yoz bog‘da bo‘ladi. Shaharda qolganlar, shu jumladan, men, issiqdan garang bo‘lsak ham, o‘qishdan bezsak ham maktabga qatnaymiz. Bog‘dorlarga havasimiz keladi, koshki edi bir parcha bog‘imiz bo‘lsa, deymiz.

– Ha, dadamlar aytdilarki, pulni yig‘ib-yig‘ib biz ham bog‘ olamiz, – deydi xo‘rsinib bir bola.

– Bog‘ qimmat, pulni qisib-qimtib yig‘sa bo‘ladi. Tog‘amlar hayitda kelganda, miri-miri pul beradi, darrov qutiga qulflab qo‘yaman. Axir bir kun olamiz-da bog‘ni, – deydi yana bir bola. – O‘ttiz, qirq yildan keyin olsak ham mayli... Dadamlar aytadilar, toma-toma ko‘l bo‘larmish.

Hammamiz xaxolab kulamiz.

– Bog‘ yaxshi narsa, lekin pul yo‘q-da.

– Pul bo‘lsa, changalda sho‘rva. Bizdaqa kambag‘allarning hammasining ahvoli shu. Dadam sartarosh. Pul yig‘ib bo‘ladimi! Qozon bazo‘r qaynaydi, bir kun atala, bir kun qora sho‘rva... – ma‘yus gapiradi bir bola.

Men xomush holda indamasdan o‘tiranman.

Maktabda, hovuz bo‘yida soyasi quyuq ikki ko‘rkam shotut bor. Domlam shogirdlarga shu tutlar tagiga ko‘chishni buyuradi. To‘polon ko‘tarib bo‘yralarni, domlamning eski ko‘rpachasi va taqir po‘stagini olib, tutlar tagiga ko‘chamiz.

Tut pisha boshlagan, bitta-yarimta tushib turadi.

Issiqlik baland. Daraxtlarning yaproqlari qimir etmaydi. Goho bizlar issiqdan, o‘qishdan toliqib, uyqu bosib, jinday tinib qolamiz. Shunda domlam to‘satdan qarsillatib savab ketadi hammamizni.

– Taqdir, uch kundan buyon Ali kelmaydi, daragi yo‘q. Ijizat bersangiz, uyiga borsam, – so‘raydi ta‘zim qilib A‘zam.

Domlam A‘zamga bir yomon xo‘mrayadi va jerkib deydi:

– O‘tir! O‘qi sabog‘ingni. – Keyin menga va o‘n besh yoshlardagi ikki baquvvat shogirdga buyuradi: – Topib kelinglar badbaxtni!

Sevinib yugurgancha ketamiz uchovimiz ham.

Alining uyi Jarko'chada.

– Assalomu alaykum! – deymiz Alining onasiga. – Ali qani? Izlab keldik.

– Keldinglarmi? – deydi sevinib onasi. – U dilozor narigi hovlida arg'imchoq uchib o'tiripti. Sekin boringlar-da, tappa ushlanglar!

Oyoq uchida, bitta-bitta yurib boramiz. Haqiqatan, Ali arg'imchoq uchmoqda. Bir chetda, gulzor oralab, ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi.

Arg'imchoq qayrag'ochga solingan. Ali vaqti xush, juda berilib arg'imchoqda uchmoqda.

To'satdan bosamiz Alini. Alining rangi quv o'chadi, o'zini arg'imchoqdan yerga tashlaydi. Sherigimizning biri Alining qo'llarini orqasiga qayiradi.

– Tez yur! G'iring desang, chalpak qilamiz, – deydi do'q qilib.

Qizlar hayron bo'lib, dam Aliga, dam bizga qarab, qotib qolishadi.

Bola bir siltab Alining qo'llarini qo'yib yuboradi.

– Qani yur, jildingni ol! – deyman men.

Ali bir daqiqa qaltirab, jim turadi. Keyin, qovog'i soliq, yerdan ko'zini uzmay, deydi:

– Domlam badjahl, uradi... Buguncha tegmanglar menga, ertaga o'zim boraman, – yalinadi bizlarga.

– Yur, o'rtoq, o'qish oson emas, quduqni igna bilan qazish degan gap, – deydi bolalarning biri yumshoq tovush bilan, – lekin o'qishni tashlama, keyin achinasan.

Olifta qo'shni qizlar, qovoqlari soliq, xomush holda uyga kirib ketishadi. Ali bo'shshib, jildini bo'yniga osadi-da, oldimizga tushadi. Ammo ko'chada, bir yiqilgan devor oldiga yetganda, Ali qochib ketadi. Duv etib, uchovimiz ham quva ketamiz. Ali pastakkina devordan oshib, ikkinchi bir hovliga o'zini uradi, undan narvon bilan tomga chiqib ketadi.

– Tomga qochsang – oyog'ingdan, yerga kirsang – qulog'ingdan tortamiz!

– Qochib qutula olmaysan! – deydi kattaroq shogird.

Uchovimiz ham narvonga oʻrmalaymiz. Ali tomning u chetidan bu chetiga qochadi, lekin iloji yoʻq. Biz quvlaymiz. Axir tutib, narvonga surgaymiz. Alining nafasi ichiga tiqilgan, entikkan.

– Qoʻyvinglar, oʻzim tushaman. Xoʻp, maktabga boraman, – deydi Ali.

Men va shogirdlar xoʻmrayib, Alining qoʻlini qoʻyib yuboramiz. Birdan Ali orqa tomonga irgʻiydi. Tomning narigi tomoni pastak ekan. Ali oʻzini yerga tashlaydi.

– Qochdi, qochdi! – qichqiraman koʻzlarimni Alidan uzmasdan.

Bolalar tomdan irgʻib, quva ketishadi. Narvondan yumalaganday tushib, men ham yuguraman. Ali oʻqday chopadi. Lekin bolalar ham «haf, sanimi», deb quvlashadi. Ali toʻppa-toʻgʻri Shayxantovurga qarab ketadi. Biz orqasidan yuguramiz. Har bir duch kelgan odam hayron boʻlib, orqamizdan qarab qoladi. Hammamizning nafasimiz oʻpkamizga tiqilgan, charchagan, chanqaganmiz.

Axir Alini tutamiz. Qoʻllarini orqasiga qayirib, oʻzining belbogʻi bilan mahkam bogʻlaymiz-da, soʻkib, urib, maktabga surgaymiz.

– Yoʻq, bormayman! – deydi Ali oyoqlarini tirab. U qalt-qalt titraydi. Doʻq qilamiz, yalinamiz – boʻlmaydi. Keyin ikki bola ikki qoʻltigʻida, orqasida men, itarmalab, surgab, joʻnaymiz.

Ali baqirib yigʻlab, depsinib, qoʻllarimizni tishlaydi. Baqqollar, qassoblar kulishadi.

– Maktabdan qochdimi? Jazosi, surganglar!

Oq Machitga yetganda, Ali yigʻlab, yalinadi. Indamaymiz, surgab maktabga olib kiramiz. Uchovimiz bir-birimizning soʻzlarimizni boʻlib, baʼzan uchovimiz ham birdan hammasini domlaga soʻzlab beramiz. Alining koʻzlari yerga qadalgan, qovogʻi soliq, qaltirab turibdi. Qoʻllarini boʻshatib yuboramiz. Domlam lablarini qattiq qimtib, qamchini koʻtaradi. Uchovimiz birga yalinamiz.

– Tavba qildi, taqsir, endi qochmaydi. Bizlarga ko‘p va’da qildi, sira qochmaydi. Jon taqsir!..

Domlam asta qamchisini ko‘rpachasi tagiga qo‘yadi:

– O‘tir, o‘tir! – qichqiradi xo‘mrayib.

Ali holsiz bir oqarib, bir qizarib, tappa yerga o‘tiradi-da, kitobini ochadi.

To‘p otar chog‘i. Men A‘zamning yoniga o‘tirib kitobimni ochaman. Alini tutib kelish voqeasini A‘zamga batafsil asta-sekin shivirlab hikoya qilmoqchi bo‘lsam, domlam yalt etib o‘grayadi.

– O‘qi!

* * *

Har kuni maktabdan qaytar ekanman, birrov ko‘rib chiqay deb, bobomning do‘koniga kiraman. Xalfalar, shogirdlar is-siqdan kuyib, ter quyib ishlab o‘tiradilar. Bir kun maktabdan qayta turib yana bobomnikiga kiraman. Bobom namozga ketgan ekan, darrov charmdan xat-cho‘p, bizbizak kesa bosh-layman. Bizbizakni g‘iz-g‘iz o‘ynayman. Birdan bobom kelib, meni koyiydi:

– E-e, bu nima qilganing, uvol-ku axir! – ranjigan to-vush bilan gapiradi. – O‘zing yaxshisan-u, lekin sho‘xsan-da, tentak!

Mahallada mahsido‘z ko‘p. Bobom menga ish buyu-rib, shirach, shon olib kelgani usta o‘rtog‘inikiga yuboradi. Qing‘ir-qiyshiq ko‘chalardan yuguraman. Ustaning uy xiy-la uzoq. Xalfa, shogirdlar bilan ish tikib o‘tirardi. Ustaning tashqari hovlisida qaychirayhon, sadarayhon, gultojixo‘rozlar yashnab turibdi. Ayniqsa gulxayrilar ko‘p. Hazillashib, meni biroz gapga tutadi.

– Shonim yo‘q, o‘g‘il, ajina o‘g‘irlab ketdi, – birpas sukut-dan so‘ng, – lekin qurvaqadan ko‘p... – deydi.

Juda jahlim chiqadi. Mahallamizda hammaning laqabi bor, laqabni yaxshi ko‘radilar. Lekin bobomni» «Qurvaqa» desalar, jahlim chiqib ketadi. Zerikib o‘tirgan xalfalar mayna qilishni yaxshi ko‘rishadi. Ozgina tamakini sersoqol, g‘ilay,

tili chuchuk, qarigina xalfa kaftida yaxshilab ezadi va chilimga solib tutatadi.

– Tatib ko‘r, akasi, kayf qilasan! – deydi menga.

«Yo‘q» deganimga qo‘ymasdan og‘zimga tiqadi. Men tortmasimdan ilgari chilimning orqa teshigidan puflab yuboradi-da, og‘zimni zahar suvga to‘ldiradi, ichimga suv ketadi, o‘qchib-o‘qchib yo‘talaman. Xalfani so‘kaman. Hammasi kulgidan qotib qoladi.

Shonni va shirachni olgan zamon, tura juftakni rostlayman. Lekin hovliga chiqib olgach: «Bo‘rdoqi!» deb so‘kib qochaman. Usta yolg‘ondaka po‘pisa qilib, shogirdlariga:

– Ushla, ushla, churvaqani ushla! – deb kulib qoladi orqamdan.

* * *

Bobomning oshnalari, mahalla ahlidan bitta-yarimtasi zerikib, har kun uning oldiga kiradi. O‘tgan-ketgandan gaplashib, ermak qilib o‘tiradilar. Bobomning madrasada o‘qigan bir oshnasi bor. Savlatli, soqoli kalta, ko‘zlari aqlli, boshida yangi do‘ppi, ozoda kiyingan, ellikdan oshgan va butun umr uylanmay, toq o‘tgan kishi. Ahyonda bir kelib, uzoq suhbatlashadi.

– Taqsir, o‘tgan voqealardan bir hikoya qiling, – deydi bobom.

U Qashqardagi Yoqubbek haqida ajoyib sarguzashtlardan, Xitoy voqealaridan ibratli so‘zlar bilan uzoq gapirib ketadi.

Men hayron bo‘lib, jim o‘tirib tinglayman. Eshitgan gaplarimni mag‘zini chaqaman o‘zimcha.

– Taqsir, Xudoyorxon o‘ris poshshosiga asir tushgan, eshitishimga qaraganda, xotinlarini shahri Turkistonga tashlab ketgan. Lekin Makkaga ketganmish. Gapiring, taqsir, nima bo‘lgan? Makkaga ketganmi yo hanuz asir o‘tirtiptimi? – so‘raydi bobom ejikilab.

Chol vazminlik bilan, shoshmasdan, gapni uzoqdan boshlaydi. Voqealarni birma-bir gapiradi. So‘zni tarixdan olib keladi. Podshohlardan, xonlar-u beklardan, Temur zamoni-dagi turli voqealardan, mashhur sarkardalar haqidagi qiziq gaplardan xo‘p gapiradi. Keyin Xudoyorxonga o‘tadi.

– Ammo, Xudoyorxon fisqi fasoddan in qurgan, ayshi ish-ratga botgan ko‘r, zolim xon edi. Haytovur daf bo‘ldi, – deydi chol.

– Hammasi bir go‘r, – deydi bobom.

– Ha, hammasi bir go‘r. Odil bir podshoyi olam kerak, – deydi biroz sukutdan keyin chol.

Men bir chetda, bobomning orqasida, jim o‘tirib tinglayman. Ketgandan keyin bobomdan:

– Qachon keladi bu oshnangiz? – deb so‘rab olaman.

– Keladi tag‘in, yanagi hafta payshanba kuni keladi, o‘g‘lim! Bu kishi Qashqarda ko‘p yashagan, asli toshkentlik. Ko‘p mulla, asl yigit. Tarixni suvday biladi, – maqtaydi uni bobom.

* * *

Oq Machitda, bobomning eshigi oldida, g‘ildirak o‘ynab yuraman. Bu o‘yinni yaxshi ko‘raman. Oq Machit bilan Baland Machit o‘rtasida yugurganim-yugurgan. Men tuproqni yengilgina to‘zg‘itib bormoqdaman. To‘satdan otda mirshab kelib qoladi. Mo‘ylovi uzun, soqoli kalta, qilich taqqan, popoq kiygan, nihoyat badjahl, zolim kishi. Bobomning yon qo‘shnisi u. Mahalladagilar undan juda qo‘rqadi. Hamma yalinib kun ko‘radi.

Otini yonimda taqqa to‘xtatib, baqiradi:

– Nimaga chang burqitib yuribsan? Otni cho‘chitib yubor-ding, ablah!

Qaltirab ketaman.

– Assalomu alaykum! – deyman shoshib. – Shunday... o‘zim o‘ynab yurgan edim... taqsir...

Mirshab indamaydi. Bobomning eshigini taq-taq uradi qam-chi bilan:

– So‘fi! Bu yoqqa qarang!

Bobom ichkaridan qoqila-suqila yugurib chiqadi.

– Assalomu alaykum! – deydi qo‘lini qovushtirib.
– Nima gap o‘zi, taqsir? – so‘raydi bobom dam mirshabga, dam menga qarab.

– Kimning bolasi? – so‘raydi dag‘allik bilan mirshab, meni qamchisi bilan ko‘rsatib.

– Taqdir, mening bolam, bilasiz-ku o‘zingiz. Tentak juda sho‘x, lekin ma‘qulgina bola, – deydi kulib bobom.

Mirshab meni juda yaxshi biladi, jo‘rttaga qilayotgan dag‘dag‘asi. Menga qarab bir yomon xo‘mrayib qo‘yadi.

– Nimaga ko‘chani changitib yuripti, xo‘sh? – deydi bobomga o‘dag‘aylab. – Ot hurkib ketdi. Lekin so‘fi aka, bu gal kechirdim. Jazosini toza berardim-u, ayadim tentakni. Bola sizniki, adabini berib qo‘ying o‘zingiz. Podshoyi olamning davri bu davr! Tartib-intizom qani? – o‘qrayadi bobomga va og‘ziga bir kaft nos tashlaydi.

Bobom menga po‘pisa qilgan bo‘ladi, keyin mirshabga:

– Bola-da, bola... – deydi yalingan tovush bilan. – Yosh-da, yosh, kechiring, amakisi.

Juda jahlim chiqqan, lekin ilojim yo‘q, jim turaman. Mirshab indamaydi, o‘z eshigi oldida sekin otdan tushadi-da, qovog‘i soliq holda «Haromi, chuh-ey!» deb otini bir turtadi, ot boyaqish mirshabning oldiga tushib, hovliga kirib ketadi. Mirshab ko‘zimizdan yo‘qolgandan keyin bobom bechora qo‘limdan ushlab uyga yetaklaydi.

– Yur! – deydi menga qarab.

Do‘konga kiramiz. Xalfalar, shogirdlar, tog‘alarim so‘rashadi:

– Nima bo‘ldi, nima gap o‘zi?

Bobom tushuntiradi ularga.

– Mirshabni pichoq bilan tilim-tilim qilsam!.. – xunob bo‘lib gapiradi bir shogird.

– Zolimlar bisyor, og‘ayni, olloga sig‘in, – deydi qari xalfa.

Bobom menga qarab ta‘kidlaydi:

– Badbaxt zolim u. Ilojimiz yo‘q-da, – deydi o‘rniga o‘tirib. – Qachonki unga duch kelsang «Assalomu alaykum!» degin. Zinhor-zinhor! Zolimdan qoch, uzoq yur.

Jahlim chiqadi. Churq etmayman. Allaqanday xayollar ichida Govkushga – uyga jo‘nayman.

Buvim ayvonda, ko‘zoynak taqib ermak uchun allanimani yamab o‘tiribdi. Boshida yengilgina peshonabog‘.

Ayvonda g‘uv-g‘uv pashshalar. Buvim boyaqish xira pashshalardan bezor. O‘zicha asta qandaydir bir qo‘shiqni aytmoqda. Oxir peshin. Jahannam issig‘i.

– Assalomu alaykum! – deb birdan eshikdan Muslim tog‘a kirib keladi.

– Keling-keling, – deydi buvim va ko‘zoynagini ehtiyotlab olib tokchaga qo‘yadi-da, yamoqlarini yig‘ishtiradi.

Oyim bilan opam darrov o‘rinlaridan turib, salom beradilar. Keyin onam hovliga tushib, samovarga urnaydi.

– Qalay, bardammisiz? – so‘rashadi Muslim tog‘a, ko‘rpachaga joylashib o‘tirib.

– Xudoga shukur! – deydi buvim va fотиha o‘qigandan keyin uzundan-uzoq so‘rasha boshlaydi, – Xayrinisabonu eson-omonmi? Kelin yaxshi yuriptimi? Oy-kuni yaqinlashgandir?..

Muslim tog‘aning ustida uzun keng yaktak, eskigina to‘n, odatdagi yag‘ir do‘ppisi. U novchadan kelgan, to‘rva soqol, qoshlari o‘siq. Kir oyoqlarida qishin-yozin birday kattakon sag‘ri kavush.

Muslim tog‘aning ham hovlisi Govkushda, xuddi aravalar turadigan keng maydonchanning o‘zida. Hovlisi katta, uylari pastgina. Ariq bo‘yida hamisha, har yoz ikkita jaydari atirgul, pastda namozshomgul, gultojixo‘roz, sadarayhon o‘sib turadi. Bular kech kuzgacha ochilgani-ochilgan.

Men tog‘aning hovlisiga tez-tez kirib turaman. Buvimning otasidan qolgan joy. Xayrinisa opoqoyim ko‘ksov. Doim ko‘rpa-yostiqa. Tashqarida – keng maydon. Bir tup yayrab o‘sgan, serko‘lanka, qimizak olma bor. Har yil boshini yeb meva qiladi, lekin qurtli. Men kuniga boraman. Qo‘ynimni to‘latib olib kelaman.

Hovlimizda uzum yo‘q, shaftoli yo‘q, hech vaqo yo‘q. Maydonning bir chetida – otxonaga yaqin bir tut bor. Pishganda u tutdan tushmayman. To‘yib-to‘yib yeyman. Daraxt-

dan tushgandan keyin, o't yulib, otxonada qaytarilib turgan bechora otga beraman.

Muslim tog'a chakkasidan so'lg'in rayhonni olib, Karomat opamga uzatadi. Opam yengil tabassum bilan rayhonni oladi.

– Hidla, chirog'im, rayhon. Jannatdan chiqqan, – deydi Muslim tog'a kulib.

– Qalay ishlaringiz? Zarkentdan qachon keldingiz? – so'raydi buvim.

– Tirikchilik g'amida amal-taqal qilib yuribmiz-da. Ikki kun bo'ldi shaharga tushganimga, – deydi tog'a soqolini silab.

U Zarkentda baqqolchilik qiladi. Do'konida ip-ignadan tortib sumak-tuvakka qadar ikir-chikir narsalar bormish. Shaloq bir aravasi, qoqsuyak yag'ir oti bor. Oti aslo arpa ko'rmaydi, hamisha chaynagani nuqul xashak va xazon. Tog'a o'lguday qattiq, xasis. Shu fe'li bilan hammaga mashhur ham masxara.

Buvim o'tgan-ketgan gaplardan keyin o'zining hasratini boshlaydi:

– Yetti oy bo'ladi, Toshning daragi yo'q. Guruch yo'q, mosh yo'q, xumlarning tagi ko'rinib qoldi. Ozgina bug'doy bor, xolos. Kelin bilan nevara jiyak tikib, dekchani qaynatib o'tirishipti. Har zamonda Tosh uch so'm, to'rt so'm yuborib qo'yadi. Muslimjon, hasratim ko'p, dardim ko'p.

– Xafa bo'lmang, sabr qiling. Toshning picha qarzi bor-da, qutulib olsun, tinchib qolasiz. Tosh qo'li ochiq, saxiy odam... – deydi boshini qimirlatib tog'a.

– Ilohim, baraka topsin, orqamda qolsin, bolalarini o'zi boqsin, – deb kampir yig'i aralash duo qila boshlaydi.

Ikkovlari ezmalashib uzoq suhbatlashishadi. Tog'a xotini-dan gap ochib, zorlanadi:

– Hamisha kasalmand. O'ldim uning kasalidan. O'ziyam cho'p bo'ldi. Dam ko'chiriq deydi, dam folbin deydi... G'avg'o ko'p-da... ey... – deydi qo'lini siltab.

– Kelin – yaxshi ayol. O'g'il-qizlarini boqaman, deb ado bo'ldi. Yaxshilik qiling, yaxshi gapiring. Kasali og'ir. Muslimjon, keng bo'ling, zinhor torlik qilmang...

Oyim shaqirlab qaynab turgan samovarni olib keladi. Dasturxon yoyilgandan keyin kampir non, qand, mayiz qo'yadi. Gangur-gungur suhbat ustida xo'p miriqib choy ichishadi.

– Qani, fotiha bering, amma, – deydi tog'a so'zlarni salmoqlab. – Ertaga hovliga boring. Bozordan kalla-pocha olib kelaman. Yaxshi ko'raman, juda xush ko'raman kallani. Yaxshi taom-da o'zi. Hasip ham solsak, chakki bo'lmasdi, lekin attang, qimmatroq. Ko'ramiz, mabodo arzonroq uchrab qolsa, olib kelamiz, – deydi Muslim tog'a gapni dargumon qilib. Kampir iljayibgina javob beradi:

– Xo'p, ertaga boraman. Zerikdim, mayli, rohatlanib kelaman.

Muslim tog'a temirday qattiq, zil kavushlarini kiyib, xayrlashadi.

Uning qorasi yo'qolgandan keyin onam va opam qotib-qotib, tog'adan rosa kulishadi. Buvim Muslim tog'aning butun fe'l-atvorini yaxshi biladi, lekin juda yaxshi ko'rganidan, birov masxara qilguday bo'lsa, darrov yoqlashga urinadi.

– Pishiq, puxta odam. Bug'doyni, guruchni vaqtida, arzon narx bilan topib olsa, yomonmi? Igna bilan quduq qaziganday, ming azob-uqubat bilan topgan davlatini shamolga sovursinmi?!

Men kulib deyman:

– Tog'am yaxshi, lekin qurumsoq. Otlari antiqa, aravasi o'lgur charxpalak. Oqchasi xumchada. Oyog'ida almisoqdan qolgan sag'ri kavush. Boshida yag'ir do'ppi, egnida bo'z ko'ylak. Toshdek qattiq, ziqna kishi.

Buvim qarg'aydi. Men ko'chaga qochaman.

* * *

Hovliqib uyga yuguraman. Buvim, yonboshida charx, ip yigirmoqda, oyim ko'zlarini tizzasidagi jiyakdan uzmasdan ish tikmoqda.

– Oyi, oyi, juda qiziq bo'ldi!

– Nima gap ekan? – so'raydi oyim ishida davom etib.

– Otin buvim Qur'on o'qib o'tirgan edi, qo'qqisdan ko'rpalari lov etib yonib ketdi. Innaykeyin otin buvim bilan Sulton aka o'tni darrov o'chirishdi. Yomon yondi... – entikib gapiraman. – O'zim tomda ko'rib turdim. Jinlar, parilar olov tashlab ketdi, dedi otin oyim... Sulton aka-chi, qovog'ini solib, xo'mraydi. Yodgorga tegajaklik qilib, parilar goho kelib turadi, shularning ishi, dedi Sulton aka.

Oyim buvimga qaraydi:

– Tavba, Yodgorning parilari bor, deyishadi-ya, qaydam... Jinlar Yodgorga yaqinmish, bir kun deraza parda o'zidan o'zi yonipti-ketipty. Bir kun Sulton aka endi namozdan qaytib, hovliga kiraman, deb eshik ostonasiga shunday qadam qo'ygan ekan, birov «shaq» etib peshonasiga uripty. «Kim?» deb alanglapti, hech kim ko'rinmasmish... Xullas, shunday gaplar ko'p-da. Jinlarning qilig'i, deyishadi. Hammasini qo'shnilaridan eshitaman, – deydi oyim.

– Be! – deydi buvim qo'lini siltab. – Men ham eshitganman, ishoninqiramayman.

Shu tobda Uzun Sara eshikdan gapirib kiradi:

– Voy-bo'! Nima balo, karmisizlar, gungmisizlar?! Ish tikib o'tirishipti-ya, tavba! Mahalla to'polon bo'lib ketdi-ya! Otin oyi yonib ketay dedi! – vaysagancha kelib ayvon labiga o'tiradi.

– Eshitdik! – deydi buvim, ensasi qotib. Keyin kampir juda loqaydlik bilan gapiradi: – O't – yomon narsa. Suv balosidan, o't balosidan saqlasin.

Yamog'ini yig'ishtirib, «Astag'firullo!» deb yonboshlaydi buvim.

Uzun Sara og'zini to'ldirib, lablarini qiyshaytirib, gapira ketadi:

– Parilarning qilig'i shunday bo'ladi. Bay-bay, ular bir g'ash bo'ldimi, kun bermaydi-ya! Kelindan ajralsa, ana shunda qutuladi otin oyim ham, Sulton ham bu xarxashadan... – deydi, keyin ovozini pasaytirib shivirlaydi: – Yodgorning eri Eshvoy ham o'lguday lavang-da. Erta-yu kech samovarda chapanilar bilan nasha chekadi. Parilar erini xohlamaydi. Bir

kun Eshvoy xurrakni xo‘p tortib uxlab yotganda, parilar tars etib shapaloq tortib ketipti-ku!..

Oyim gapga aralashadi:

– Ins-jins – yomon narsa. Ko‘p ko‘rib, ko‘p eshitganmiz. Yodgor eri javob bersa – shu bugun jon deb ketadi. Shaylanib o‘tiripti. Tez erim javobimni bersin, deydi. Ehtimol yolg‘ondan, jinlarim bor, deydigandir. Ehtimol jinlari bordir. Yodgor istarasi issiqqina juvon, eriga ko‘ngli yo‘q.

Uzun Sara qo‘lini paxsa qilib yana gapiradi:

– Yodgorning parilari bor, bilaman, o‘zi aytgan menga. Parilar erini xohlamaydi, g‘ash bo‘lib qolgan. Kechalari parilari kelarmish, otin oyim buni biladi, xasrat qildi menga, pinhon.

Buvim, oyim, Uzun Sara xo‘p ezmalik qilishadi. Mahallada qo‘shnilarimiz bu xususda yangi-yangi gaplarni har kuni to‘qiydilar. Bu gap ham mahallamizning xotin-xalaji orasida katta voqea. Goho bunga erlar ham aralashib qo‘yadilar.

* * *

Chorshanba bozor. Har bozordagi kabi vaqtlik turaman. Oyim u chorshanbadan bu chorshanbaga qadar o‘zining va Karomat opamning tikkan jiyaklarini ro‘molchaga tugadi-da, qayta-qayta: «Ehtiyot bo‘l, ot-aravaning tagida qolma!» deb ta‘kidlab, duo bilan jo‘natadi meni. Do‘ppi, jiyak bozori Eski Jo‘vada. Ko‘pchilik – xotinlar. Hammasi xarob, g‘irt bechora, kambag‘al xotinlar. Kir, yirtiq-yamoq juldur paranjilarda, aksariyati kampirlar. Ular ko‘z nurini to‘kib, kecha-kunduz tikkan do‘ppi, jiyaklarini bir necha tangaga sotishga urinadilar. Tirikchilik shunday mashaqqat...

Bozorning o‘ziga xos suroni, g‘ovur-g‘uvuri bor. Men jiyaklarni bilagimga tashlab, tiqilinchda tentirayman. Har uchragan xaridorga: «Oling, yaxshi jiyak, nuqul ipak!» deb maqtayman. Jiyak bozor hamisha sust. Ko‘pincha sotib bo‘lsam ham maktabdan qutulish niyatida bozorni aylanib yuraman. Butun bozorni kezaman. Gazlama rastalaridan boshlab, to attorchilikka, beshik bozorga, nosvoyfurushlar,

shinnifurushlar, hatto ko‘mir-o‘tin bozoriga qadar – hammasini tentib chiqaman.

Bazzozlar, vofurushlar taglarida qat-qat ko‘rpacha, bozorning sarasi biz, deganday gerdayib o‘tiradilar. Qishda ustlarida pochapo‘stin, yozda xitoy jujun. Ko‘kraklarida soatning oltin zanjiri osig‘liq, oyoqlarida g‘arch-g‘urch amirkon mahsi-kavush, etik. Ba‘zan do‘konlarda taxt-taxt molni qalashtirib yahudiylar o‘tiradi. Ular mol sotishga juda usta. Turli ipakli, shol, atlas, tovarlarning xaridorlari nuqul boyonlar. Sinchiklab kuzatib o‘taman bu rastalarni, to‘xtab savdo-sotiqqa quloq solaman.

Bozor boshdan-oyoq tim. Yozda salqin, qishda yog‘ingarchilikka boshpana. Qator-qator timlarni tomosha qilishni, bittasini qoldirmasdan kezib chiqishni yaxshi ko‘raman.

Aravakashlar chaqqon, tinmasdan qatnaydilar. To‘p-to‘p gazlama tushiradilar. Meshkobchi machchoyilar «Po‘shtpo‘sh! Po‘shtpo‘sh!» deb meshlarda suv tashiydilar. Tinmasdan yozda ketma-ket suv sepib turadilar. Mesh juda katta bo‘ladi. «Qanday ko‘tarar ekan?» deb ichimda hayron qolaman.

Chor tarafga angraya-angraya attorlikka o‘taman. Attorlarning savdosi qizg‘in. «Qoch-qoch, yo‘qol!» deb meni va menga o‘xshash bolalarni yaqin yo‘latmaydi ular. Chinni bozoriga o‘taman. Chetlariga turli g‘azallar, baytlar yozilgan gardin piyolalardan boshlab, turli tovoq, qoshiq, qozonga qadar – hammasini topasiz.

Kambag‘allar ko‘p. Hunar ahli xarob. Zo‘r-bazo‘r, amal-taqal qilib kun kechiradilar.

Chet-chetda mardikorlar, hammollar boshlarini quyi solib, qachon menga xaridor keladi, deb intizorlikda o‘tiradilar. Tilanchilar, gadoylar behisob, har bir o‘tkinchiga titroq tovush bilan, duo qilib qo‘l cho‘zadilar, ko‘zlarida ma‘yuslik, g‘amg‘ussa tumani...

To‘da-to‘da darveshlar, qalandarlar bozor kezadilar. «Haq do‘st, yo ollo!» deb qichqiradilar. Boshlarida kuloh, egnilarida uzun chakmon – janda, bellarida kattakon qovoq kashkullar,

ola-bula munchoqlar. Qo‘llarida uzun hassa, o‘tdonda isiriq, allanimalar...

Ular Mashrabdan va ba’zi fors shoirlardan chuqur so‘fiyona diniy g‘azallar o‘qib, bozorni keza-dilar. Men orqalarida ergashib, bu g‘azallarni tinglashni sevaman.

Bozor ajoyib. Katta dosh qozonday qaynaydi. Xil-xil, turli-tuman odamlar, bozorning o‘ziga xos ajoyib gaplari. Bu gaplarni soatlab tinglashni yaxshi ko‘raman.

Shunday qilib, o‘lguday sang‘ib kunni kech qilgandan so‘ng, horib uyga qaytaman.

– Qatda qolding, ko‘zim to‘rt bo‘ldi-ya, xavotirda o‘tiribman? – tashvishli tovush bilan so‘raydi onam meni qarshilab.

– Iya, bozor sustki, bazo‘r pul qildim jiyagingizni... Savdo karaxt... Tez, oyi, ovqat! – deyman oyimni shoshirib.

– Yolg‘on! Aldashni ham o‘rganyapsan, – deydi ranjigan tovush bilan onam.

* * *

Turg‘un ikkovimiz qalin do‘st, tengdoshmiz. U quvgina, betayinroq bo‘lsa-da, yaxshi fazilat-lari ko‘p. Epchil, har narsaga aqli yugurik, keksalar kabi gapdon. Mahallamizga yaqin-ginada ko‘chib kelgan bo‘lsa-da, juda tez do‘stlashib qolganmiz.

– O‘rtoq, – deydi u bir kun menga, – bozorga borgan edim, nog‘oralar biram bisyorki, ko‘zlarim o‘ynaydi. Olardim-u... dadam, kambag‘alchilikda senga nog‘ora chikora, deb ko-yib berdi. Men bir g‘arib suvoqchi bo‘lsam, sening darding nog‘orada, yarashmagan gap, deb urishdi dadam. Xullas, nog‘ora orzum chippakka chiqdi... Esiz-esiz nog‘ora, – deydi Turg‘un boshini chayqab.

Turg‘unning otasi – suvoqchi, kasalmand odam. Ba‘zan jinday ish topib qoladi, aksari vaqt bekor. Ming mashaqqat bilan hayotini yarim och, yarim to‘q surgab turgan ko‘p bechora kishilarning biri u.

– Men bozorga borganda, nuqul nog‘orachilar ichida yuraman, – deydi xomush tusda Turg‘un. – Ular chaladilar, o‘tirib

maza qilib eshitaman. Goho, mullakajon, bitta chalay, deb yalinaman.

Men ham bozorga borganimda nog'oralarga, childirmalarga havasim kelardi. Ularni maqtayman Turg'unga.

– Menga qara, Turg'unvoy, nahotki dadang nog'oraga pul bermaydi? – so'rayman achinib.

– E-e! – deydi Turg'un qo'lini umidsizlarcha siltab. – Yalinaman, yig'layman, befoyda! Nog'ora bu yerda – yuragimda... – deydi ikki qo'li bilan ko'kragini urib. Bir lahza sukutdan keyin zaharxandalik bilan deydi: – Otam ham o'lguday ziqna-da, toshday qattiq. Bir kun olib beraman, sabr qil, sabr tubi – sariq oltin, deydi. Ha, shunday, puch yong'oqqa qo'ynimni to'ldiradi-qo'yadi.

Yugurganimcha uyga kiraman. Oyim bilan opam jiyak tikib o'tirishibdi.

– Oyi, oyi, bozorda nog'ora juda serob. Ovozi baland, chalish oson... Olib berasiz! – Onamning pinjiga suqilib yalina boshlayman. – Nog'ora asl narsa, har xil usulga chalsa bo'ladi.

Dardim nog'orada, ishqim nog'orada...

Onam ishidan boshini ko'tarmaydi, horg'in tovush bilan gapiradi.

– Bu xarxasha yana qaydan chiqdi? – so'raydi mendan.

– Chapanilarning ishi, obermang! – deydi Karomat opam chiroyli qoshlarini chimirib.

– Sizning ishingiz bo'lmasin, – deyman jahl bilan opamga va tag'in onamga yalina boshlayman. Yig'layman, xarxasha qilaman.

Onam shartta o'rnidan turib, xipchin bilan bir-ikki achchiq savalagandan so'ng nog'oradan umid uzaman.

* * *

Machitda, hovuz bo'yida dardisar saboqni biz yuz daf'a, ming daf'a qayta-qayta o'qiymiz. Halqumlar quriydi, ko'zlar tinadi. Qo'llarda taxta, haftiyak, Qur'on... Navoiy, Hofiz, Bedil... Tebranib o'tirib o'qiymiz, o'qiymiz...

Hovuzda qurbaqalar sayraydi. Daraxtlar uchida chumchuqlar chug'ullaydi. To alifbedan tortib Qur'ondan oyatlar.

Navoiy, Fuzuliyning gʻazallari, Bedilning forsiy baytlari – hammasi qoʻshilib, aralashib, havoda hamisha allaqanday bir shovqin – ovoz buluti turadi. Bu shovqin quloqlarni toʻlatadi... Boshlar ham, quloqlar ham garang boʻladi... Kim yoniga, kim oldiga chayqalib, kim yumuq koʻzlar bilan tiniq osmonga termilib oʻqiymiz... oʻqiymiz...

Maktabimizning naq toʻgʻrisida qator-qator mirshablar oʻtiradi. Bu yerda ularning mahkamasi bor. Biri kirib, biri chiqib, izgʻib turadi. Hammasi badjahl, qoʻrs, badqiyofa odamlar.

Bir lahzagina domlam bizni yolgʻiz qoldirguday boʻlsa, duv etib, oʻzimizni koʻchaga uramiz, mahkama oldini, undagi shovqin-toʻpolonni tomosha qilamiz. Yoʻrgʻa otlarda, yaraqlagan izvoshlarda kekkayib oʻtgan boy, boyvachchalarga mirshablar ikki bukilib taʼzim qiladilar. Kambagʻallar, mardikorlar, gʻariblar mirshablarning zugʻumidan, qahridan dir-dir qaltiraydi. Men oʻylayman: nega mirshablar bunday yomon, badbaxt boʻlar ekan? Nega mirshablar orasida birortagina faqirga mehriboni, rahmdili topilmas ekan?..

Domlam paydo boʻlishi bilan hammamiz yana maktabga yuguramiz.

Bolalardan biri menga maqtanadi:

– Yangi, kattakon nogʻora oldim, – deydi qulochi bilan ishora qilib. – Hali peshindan keyin biznikiga yur, chalamiz.

– Oldingmi-ya? – soʻrayman darrov undan, bir lahza sukutdan keyin. – Oyimlarga pul tushgan zamon men ham olaman, – deyman yerga tikilib.

– Kecha dadamlarga ayta qolgan edim, kechqurun darrov gumashtasi gʻirillab nogʻorani olib keldi. Pul degan narsa bizda tayyor-da. Pul boʻlsa, changalda shoʻrva. Birpasda nogʻora qoʻlga tegdi, – valdiraydi boyvachcha.

«Buning ham oyisi uzoq tunlar qadalib oʻtirib, kerosin boʻlmaganda, sham yorugʻida jiyak tiksa, oʻzi menga oʻxshab jiyak sotib, bir necha tangani roʻmol uchiga tugib, uyga yugursa, mundaqa valdiramas edi», deb oʻylayman ichimda.

Darsdan keyin boyvachcha meni uyiga surgaydi.

Keng tashqarida, sharqirab oqib turgan katta ariq bo'yida chamanday gulzor. Hovli bo'ylab, haqiqatan go'zal hashamatli imorat, o'ymakor panjaralar.

Bola g'izillab ichkaridan kattakon nog'orani olib chiqadi. Nog'ora barmoq tegib ketsa, bom-bom qiladi. Nog'ora cho'pni ushlab bola chala boshlaydi.

Birpas qarab turaman-da, kulib yuboraman. Boyvachchaning qovog'i solinadi-yu, lekin indamaydi.

– O'rtoq, tuppa-tuzuk chalasan, ammo maqomni bilmaysan, – deyman.

Boyvachcha picha yengillashadi, nog'ora cho'pni menga uzatadi.

– Qani, chal o'zing, ko'ramiz, – deydi nog'orani men tomon surib.

Men nog'ora chalishni sal-pal bilaman. To'ylarda, hayitlarda, ayniqsa o'ttiz kun ro'zada, Shayxantovurda, madrasaning tomida qozonday katta nog'ora chaladilar. Men, Mahkam, Hoji, Turg'un – hammamiz barvaqt borib, nog'ora chalinishini kutib o'tiramiz. Soat o'n ikkida nog'ora-surnay boshlanib ketadi. Nog'orachi oriql, pakana, surnaychi bo'lsa qorni meshday semiz odam.

Nog'ora-surnay boshlanganida, qimir etmay, o'tirib tinglaymiz.

Uyga kelib, buvimning kepchigini nog'ora qilib chalaman. Buvim: «Bir kaming nog'orachilikmi?» deb meni qarg'aydi, koyiydi, kepchigini hamisha allaqayerlarga yashirib qo'yadi.

– Qaydam, esimdand chiqib qolganmikan? – deyman nog'orani barmoqlarim bilan chertib.

– Chal-chal, bilasan, xumpar! – deydi boyvachcha ming'irlab.

Mening xayolim uzoqda. Maqomlarni qidiraman, Birdan gumburlatib chalib yuboraman, o'zim ham hayratda qolaman.

– Iya, usta ekansan-ku, tuppa-tuzuk chalasan-a. Nog'orachi bo'li! – deydi boyvachcha pastki labini osiltirib.

Jindaygina chalishim bilan boyvachcha nog'orani yig'ishtiradi.

– Bo‘ldi, zerikdim nog‘oradan! – deydi osmonga qarab.

Achinaman, endigina maqomni topib, dadil chalayotgan edim, esiz! Shartta turaman-da, indamasdan chiqib ketaman.

Menda nog‘oraga chindan muhabbat, ishtiyoq zo‘r. Har kun onamga xarxasha qilaveraman, yig‘layveraman, onam uradi ham, so‘kadi ham, bo‘lmaydi. Bu niyatdan qaytmasligimni payqagan Karomat opamning rahmi keladi shekilli, endi o‘zi oyimga yalinadi, axir ko‘ndiradi. Chorshanba kun oyim jiyaklarni ro‘molga tugib beradi, Turg‘un bilan bozorga yuguramiz.

Eski Jo‘va tiqilinch. Do‘ppi, jiyak ko‘targan ayollar juda ko‘p. Bozor sust. Turg‘un shum, quv, epchil emasmi:

– Oling, aka, juda pishiq-da, ipagini qarang, biram quyuq tikilgan. Juda arzon beryapmiz, zarur ishimiz bor. Asl jiyak, jon aka, ola qoling! – deb har bir duch kelganning yo‘lini to‘sadi.

Axir jiyaklar sotiladi. Ko‘ylagim ichidagi yashirin cho‘ntakka pulni ehtiyotlab joylayman-da, Turg‘un ikkovimiz nog‘ora bozoriga ravona bo‘lamiz.

Bozorda nog‘ora juda ko‘p. Xilma-xil. Biz bozorni xo‘p oralaymiz. Axir arzonroq bir kichkina nog‘orani mo‘ljallaymiz.

– Mulla aka, necha pul beraylik? – so‘rayman nog‘orani qo‘limga olib.

– Uch tanga, akasi. Juda pishiq-da. Terisini qara, gumburlaydi, – deydi nog‘oraning egasi, sariqdan kelgan cho‘tir kishi.

– Yo‘g‘-e, arzimaydi! – deydi Turg‘un nog‘orani kamsitishga tirishib. – Nog‘oraning asili kattasi. Bu nima, shuyam nog‘orami? Zig‘irday-ku, po‘killaydi... – Yengimni tortib imlaydi Turg‘un go‘yo yoqtirmaganday. Boshqa nog‘oralarga qarab ketamiz.

Bir-ikki daf‘a ketib-kelib, axir nog‘orachini ko‘ndirib narxini yarim tanga tushiramiz. Ikki yarim tangaga olamiz. Nog‘orani galma-gal quchoqlab, harsillaganimizcha, Govkushga yuguramiz. Mahallada duv etib bolalar yopishadi bizga.

– Qani, o‘rtoq, eng yaxshi maqomdan olib yubor! – deydi Turg‘un cho‘plarni qo‘limga tutqazib.

Nog‘orani yerga qo‘yib, chalib yuboraman.

Bolalar jim, qotib tinglashadi.

– Xudoning bergan kuni saharda tomga olib chiqamiz, – deydi Turg‘un keksalarday salmoqlanib. – Nog‘orani Musavoy chaladi, sizlar quloq solib, sel bo‘lasiz. Buguncha bas! – deydi Turg‘un nog‘orani ko‘tarib.

– Hm, yangi qiliq! – deydi Uzun Sara eshikdan boshini chiqarib.

– Sog‘ quloqlarning pardasi endi yirtiladigan bo‘pti. Bu shumtakadan hech kimga kun yo‘q, – chiyillaydi qarshi eshikdan, ensasi qotib Kalta Sara.

Men nog‘orani yana gumburlataman.

* * *

Egamberdi tog‘am surgalib yurib, axir dardga yengiladi – yotib qoladi. Oyim har kun xabar olgani birrov chiqib keladi. Buvim, ayniqsa bobom ichdan yonadilar. Kelinoyimning chehrasi bir zum ochilmaydi, hamisha qovog‘i soliq. Qo‘li ishga bormasdan, g‘imirlab yuradi.

Egamberdi tog‘am dam cho‘zilib yotadi, dam orqada qo‘sh yostiq, devorga suyanib o‘tiradi. Goho ko‘ngli kelsa, zerikib, picha qiziq gaplardan so‘zlab beradi menga. Rangi siniqqan, avvalgidan ham ozib ketgan.

Bobom ketma-ket yosh-qari har xil tabiblarni olib keladi. Turkona dorilarni, xilma-xil giyohlarni iste‘mol qilishga qistaydi tog‘amni.

Men har kun ikki-uch qatnab turaman.

– Kel, jiyanim, kel! – deydi tog‘am, meni oldiga chaqirib.

Uning vaziyatiga, kayfiga qarab, goh birpas o‘tiraman, goh soatlab o‘tiraman. Yaxshi ko‘raman uning suhbatini.

– Avji bedana vaqti kelyapti, jiyan, – deydi tog‘am, ko‘zlarida g‘am va dard tumanini ko‘raman, ichdan xo‘rsinaman. – Tuzuk bo‘lay, ikkovimiz cho‘lga chiqib, tuzoq bilan bedanalarni qirib yuboramiz...

– Bo‘pti, tezroq tuzuk bo‘ling... – deyman sevinib.

Haqiqatan, bu tog‘am juda bedanaboz, bedananing tilini yaxshi biladi.

Tog‘am yangi bedana olib kelgan kuni menga sekin shivirlab, eshik-derazani yop, derdi. Men darrov eshik-derazalarni avaylab bekitardim-da, burchakda tog‘amning qarshisiga asta o‘tirardim.

– Tovushi chiqdi, yaxshi-ya, qara, jiyan, zo‘r bedana! – derdi tog‘am sevinib. Qanotlarining ostiga, ustiga suv purkab, yengiga solib, samovarga jo‘nardi. Mabodo bedanasi qochguday bo‘lsa, menga berardi.

– Ma, ol, senbop bedana, – derdi kulib.

Bedanani qo‘ynimga solib, Govkushga yugurardim.

Bedana boqish, bedana parvarishini juda joyiga qo‘yardi tog‘am. Eshakqurt, pashsha, go‘sh, arining uyasi... allanima-balolarni axtarib yurardi hamisha. «Bedananing piri shu!» deb menga shivirlab qo‘yishardi xalfa shogirdlar.

Tog‘amning xastaligini, ahvolining og‘irlashganini payqaganimdan men ham xafa edim. Baland bo‘yli, qoshlari payvasta, kiyimlari o‘ziga yarashgan, chiroyli tog‘am endi cho‘pday oriqlagan, ranglari sarg‘aygan, siniqqan, to‘shakda yotibdi. Oldida jim, sokin o‘tiribman termilib. Tog‘am yumuq ko‘zlarini ochmasdan, «Dard meni yengdi...» deydi goho shivirlab. Quyilib kelgan ko‘z yoshlarimni yashirishga urinanimdanmi, ko‘chaga otilaman.

Ko‘chada darrov o‘yinga berilib ketaman. Yaqin bir boy qo‘shnimiz bor. Keng sahnli ichkari-tashqari hovlilarda, tunuka tomli dang‘illama uylarda gilamlar to‘shalgan, ruh karavotlar, sandiq-sandiq mollar... Boy – soqoli oppoq, qorni katta, bir arava et, dumaloq kishi. Uning bir gala mayda-chuyda bolalariga ergashib, goho hovlisiga kiranman-da, bir chekkada biqinib turaman. Birinchi daf‘a grammofonni shu boynikida eshitaman. Yangi yaraqlagan quticha ustiga kattakon bir karnay o‘rnatilgan. Qutichaning qulog‘ini burasa, ustida qop-qora lagancha gir-gir aylanadi. Qutichaning ichidan birov karnay orqali qo‘shiq aytganday bo‘ladi. Karnaydan qo‘shiqlar,

kuylar yangraydi. Hammasi nuqul ruscha, bironta soʻzga tushunmayman. Ammo men taajjublanib, qiziqib quloq solaman. Urishib, tortishib oʻtirgan boy bolalarining biridan asta soʻrayman:

– Yopiray, tilsimmi oʻzi? Oti nima? – deyman.

Bolalar qotib-qotib kulishadi.

– Buning oti grammofon. Toshkentda yoʻq narsa. Dadamlar Maskovdan olib keldi yaqinda, – deydi koʻzlarini oʻynatib bir oʻgʻilchasi. – Hamma gap shu laganchada, shu chaladi kuy-larni, – deydi qoʻli bilan aylanib turgan laganchani koʻrsatib. – Juda koʻp laganchalar, xilma-xil ashulalar. Bas, boshqa vaqt eshitasan, – deydi shartta grammofonni yigʻishtirib.

Grammofonning ovozi oʻchganiga achinaman. Havasim keladi, ushlab koʻrsam, yana eshitsam, deyman ichimda...

Koʻchaga chiqib ketaman...

* * *

Uzoq yotib, Egamberdi togʻam saratonda oʻladi. Oyim, buvim, qarindoshlar chuvvos koʻtarib yigʻlaydilar. Oʻsha paytni oʻylarkanman, hanuz bobom qarshimda gavdalanadi. U shu qadar qattiq kuydiki, hoʻngrab-hoʻngrab yigʻladi, op-poq soqollari ustiga koʻz yoshlari buloqday quyildi. Men ham juda yigʻladim. Yaxshi koʻrardim shu togʻamni. U meni yetaklab Baland Machitga, samovarga olib chiqardi. Oʻtirib choy ichardik. Oʻrtoqlari bilan suhbat qilganda qiziq gaplarini, askiyalarini qiziqib tinglardim. Hammasi hanuz yodimda...

Vaqt peshindan oqqanda Beshyogʻochdagi qabristonga eltib koʻmamiz togʻamni...

* * *

Yoqimli sentabr kunlari keladi. Pishiqchilik. Xil-xil mevalar, qovun-tarvuzlarning gʻarq pishgan, toʻkin, serob vaqti. Ammo toʻyib-toʻyib yeya olmaymiz... Baqqollar oldidan qarab-qarab oʻtamiz. Yolgʻiz tomosha...

Dadam juda siyrak keladi. Baʼzan olti oylab yoʻqolib ketadi. Kelganda ham uch-toʻrt kungina turadi-da, tagʻin gʻiz

etib ketadi-qoladi. «Qarzi ko‘p-da», deb o‘y layman ichimda achinib.

Maktabdan keyin har kun ko‘chada tentiraymiz. Ba‘zan bir o‘yinga yopishib olamiz. Men oshiq o‘yiniga ustaman. Hoji mendan ham yaxshi o‘ynaydi. Xullas, bu bobda ikkovimiz mahallada birinchimiz. Har kun peshindan keyin, juma kunlari kun bo‘yi o‘ynaganimiz oshiq. Mahallada bolalarning oshiqlarini yutib-yutib, hafsalamiz pir bo‘lganda, cho‘ntagimizda oshiq, goh Baland Machitga, goh Degrez mahallaga yo‘l olamiz Hoji ikkovimiz. Sekin shivirlashib, ko‘zlar bilan imo qilib oshiqlarni qirib-qirib yutamiz-da, birdan jo‘nab qolamiz. Bolalar chuvvos ko‘tarib chopadilar bizni tutishga. Yetib olsalar, yoqalashish boshlanadi. Biz bo‘sh kelmaymiz.

* * *

Kechqurunlari qizlar, Karomat opamning tengdoshlari bizning hovlida koptok o‘ynagani yig‘iladilar. Ular yigitlar, ayniqsa, chollar yo‘q joyni qidiradilar. Bizning hovli qizlar o‘yiniga bop, tinch hovli.

Bir to‘da qizlar:

– ...O‘n yetti, o‘n sakkiz, o‘n to‘qqiz, yigirma... – deganda qattiq urilgandan koptok juda balandga chiqadi-da, hovlining bir burchiga ketib, suvga tushadi. Yaqin qo‘shni qiz Salom «Uh!» deb qo‘li bilan peshonasidan terni sidirib tashlaydi-da, ayvonning labiga o‘tirib oladi.

Qizlar chuvvos ko‘tarib, bir lahza «Mening galim!», «Ho, mening galim!» deb navbat talashadilar-da, yana o‘yinda davom etadilar.

Bular aksariyat kambag‘al, faqir qizlar. Nimchalarining cho‘ntagiga bittadan qo‘ldan so‘qma to‘r koptoklarini solib chiqadilar.

Ular koptokni paxtadan, yengil bo‘lsin uchun ko‘pincha jundan yasab, ustini rang-barang ipaklar bilan pishiq-puxta qilib to‘rlar edilar.

Bunday koptok shalop etib ariqqa tushsa bormi, suvga

bo'kadi-qoladi. Shu sababdan boyaqish qizlar juda ehtiyot bilan o'ynaydilar. Ikki qizda rezinka koptok bor.

Toji ingichka kelgan, nozikkina, ko'zlari uchqunli, burni pistaday bejirim, o'rimi sanoqsiz sochlari taqimiga tushgan, ko'rkam qiz. Chir-chir aylanadi. Uzoq, juda uzoq aylanadi. Axir koptok qochadi.

– O'la, yer yutgur, muncha koptokka yopishmasang! Bari-bir qolding-ku, nafasingni rostla-ya! – deydi ko'zlarini olabula qilib pakana Savri.

Toji ham Savrini uzib-uzib oladi.

– Doim ishing – kamsitish. Qani, ko'ramiz!.. – deydi labini burib.

Karomat opam go'zallikda ham, sho'xlikda ham, o'yinga ustalikda ham o'rtoqlaridan qolishmaydi.

So'zda, o'yinda tortishuvlar, janjallar, arazlar qizlarda tez-tez bo'lib turadi. Shunday paytda o'yinni to'xtatib, ba'zan birlariga burun qiyshaytirib, ters burilib qolishadi. Onaboshi dam birini qarg'ab, dam aldab, ovutib, yarashtiradi. O'yin tag'in davom etib ketadi. Bularning onaboshisi – qaqildoq Salom. Novchadan kelgan, bilaklari temirday, peshonasi keng, mahmadona qiz u.

Men o'yinlarini tomosha qilishni, ularning hazilini tinglashni yaxshi ko'raman.

– Qurib ket, iloyim! Tekin tomoshami? Tur o'rningdan, koptokni tashavor bu yoqqa! – boshini siltab buyuradi menga Salom.

Men bir sakrab, ilib olaman-da, tomga otaman yoki qo'shni hovliga oshirib, tura qochaman. Opamni ranjitib, tegajaklik qilaman.

Qizlar terlab, po'rsillab, yonoqlari loladay qizarib, jondillari bilan qiziqib o'ynaydilar.

Uzoq, soatlab davom etgan koptok o'yinidan charchagandan keyin, qizlar o'tirib, gapga tushadilar. Hasratlar, hazillar, sirlari ko'p... Sekin, juda sekin shivirlashib, birdan qiqir-qiqir kuladilar. Nima gap ekan, deb qiziqaman. G'azallar, qo'shiqlar aytishadi. Sevgi, muhabbat haqida juda ham maxfiy ishoralar

bilan suhbat yuritadilar. Sovchilar kelganini bir-bilariga ayti-shib, ba'zan sevinib, ba'zan g'amgin, xomush o'tiradilar.

Oqshom bo'lib, qorong'ilik quyuglashganda, biri paranni, biri yaktak yopinib, uylariga jo'naydilar.

Aksariyat qizlar, juvonlar kechalari ham ishpechlarini ko'tarib, biznikiga chiqadilar. Biznikiga yig'ilib, yarim kechagacha jiyak, do'ppi tikish odat bo'lib qolgan. Dam qah-qaha kulgi to'la gap, dam qo'shiq bilan ish tikadilar. Goho bittasi uzundan-uzoq cho'pchakni boshlab yuboradi.

Men sevinib, siljimasdan o'tirib eshitaman. Cho'pchak tugab qolsa, «Qani, boshlab yuboring yaxshisidan», deb yal-naman. Oyilaridan, buvilaridan eshitgan cho'pchaklarni qiz-lar ba'zan menga aytib beradilar. Goho endigina boshlangan cho'pchakni shartta bo'laman: «Boshqasini ayting, eshitgan-man buni, o'zim bilaman», deb shovqin ko'taraman.

Shunday qilib, ayniqsa qish kechalari, qizlar suhbat qoq yarim tungacha cho'ziladi.

* * *

Turg'un ikkovimiz shoshilib bozor tomon yuguramiz. Soat o'n bir-o'n ikki. Qirq tiyin pulni belboqqa qattiq tugib ol-ganman. Egnimda uzun yaktak, boshimda yangi do'ppi, oyoq yalangman.

Havo bulut, quyosh dam yalt etib, bir ko'rinib qoladi, dam bulutlar ichiga bekinib oladi.

– Kitob judayam qimmat... – Meni alday boshlaydi Turg'un.
– Olamiz bir mazalik narsa...

– Yo'q-yo'q! – deyman darrov uning niyatini payqab
– Kitob – yaxshi narsa. Hali qarab tur, unda har bir ajoyib baytlar borki, tushunmaysan, e, qo'y-yey. – Bir zumlik su-kutdan keyin davom etaman: – Marojniy shirin narsa-yu, lekin oyimdan qo'rqaman, pulni Karom opam kitobga deb bergan.

Tortisha-tortisha bozorga yetamiz. Bozor qizg'in. Arava-lar, otlar, xachirlar, eshaklar tiqilinch. Nonvoylar serob. Biri-ning boshida savat, birining qo'lida savat: «Jizza non, yum-

shoqqina, barragina...», deya qichqira-qichqira bozor oralab yuradilar.

Turg'un ikkovimiz ot-aravalar orasidan suqilib, kitob do'konlariga yetamiz. Kitob rastasi sokin. Ahyon-ahyonda uzun keng yaktakda kir sallali, soqollari o'sgan, oriqqina, rangpar biror mullavachchaning kitob varaqlab turgani ko'rinadi. Jimjit. Go'yo butun kitobfurushlar mudroqda, deysiz.

Turg'un ikkovimiz har bir do'kon oldida to'xtab, rastani xo'p aylanamiz. Tomda urishib-talashib yurgan kuchuklarga Turg'unning ko'zi tushib qoladi:

– E, attang... – deydi meni turtib. – Biror joy yo'qmikan tomga chiqishga? Kuchuklar ko'p ekan, yaxshisini tanlab olib ketardik...

– Jinni-minni bo'ldingmi? – deyman qovog'imni solib. – Tappa talaydi-ya!

Do'konlarda kitoblar liq to'la. Jamiyki do'konlardan Qur'on topamiz. Arabiy, forsiy kitoblar serob.

– Amaki, Muqimiy bormi? Ishqiy baytlaridan... – so'rayman kitobfurushdan bir do'kon oldida to'xtab.

– Hov, – deydi kitobfurush, oq soqolli, peshonasi keng, shirin so'zli, muloyimgina kishi. – Kichkinasan, yoshsan-ku, o'g'lim. Lekin, Muqimiy bor, – deydi yumshoq tabassum bilan.

– Har xil kitoblarni o'qiyman, – deyman-da, birdan kulib yuboraman, – qizlarga kerak edi. Muqimiyni yaxshi ko'rib o'qiydi qizlar. Yaxshi baytlari bor-da, amaki.

Chol xaxolab kulib yuboradi. Keyin sekin qo'zg'alib pastni, yuqorini kavlashtiradi. Muqimiy bayozini topib, menga uzatadi.

Avaylab qo'limga olaman. Yaxshi ishlangan, chiroyli muqovali kichkina kitob. Asta varaqlayman, pichirlab, ichimda o'qiyman.

– Ota, necha pul? – so'rayman kitobni yopib.

– Yur-e, yomon kitob, bo'lmaydi, olma! Oshiq-ma'shuqdan boshqa gap yo'q ichida, – qistaydi meni turtkilab Turg'un.

– Omisan-da, ma'nosini tushunmaysan. Muqimiy – ajoyib shoir. Opam aytgan, topib kel shu kitobni, degan, – jahlim chiqib tushuntiraman Turg'unga.

Chol ko'zlarini qisib, kulib qo'yadi:

– Yaxshi. Ma'nolik narsa. Muqimiyni ko'rganman. Xushfe'l, dono odam edi marhum. Muqimiy – kattakon shoir. Qo'qonda turardi u kishi. Bu – shoirning yurak parchasi! Bolam, narxi ikki tanga. Ol, qizlar ishqining davosi, – deydi yuziga yoyilgan tabassum bilan menga ma'noli qarab.

«Karom opam o'zi ham ikki tanga bergan edi, bilar ekan narxini», deyman o'z-o'zimga va tangalarni avaylab belbog'dan yechib olaman-da, tavoze bilan cholga uzataman.

Kitobni qo'ltig'imga tiqaman. Bozordan chiqqandan so'ng, jar yoqasida birpas o'tirib, suv ichamiz. Yo'l-yo'lakay qovurma baliq, go'shtkuydi, kaboblar har qadamda. Ularning burqiragan hidi juda yaxshi. Ammo chaqa qani?

Xadraga yetib olgandan keyin qadamni sekinlashtiramiz. Muqimiyni asta, bir-bir varaqlab ichimda o'qiy boshlayman.

– E, o'qisang eshittirib o'qi-da, bo'lmasa qadamingni tezlat, – deydi Turg'un o'qrayib.

Men kitobdan ko'zimni uzmasdan kulaman. Sekin o'qiy boshlayman:

Surma qo'ymay muncha ham jono qarodur ko'zlaring,
Har biri jon qasdiga boqqan balodur ko'zlaring.
Qumri sarvi qadd-u, bulbul gul yuzingning volasi,
Men Muqimiyya hamisha muddaodur ko'zlaring.

– Xo'sh, ma'nosini tushundingmi, o'rtoq? Bu bayt qo'shiqdek totli, ma'nodor narsa.

– Mengayam qaymoqday yoqadi, lekin baliq qorinni to'ydiradi. Esing yo'q, bu baytdan qorning to'ydimi? Xum-par! – deydi Turg'un qo'lini siltab.

Uning gapi qulog'imga kirmaydi, xayolim kitobda...

Quyosh endi kuydirmaydi. Goho osmonda bulutlar kezadi. Barglar to‘kila boshlagan. Qushlar ham birin-sirin issiq mam-lakatlarga yo‘l olgan. Meni g‘am bosadi – mahsi-kalish yo‘q. Sovuqlar boshlanadi, yalangoyoq diydirab maktabga qatnay-manmi?! Yangibozordan, dadamdan darak yo‘q, xat ham yoz-dim, jimjit. Onam boyaqish Oq Machitga chiqib, buvimga hasrat qiladi.

– Dadang ham o‘lgiday ziqna-yu, yalinib-yolvorib so‘rasang, «yo‘q» demas, olib berar mahsini. Lekin kalish dardisar, o‘zing amallab olib berarsan. Hademay qilichini ko‘tarib qish ham keladi, sovuq ham tushadi, bechora bolagi-nangning g‘amini yegin tezroq, – deydi buvim oyimga.

Bobom kelgandan keyin onam sekin silliqlik bilan gap boshlaydi.

– Ey, qizim, qanoat qil, bor boricha, yo‘q holicha. Xaraja-tim boshimdan oshgan, – deydi bobom qovog‘ini solib.

– Hasratimni sizdan boshqa kimga aytaman, dadajon. Kuyovingiz bo‘lsa, cho‘lda tentirab yuripti. Jiyak tikib, qozon qaynatib o‘tiribman, qanoat bundan ortiq bo‘ladimi?! O‘zingiz tikib berasiz, albatta, Musavoyga mahsini.

Bobom javob bermaydi, bir lahza o‘ylanib o‘tirgandan so‘ng asta turib tashqariga chiqib ketadi va hayallamay, qo‘lida bir juft mahsi, kulib eshikdan kiradi.

– Mana, bolam, kiy, pishiqqina mahsi.

– Ajabmi, buyursin-ey, – deydi buvim sevinganidan shoshilib.

Mahsilarni mahkam quchoqlab, onamni ham kutmasdan Govkushga yuguraman. Orqamdan bobom:

– Bergan Xudoga yoqipti, – deb qahqahlaganicha kulib qoladi.

Ertasi dadamdan to‘satdan pul keladi. Darrov bozorga tushib, kalish olamiz.

Bir kun peshinda domlam meni chaqirib:

– Qani, yur, o‘g‘lim, katta bo‘lding, biz bilan birga chilla-yosin o‘qiysan, bir bemor bor, – deydi.

– Yo‘g‘ey... – qizarib yerga qarayman.

Domlam bosh-oyog‘imga bir razm soladi va tushunadi shekilli:

– M-m... – deydi o‘ylanib, – yugur, kiyinib kel. Ozoda bo‘l- sa, bas!

Govkushga yuguraman.

– Tez bo‘ling, oyi! Salla qani?

– Nima gap o‘zi? – so‘raydi onam tushunmasdan.

– Chillayosin o‘qiyimiz, chillayosin! – deyman jiddiy tovush bilan.

Shoshilib ustimga laxtalik chit to‘n, oyoqlarimga yangi mahsi-kalish kiyaman. Qoziqdan buvimning doka ro‘molini olib boshimga naridan-beri o‘rayman-da, maktabga chopaman. Maktabda o‘n choqli bola yig‘ilgan, hammasi o‘n besh-o‘n olti yoshlarda, eng kichkinasi – men. Bolalar meni ko‘rishlari bilan nimanidir shivirlashadi. Domlam payqaydi shekilli:

– Yosh bo‘lsa ham pishiq, sizlardan qolishmaydi, chandir, – deydi hazillashib.

Men qizarib, chetga qarayman.

Domlam oldinda, hammamiz jim, ko‘chaga chiqamiz. Boradigan joyimiz yaqin. Jinko‘chaga burilar ekanmiz, to‘polon ustidan chiqamiz. Bir to‘da odamlar mushtlashmoqda. Domlam hayron bo‘lib qotib qoladi. Qarilar darrov domlamga yalina boshlaydilar.

– Ajrating, ajratib qo‘ying bularni, taqsir!

Domlam jahldan oqarib ketgan:

– Bas, bas! – deydi u bo‘g‘ilib. – Ollodan qo‘rqinglar, nodonlar!

Mushtlashayotgan yoqavayron bir necha kishilar asta chetlashadi.

– Taqsir, taqsir, uzr... – deydilar ular.

– Nima gap o‘zi, nima g‘avg‘o? – so‘raydi domlam, hanuz jahldan tushmagan holda.

Qarilar domlamga tushuntiradilar:

– Bir kambagʻalning qarzi bor edi. Nochorlikdan, qoʻli kaltalikdan sotyapti hovlini... Hovli talash, xolos! Men olaman, men olaman, degan toʻqlar koʻp-da.

Domlam kulib yuboradi:

– E, hovli janjali, denglar, bundan oson ish bormi? Togʻ togʻga qovushmas, ammo odam odamga qovushar. Yaxshilik bilan bitishinglar, tinchlik yaxshi, tinchlik boʻlsa, olam gulishton. Yuringlar! – deydi bizga qarab.

Ozgina yurgandan keyin muyulishda chap qoʻldagi hovliga kiramiz. Muloyimgina, pakana, oʻttiz besh-qirq yoshlardagi kishi shoshilib bizni qarshilaydi. Keng ravon ayvonda bemor yotibdi. Uyning egasi qoziqdan katta shol roʻmol oladi-da, shoshilib bemorning yuzini yopadi.

– Taqsir, marhamat! – deydi, taʼzim bilan koʻrpachalarni koʻrsatadi.

– Zaifangiz qalay? – soʻraydi domlam, kavushlarini yecha turib.

– Taqsir, kundan-kun orqaga ketyapti, – shivirlaydi uy egasi... – Chillayosindan keyin, zoraki, boshini koʻtarsa.

– Qurʼon – tangrining soʻzi. Chillayosin koʻp hikmatli narsa, duo ins-jinsni qochiradi. Ollo taolo oʻzi shifo bersin, chiqmagan jondan umid; noumid – shayton. – Kasalning qarshisiga chordana qurib oʻtiradi domlam va: – Qani, boshlaymiz, – deydi bizlarga qarab.

Hammamiz uning atrofidagi yumshoq koʻrpachalarga oʻtiramiz-da, boshlab yuboramiz.

Hovli kichikroq boʻlsa ham, uy va ayvon qutichaday shiham. Tunuka tom, ravonlar sirlangan, hovli yuzi toʻla gul. Qurʼonni oʻqiy-oʻqiy hammasiga asta razm solaman. Oshxonada bir kampir katta qozonda dumba eritmoqda. Jizzaning hidi hovlini tutgan. Bir kichkina qiz bola paqirni zoʻrgʻa koʻtarib, oshxonaga suv tashimoqda.

Yosinni hammamiz bir ogʻizdan, qoidasi va qiroati bilan vazmin oʻqimoqdamiz. Domlam goh-goh «suf» deb qoʻyadi, bizlar ham u bilan birga bemorga asta egilamiz. Uzoq

o'qiydiz. Hammamiz ham charchaymiz. Domlam ko'zini yu-mib, tiniq ovoz bilan, qiroat bilan og'ir o'qiydi. Uning char-chagani bilinmaydi. Bolalar goho bir-birini turtib, hazillashib qo'yadi. Ikki soat o'qib, yosinni tamomlaymiz. «Uh», deymiz asta hammamiz birdan.

Domlam ulug'vor o'tiribdi.

– Uh, suv... – deydi sekin bemor g'ivirlab.

Uy egasi shoshilib xotinga bir piyola suvni tutadi.

– Marhamat, taqsir, marhamat, uyga kirsinar, – deydi qo'lini qovushtirib boy.

Domlam boshliq hammamiz uyga kiramiz. Domlam to'rga, yangi ko'rpachalarga o'tiradi. Ko'rpachalar ustiga yumshoq yostiqlar terilgan. Xonadagi jihoz ko'rkam. Qator-qator sandiqlar, idish-asboblarga to'la. To'rda, burchaklarda ikkita asl xitoy ko'ra. Hammamiz jim tomosha qilamiz. Domlam ko'ralar ustida so'z ochadi. Boy asta kulib gapiradi:

– Padarimiz rahmatlik Qashqardan olib kelganlar. Men yosh edim, xo'p asl narsa, – deydi g'urur bilan.

Dasturxon yoziladi. Yumshoq nonlar, qand-qurslar va shaqillab qaynab turgan samovar keltiriladi.

– Oling, oling, – deb boy domlani va bizlarni dasturxonga da'vat etadi. Biz uyalibgina non tishlaymiz, shirinliklardan uncha-muncha totinamiz. Ko'r qori qand-qursni xo'p tushiradi. Men bo'lsam, uyalganimdan juda sipo o'tiribman.

Yog'liq sergo'sht osh keladi. Domlam ishtaha bilan palovga kirishadi.

– Qani, olinglar, bolalar, juda lazzatli osh bo'пти. Hech iqlimda yo'q palov bo'пти! – bizlarni qistaydi domlam.

Bizlar ham ishtaha bilan palovni tushiramiz. Palovdan so'ng achchiq-achchiq choy ichib, keyin domlam «Omin!» deydi qo'llarini ko'tarib. Uzoq duo o'qiydi. Xayrlashib, chiqib ketamiz.

Goho bitta-yarimta odamlar kelib domlamga yalinishadi:

– Taqsir, shu piyolaga (yoki kosaga) duo bitib bering.

Birisi «qizim kasal», birisi «kelinim og'ridi» yoki «ayol notob», deydi. Domlam darrov ishga kirishadi.

– Hozir, hozir... Duo – mushkullarga davo. Payg‘ambarlarimiz aytganlar. «Duo har dardga shifo beradi».

Arabcha duolarni kosaga, laganlarga siyoh bilan yozib beradi domlam.

Bolalar bunday paytlarda sekin o‘yinga kirishadilar. Domlam payqab qolarkan: «Ey, bas, o‘qinglar!» deydi bir lahza to‘xtab.

Duoni odamiga topshirib, domlam pulni oladi, keyin qamchini qattiq tutib, bolalarni sharaq-sharaq urib qo‘yadi.

* * *

Juma. Havo bugun tiniq. Quyosh mavjida. Bobom peshinni o‘qigandan keyin meni oldiga solib ketadi. Kayfim yo‘qroq.

– Yigit bo‘lding, namoz o‘qi, odamlarga salom ber! Sho‘xlikni bas qil, – deydi bobom. Yumshoq tovush bilan gapiradi: – Onang xo‘p chaqdi seni, qaysar bo‘lib ketyapti, deydi. Eshonning oldiga olib boraman, duosini olasan, o‘g‘lim.

Ammo men «g‘iq» etmasdan jim boraman. Negadir ko‘nglim xira. Allaqanday xayollarda boshimni quyi egib, yalqovgina ketmoqdaman. Eshonning uyi bizga uzoq emas. Jarko‘chada. Bobom har juma peshin namozni o‘qib, eshonga boradi. Goho biz ham – bir to‘da bolalar – o‘ynab yurib, borib qolamiz.

Machitga kiramiz. Odam ko‘p. Bobom kavushini yechib, chetroqqa ehtiyotlab qo‘yadi-da, xonaqohga kirib ketadi. Bolalar oz. Bitta bola yerga nimanidir chizib o‘ynab o‘tiribdi. Men ham zerikib, cho‘p bilan yerni chiza boshlayman. «Juda usta ekansan», deb bola mening yonimga suriladi. Shu choq meni birdan bobom chaqirib qoladi. Darrov xonaqohga kiraman.

Xonaqoh keng. Eshon ko‘zlari chaqnagan, soqoli quyuq, uzun yaktak ustidan keng malla to‘n kiygan. Burni katta, peshonasi yapasqi, pachoqqina, ammo savlati kekxa. Uyalib ketganimdan bo‘lsa kerak, shoshilib: «Assalomu alaykum», deyman.

– Taqsim, duo qiling, nabiram... Pishiqqina bola, ammo sho‘x, so‘zga kirmaydi, badjahl, – deydi kulib bobom.

– Qani, beri kel, bolam, – deydi eshon va menga tikilib biroz qarab turgandan keyin: – Juda mo‘min-ku, – deya jilmayadi bobomga.

Uyalganimdan terlab ketaman, boshimni quyi solaman. Eshon ichida nimalarnidir shivirlaydi va qo‘limni ushlab:

– Og‘zingni och, – deydi ko‘zlarimga tikilib.

Men hayron bo‘laman. Og‘zimni katta ochsam, eshon «tuf» deydi.

– Tur, ishing bitdi, duo qildim, bolam, ma‘qul bo‘l! Otangni, onangni hurmat qil, – deydi eshon.

G‘izillab terlaganimcha xonaqohdan tashqari yuguraman, irganib tufuraman. Boshimda g‘alati-g‘alati o‘ylar. Birdan hovliga shovqin-suron bilan kirgan bolalar fikrlarimni bo‘lib yuboradilar.

– Yong‘oq o‘ynaymizmi? – deyishadi chuvillashib katta-kichik o‘rtoqlarim.

– Pulim yo‘q, qarzga bo‘lsa, mayli. Yutsam beraman yong‘oqni, – deyman ularga.

– E-e, – kulishadi bolalar, – qiziq ekansan, yo‘q, qarzga bo‘lmaydi!

Keyin qayoqqadir g‘oyib bo‘lishadi.

Xonaqoh xalqqa liq to‘la. Birdan «hu, ho-hu», deb qarilar o‘rtaga tushib ketishadi. Keyin atrofni o‘ragan xalq ham hulahulab o‘rtaga tusha boshlaydi. Zikrchilar Mashrabdan, Xo‘ja Hofizdan, So‘fi Olloyordan baytlarni ta’sirli, ohang, hayajon bilan qattiq o‘qiydilar. Eshon jiddiy holda ohista «huv-huv!» deb turibdi. Odamlar «ho-hu», deb shiddat bilan aylanadilar. Og‘zi-burnidan ko‘pik-tupik oqib, ba‘zi keksalar yiqiladilar. Xalq hayajonda, ho‘ngrab yig‘laydi hammasi. Zikr avjiga chiqadi. Yiqilgan kishilarni astagina chetga tortadilar. Ular sekin-sekin hushlariga keladilar. Eshon yana xalqni hayajonga soladi, endi hofizlar ham yig‘lab g‘azal o‘qiydilar. Eshon past ovoz bilan vazmin gapirib, dunyoning poyimolligidan, oxiratdan, ulviy pok qalb haqida so‘z boshlaydi. Bobom asta yurib, ichida huhulagancha, yig‘i aralash zikr qiladi.

«Dod-voy»dan zerikaman. Machit hovlisida katta-katta

qozonlarda moshxo‘rda qaynamoqda. Nuqul mosh, guruchdan darak yo‘q, bemazaligi hididan ma’lum.

– Mosh pok, ulug‘ narsa. Yolg‘iz so‘filar taomi, – deydi har vaqt bobom.

Astagina yurib bir qozonning boshiga boraman.

– Qani, suzing, tog‘a! – deyman oriqqina majmag‘il odamga.

Darrov kir, iflos bir sopol kosada moshxo‘rda uzatadi menga. Chetroqqa borib, xarsangga o‘tiranman-da, icha boshlayman. Bemazaki, hech u yog‘i yo‘q! Bir-ikki qoshiq ichaman-da, kosani qaytaraman. Uyga jo‘nayman.

* * *

Oqshomlari bolalar «kepak-kepak», goho «qushim boshi», shuningdek, har xil o‘yinlarni tinmay o‘ynaymiz. Xuftondan keyin duv etib hammamiz birpasda, inlariga biqingan qushlar kabi, uylarimizga kirib ketamiz. Men yolg‘iz qolgani qo‘rqaman, o‘rtoqlarim bilan izma-iz hovliga yuguraman. «Xuftondan keyin ko‘chamizdagi Pochchaariqda, katta suv bo‘yida ajinalar, jinlar yig‘ini boshlanadi», deguchi edilar buvilarimiz, oyilarimiz. Pochchaariq jinlarning yaxshi ko‘rgan, suygan joyi emish! Olov sochli mushukka, echkiga, bo‘riga o‘xshash maxluqlar suratidagi jinlar o‘yin boshlarmish. Turli burchaklardan chiqib kelgan jinlarning dumlari ba’zi duch kelgan odamlarga tegib ketsa bormi, bu odamlar shaytonlab, yo esi past bo‘lib, yoki shol bo‘lib qolarmish, ishqilib, bir illatga chalinarmish. Odatda kampirlar, ayollar namozshom bo‘lganda, shavلامي, bo‘tqami qilib, Pochchaariqning labiga qo‘yib keladilar. Men namozshomda yolg‘iz qolganimda Pochchaariqdan yuragimni hovuchlab, tez-tez yurib o‘taman. Bu jinlar haqida mahalla xotinlari orasida bitmas-tuganmas mishmishlar: «Falonchining ko‘ziga mushuk bo‘lib ko‘rinibdi!», «Falonchining ko‘ziga olov bo‘lib ko‘rinibdi!..»

Machit yonidagi hovuzning atrofiga ham jinlar yig‘ilarmish. Bu yerdan ham men qorong‘ida cho‘chib-

cho‘chib g‘izillab o‘taman. Mahallamizdagi arava turadigan maydoncha ham xavfli joy emish. «Jinlar arava o‘yinni juda yaxshi ko‘radi», deyishadi. Ular tong otguncha shotiga yopishib ucharmish. Mahallamizda jinlar, parilar haqidagi oldi-qochdi gaplar og‘izdan tushmaydi. Dadam kech qaytganida, buvim: «Daydisan-ey, yarim kechalari samavormi, balomi, allaqayoqlarda tentirab yurasan. Jinlar, ajinalardan qo‘rqmaysanmi?!» deb koyiydi jahl bilan. «Menda jinlarning ishi yo‘q. Kimga tegishni ular yaxshi biladi. Bilmadim, xalq «jin-jin» deydi, men shu yoshga kelib, biror marta sharpasini ko‘rmadim», deydi dadam kulib. «Astag‘firullo, de!» deydi buvim va shivirlab ichida duo o‘qiydi.

Kunduz kunlari bolalar goho zerikib, jinlardan, parilardan vahimali gaplarni, dahshatli oldi-qochdi voqealarni uzoq so‘zlashamiz. Ayniqsa A‘zam jinlar cho‘pchagini ko‘p biladi, o‘zi ham ishonadi va juda qo‘rqadi. Ahmad uni masxara qilib kuladi:

– Mening buvim tirikchilik dardida kechami-kunduzmi surishtirmay, uzoqlarga ketadi. Men bo‘lsam huvillagan hovlida yolg‘iz yotaveraman, baloyam urmaydi. Biror marta ko‘zimga ko‘rinsa deyman, lekin ko‘rinmaydi. Ba‘zan o‘zim ham oz-moz cho‘chib qo‘yaman. Shunda ko‘rpani boshimga tortib, uxlab qolaman.

Mahallada g‘avg‘o ko‘p. Jin, parilar haqidagi gaplar ham ko‘p. Men ba‘zan ular haqida o‘zimcha yolg‘iz xayol suraman, xayolda tasavvur etishga tirishaman, allaqanday dahshatli voqealar ko‘zlarimga ko‘rinib ketganday bo‘ladi. Goho dalada yurganimda, uyda yolg‘iz qolganimda, allaqanday sharpalar sezganday ham bo‘laman. Keyin-keyin, aqlim kira boshlagandan so‘ng, jinlar deganda men ham dadamday kulib qo‘yadigan bo‘laman.

* * *

Ko‘chada gulxan. Terak va o‘rik sarjinlar charsillab yonmoqda. Alanga osmonga chirmashadi. Bir to‘da yosh ayollar, kampirlar, qizlar yig‘ilgan. Yoshlardan ba‘zilari paranjida,

bazilari chopon yopingan, kampirlar bo'lsa, ochiqdan-ochiq bemalol yuradilar. Bolalar shovqinda, birisi qamishni yoqib, osmonda chir-chir aylantiradi, ikkinchisi cho'g' o'ynaydi. Shovqin zo'r. Otin buvi, Uzun Sara, Kalta Saralar boshliq... Buvim qovog'i soliq, xafa holda olov oldida turibdi, ixlos bilan berilib, qandaydir bir duoni shivirlab o'qimoqda.

«Safar oyi – falokat oyi, g'am-g'ussa oyi. Payg'ambarimiz safar oyida xayr-sadaqa bilan ofatlarni qaytarish lozim, deganlar», deyishadi kampirlar. Shu oyda quruqchilik, sel, turli ofatlar, yurtda g'alayon bo'larmish. Odamlar safar oyi bo'ldimi, albatta, to'ylarni to'xtatadi.

– Qani, bolalar, kuchukni topinglar! – deydi Kalta Sara tashvishli holda. – Qodir topib kelaman, degan edi-ku, qaysi baloga yo'qoldi?

Xotinlar orasida g'avg'o. Bolalar chuvvos bilan bir og'izdan qichqiradilar:

– Hozir keladi, kuchukni topib kelishadi!..

– Beri kel, Turg'un. Biznikida kuchuk bor, olib chiq, – deydi Uzun Sara.

– Ha, irimi, irimi bor shunday, – deydi buvim, o'ziga-o'zi gapirganday.

– Rasmi, kuchukni astoydil urib, kaltaklab olovdan sakratish kerak, – deydi bilimdon Kalta Sara qovog'ini solib.

Gulxan joyida, olov baland. Shu payt Qodir, A'zam, Mahkam, Ahmad harsillagancha Oq Machitdan bir kuchukni sudrab keladilar. Yunglari o'siq, tishlari tushgan qoqsuyak bir kuchuk.

– Be, shuni topdinglarmi! – deyman masxara qilib. – Har zamonda ko'rinib qolardi boyaqish, juda qaripti-ya!

– Ha, ahyonda sang'ib kelardi bechora, judayam ozib ketipti, – deydi onam achinib va Uzun Saraga yalinadi: – Irimiga sal-pal urgan bo'lib qo'ya qolinglar, uvol-ku. Kuchuklarning g'aribi shu-da.

Bolalar ko'nmaydi:

– Uramiz, azob berib, o'ldiramiz! «Safar qochdi»da kuchukni o'ldirmasa, bo'ladimi?

– Davosi – o‘ldirish. Ins-jins-u turli balolarni shu qaytaradi, – deydi bir kekxa xotin.

Chuvvos yana kuchayadi. Bolalar shovqin-suron bilan olov ustidan sakray boshlaydilar. Kuchuk qo‘rqib, olovdan hurkib, g‘ingshiydi. Qochishga payt poylaydi, butun vujudida dir-dir titroq. Ko‘zlarida vahima. Yalinganday har kimga termiladi.

Bolalar, xotinlar chuvvos bilan: «Mushkullarni oson qilg‘ay, xudoyim!» deb kuchukni urib, olovdan hatlashga qistaydilar. Kuchuk boyaqishning ko‘zlarida yosh, alam, hayajon. Bolalar: «Safar qochdi! Safar qochdi!» deb kuchukni olovga itaradilar. Onam koyinib: «Bo‘ldi, bas endi, o‘ldi-ku boyaqish!» deydi, xotinlarga yalinadi. Kuchuk gulxanning chet yoqasidan oshib, g‘ingshiganicha qayoqqadir qochadi. Oq Machit tomonga yuguradi. Bolalar chuvvos bilan duv etib, quvlab ketadilar. Yosh xotinlar olovdan sakrab, har qanday falokatlardan xalos bo‘lishlarini duo qilib tilaydilar. Keksalar faqat duo bilan cheklanadilar. Xotinlar irim-chirim, eski odat, rasmlarga ishonadilar, e‘tiqodlari zo‘r. Lekin, ayniqsa, Uzun Sara bu odatlarni boshiga kiyib olgan, o‘zini vazifashunos tuyadi, yenglari shimarig‘lik, g‘ayratga kirgan. Men olovdan sakrashni yaxshi ko‘raman. Xotinlarga ergashib, qandaydir duolarni pichirlayman.

Bolalar kuchukni topolmasdan qaytib kelishadi:

– Esizgina, qo‘ldan chiqardi-ya, «safar qochdi» bu gal joyiga tushmadi, – deydi xunob bo‘lib Mahkam.

Uning kampir onasi goh osmonga, goh pastga qarab bir duoni pichirlaydi.

– Mayli, irimini qildik, bo‘ldi-da. It-kuchuk – ins-jinsga qalqon, o‘lguday urdinglar, bas. Xudoyim o‘zi hamisha boshimizga panoq bo‘lsin, omin! – qo‘llarini baland ko‘tarib, yuzlariga surkaydi otinbibi.

Ayollar asta tarqaladi, lekin biz kul-cho‘g‘larni sochib uzoq o‘ynaymiz.

Naq jinlar to‘yiga o‘xshagan bunday kechalar uzoq moziydan chiqib, hanuz yodimda, qarshimda turadi.

Kuz vaqti. Dadam Yangibozordan kelgan. Buvim, dadam va oyim xuftondan keyin uzoq shivirlashib qolishadi. Men bir chetda quloq solib o'tiraman. Karomat opam eski omborxonada do'ppi tikmoqda, Isa akam uning yonida nimanidir hikoya qilib o'tiribdi.

Ayvonda xira chiroq miltiraydi. Sandalda bozillagan cho'g'. Daraxtlar butunlay yalang'och. Achchiq kuz sovug'i. Osmonda, bulut orqasida oy xiragina ko'rinadi.

– Yaqinda to'yni boshlaymiz, amakim xat yozib, jadallab meni chaqirtirdi, o'ylab qarasam, ma'qulga o'xshaydi, – deydi dadam kulimsirab va nosvoy chekadi.

– Tengini topsang – tekin ber, degan gap bor. Turobjon mo'mintoygina, aqli-hushi joyida, topishi yaxshi yigit. Unga bermaganda kimga berardik, azaldan Karom seniki, derdim, lafzda turish kerak axir. O'zlari bog'-rog'lik... – deydi buvim vaqti xush holda.

Dadam nosvoyni tufalaydi.

– Ma'qul, ma'qul, didimga to'g'ri keladi.

Onam xomush vaziyatda jim o'tiradi.

– Nima deysan, senga ma'qulmi? To'yni boshlaymiz deyapman, nega indamaysan? – so'raydi dadam onamga qarab:

– Mayli, o'zingiz bilasiz. Menga ham ma'qul. Lekin... har tomondan sovchilar ko'p kelyapti. Qarindosh-urug'lardan ham og'iz solganlar ko'p. Turobjon aqlli yigit, biroq... – tutiladi onam, – juda ham habashday qora... Umr savdosi – qiyin savdo. Karomdan bir og'iz so'rasak, yomon bo'lmasdi... Teng tengi bilan, tezak qopi bilan...

Buvim va dadamning jahldan ranglari o'chib ketadi...

– Bas! Bu qanday noma'qulchilik?! – deydi dadam to'ng'illab.

Buvim tasbehni shildiratib hovuchiga yig'ishtiradi, buri-shiq yuzi yana xunuklashadi, lablarini cho'zib, nihoyat ranjigan tovush bilan gapiradi:

– Shahodat, esingni yebsan! Karom ham xohlaydi, lekin xohlaydimi-xohlamaydimi, deb o'tirmaymiz, baribir beramiz

Turobga. Javob beraver! Uzoqning donidan yaqinning somoni yaxshi, degan maqolni bilasan-ku! – deydi dadamga qarab, ensasi qotgan holda.

– Ma’qul, taqdiri shu ekan, – deydi onam ma’yus holda yerga qarab. U endi churq etmaydi, sukutda o’tiradi.

Ertasiga dadam katta amakimning uyiga chiqib, uzoq gaplashadi. Fotiha o’qiladi. Sersavlat, hamisha yasanib yuradigan qoracha kelgan Umar amakim zavq bilan kuladi:

– Tayyorligingni ko’raver, Tosh! O’zim bosh-qosh bo’laman. Oliy-soliq ishlarini keyin gaplashamiz, ma’qulmi? Kengashli to’y buzilmas, deganlar boboylar.

– Siz nima desangiz, shu-da, – deydi dadam yerga qarab.

* * *

To’y yaqin. Bir kun choshgohda tugun-tugun issiq patirlar, somsa, qand-qurslar bilan yasangan-tusangan opoqoyim kirib keladi. U ko’rpachaga o’tirib, uzoq fotiha o’qiydi:

– Baxtli bo’lsin, toleyi baland bo’lsin, orqa-oldi o’g’il-qizga to’la, evarali-chevarali bo’lsin!

– Aytganingiz kelsin, aytganingiz, kelsin, o’rgilay, xush kelibsiz, – deya ko’zlari yoshlanib, ixlos bilan duo qiladi buvim.

Qo’shni xotinlar yig’ilgan, g’ovur-g’uvur katta. Kampir o’zida yo’q xursand. «Olinglar, tasadduq, yenglar!» deb qo’shnilariga tinmay mulozamat qiladi, nihoyat vaqti chog’, go’yo osmonda deysiz uni. Oyim ham xursandday, indamay iljayib yuradi, lekin ichida allaqanday yashirin bir g’am borday.

Xotinlar ivir-shivir gaplashib o’tiradilar:

– Turobning toleyi baland ekan, oyday qizni olyapti, – deydi qo’shni kampir.

– Yigit ham og’ir, bosiq, aqlli yigit. Qorachagina, do’ndiqqina bola! – javob beradi opoqoyim, kampirning gapini bo’lib.

Men goh xotinlarning gapini o’g’irlab, goh qozon boshiga suqilib, aylanib yuraman-da, omborxonaga kiranman. Burchakka tiqilib o’tirgan Karomat opamni ko’rishim bilan,

darrov eshikni yopib, oldiga boraman. Eshik tavaqalari qiyaroq yopilgan pastakkina deraza yonida opam do‘ppi tikib o‘tiribdi. «Kuyovga tikyapti-ku», deb o‘ylayman ichimdan kulib. Uning yuziga tikilib, ko‘zlarida, yuragida allaqanday bir g‘am sezaman.

– Opa, to‘y-ku, nima qilib ishlab o‘tiribsiz? Patir olib kiraymi? – so‘rayman xursand holda.

Karomat opam indamaydi. Ichdan bir «uh» tortadi-da, xomush holda deydi:

– Yemayman, bas, tegajaklik qilma! – Birpas sukutdan keyin asta deydi: – Falakning ishi, taqdir, Musavoy. G‘amim ko‘p, hammasi ichimda, yuragimda. Dard ko‘p, lekin davosi yo‘q. Taqdir deb shuni aytadilar... – Xomush holda ishida davom etadi.

Shunda mening yuragim ezilib ketadi, indamayman, o‘zimni o‘qday ko‘chaga otaman.

Bir hafta o‘tar-o‘tmas to‘y ham bo‘ladi. Mahalla, qarindosh-urug‘, jamoat jam. Qiz oshiga behisob qizlar yig‘ilgan. Dutorga jo‘r bo‘lib birpas qo‘shiq aytishadi, «sen tur, sen tur», deb bir-birlarini turtkilashib, o‘yinga tushishadi.

Ertasi nikoh bo‘ladi. Odatdagi g‘ovur-g‘uvur. Har bir to‘ydagi kabi «Yor-yor» aytishadi. Kuyovning uyi yaqin, eshigimiz qarshima-qarshi. Mahallamizdagi xotinlar, qavmi qarindoshlar, birisi yig‘lab, birisi kulib, baland ovoz bilan «Yor-yor»ni boshlaydilar:

Nima kiysang yarashar
Bo‘yginangga, yor-yor.
O‘lan aytay, deb keldim
To‘yginangga, yor-yor.

Suvni suluv ko‘rsatgan
Toshi bo‘lar, yor-yor.
Qizni suluv ko‘rsatgan
Qoshi bo‘lar, yor-yor.
Otang qilgan bu eshik

Yopilmaydi, yor-yor.
Qizim tengi dunyoda
Topilmaydi, yor-yor.

Hay-hay o‘lan, jon o‘lan,
Kimning to‘yi, yor-yor?
Oq gul bilan qizil gul
Qizning to‘yi, yor-yor.

Yig‘lama, qiz, yig‘lama,
To‘y seniki, yor-yor,
Ostonasi tilladan
Uy seniki, yor-yor.

Shunday qilib, Karomat opam kelin bo‘ladi.

Esimda, uch kun o‘tgandan so‘ng, dadam, qovog‘i soliq, nosvoyni cheka-cheka buvimga va oyimga jahl va dimog‘ bilan deydi:

– Xarajat katta bo‘ldi, hammasi chirting-pirting. Mana, yana nasiyaga mol oldim. Tashvishdan chiqmagan sho‘rlik bosh. «Darding bo‘lsa bo‘lsin, qarzing bo‘lmasin», derdi rahmatlik otam. Anoyi emas juhud, molni nasiyaga berganda qimmatga beradi. Chora yo‘q. Nima desa, «xo‘p», deyman...

Ertasi azonda dadam jo‘nab ketadi. Ro‘zg‘or qup-quruq, qopning tagida ozgina undan boshqa hech narsa qolmagan.

– Olloga topshirdim yolg‘izimni, mayli, oy yursin, omon bo‘lsin! – uzoq duo qiladi buvim.

Biroz jim o‘tirgandan keyin: «Yurgan yo‘ldan topadi, o‘tirgan qaydan topadi?» deb qo‘yadi o‘z-o‘ziga.

Buvim – maqolning koni.

* * *

Maktabdan ko‘nglim aynib, lanj bo‘lib qaytaman. Isitmadan bo‘rtib qizarganman, ayvonda o‘zimni yostiqlikqa tashlayman. Yugurib, boshimga onam keladi:

– Voy, o‘la qolay, senga nima bo‘ldi? Yonib ketyapti-ya! – deydi dovdirab, peshonamni ushlab.

Ayvonning devoriga suyanib, tasbeh o‘girib o‘tirgan buvim:

– Be, vahmang qursin, Shahodat, sho‘x-da, o‘rgilay, bu bolang. Tomga, toshga uradi o‘zini. Issig‘i oshiptimi, davosi – yovg‘on xo‘rda.

Buvimning gaplari menga ta‘sir qilganidan ensam qotadi.

– Yonyapman-ku, sho‘xlikdan emish, bema‘ni kampir! – jahl bilan yuzimni teskari o‘giranman.

Onam boyaqish oshxonaga yuguradi, yovg‘on xo‘rda qaynata boshlaydi.

Borgan sari isitmam oshganidan o‘zimni u yoq-bu yoqqa tashlayman, urinaman. Anchadan keyin buvim g‘imirsib o‘rnidan turadi-da, tasbehini tokchaga qo‘yib, sekin oldimga keladi. Qurishgan quruq suyak qo‘llari bilan peshonamni ushlaydi:

– Ajab bo‘pti, shumtaka, birpas tinimning yo‘q, haddan tashqari urinasan, mana endi tort jazongni!

Jahlim chiqqanidan kampirni qo‘llarim bilan turtib haydayman.

– Tur, tur, kampir, nima qildim, yuribman-ku! Arpangni xom o‘rdimmi?

Oshxonadan, birpasda tayyorlagan xo‘rdadan yarim kosa ko‘tarib, onam keladi. Bir-ikki qoshiq qatiq solib, yog‘och qoshiq bilan shopiradi:

– Qani, jinday ich, davo bo‘ladi, – deydi onam xafa holda.

Arang boshimni ko‘taraman-da, xo‘rdadan bir-ikki totib, yana o‘zimni yostiqqa tashlayman.

Ertasi isitmam yana oshadi. Tomog‘im bo‘g‘iq, tashnalikdan og‘zim qaqragan, lablarim qovjiragan. Tinmasdan suv shimiraman. Nonushtadan keyin kampir engashib yuzimga razm soladi:

– Shahodat, men O‘rin buvimni aytib kelmasam bo‘lmaydi. Kinna kirganga o‘xshaydi bu tentakka, – deydi tokchadan yamoq paranjisini qo‘liga olib.

– Meniyam ko‘nglimga kelib turgan edi, to‘g‘ri aytasiz, oyi. O‘rin buvimni oldingizga solib keling, – deydi onam sevinib.

O‘rin buvi – mashhur kampir. Govkush mahallada bizga yaqin, bir ko‘cha narida turadi. Uning o‘g‘li Islom aka yalqovgina kishi, hunari – kavush tikish. U imillab bir juft kavushni besh-olti kunga cho‘zadi. Onasi O‘rin buvi juda epchil, ziyarak, shaddod, har narsaga aqli tez yetadigan bilgich xotin, uning asli ishi – doyachilik. Besh-o‘n mahallaning hamma xotinlarini u tug‘diradi. Ba‘zan uzoq joylardan ham kelib, yalinib-yolvorib olib ketishadi. Kampirning ikkinchi hunari – kinnachilik. Shuning uchun bir kun uyda o‘tirmaydi, hech kim unday kinna solishni bilmaydi. U buvimning qadrdon egachisi, oxirat do‘sti. Uch-to‘rt kunda bir-birlarini ko‘rmasalar iloji yo‘q. O‘rin buvi bilan buvim birpasda yetib kelishadi.

– Musavoy, chirog‘im, nima bo‘ldi senga? – Boshiga yopingan yaktagini yig‘ishtirib, yenglarini shimaradi, eskigina peshonabog‘ini to‘g‘rilab o‘raydi. – Qani, Shahodatbonu, darrov bir kosa kepak bilan to‘rtta tuz olib kel. Dard boshqa, ajal boshqa. Hechqisi yo‘q, kinna kirgan-da, Musavoy o‘zi ko‘zga yaqin, – deydi va yonimga chordana qurib o‘tirib oladi.

Onam birpasda oshxonadan bir kosa kepakni ko‘tarib keladi. O‘rin buvi bilan buvim turli-tuman oldi-qochdi gaplardan gaplashib, ezmalik qilishadi. Men tutaqib qichqiraman:

– Oyi, suv! Kuyib ketyapman, muzday suv!

– Bir ro‘molcha bering, bekachim, – deydi O‘rin buvi oyimga.

Shu topda O‘rin buvining yo‘tali tutib qoladi, bo‘g‘ila-bo‘g‘ila uzoq yo‘taladi. Yo‘talidan qutulib olganidan keyin kinnani boshlab yuboradi:

– Bo, kinna kirgan, ko‘rdingizmi, o‘rtoq, boshlamas-danoq xuruj qilyapti-ya, – deydi yolg‘ondakam esnab. – Bismillohu rahmoni rahim, mening qo‘lim emas, tabar-ruk eshon oyimlarning qo‘li! – Dokaga o‘ralgan kosani boshlarimdan o‘giradi. – Bolaginamning aziz boshiga kirgan bo‘lsang, chiq, quralay ko‘zlariga kirgan bo‘lsang, chiq,

chiq, chiq, chiqmasang – senga la'nat, chiqarmasam – menga la'nat! – Qayta-qayta zo'raki esnaydi. Asta ro'molni ochadi: – Voy, o'rtoqjon, o'g'lonchamizga yomon kinna kirgan ekan, buni qarang, kepakning o'pirilganini qarang.

Yana ichida pichirlab, allaqanday duolarni o'qib, kepakni boshimdan, ko'kraklarimdan o'giradi: «Chiq, chiq», deb al-lanimalarni gapiradi, bir soatga yaqin uzoq kinna soladi.

Oshxonadan xokandozda to'rtta cho'g' ustida isiriqni tutatib, onam boshimga keladi.

– Buvisi, biryo'la isiriqni ham solib qo'ying, – kulimsirab uzatadi O'rin buviga.

– Xo'p, aylanay, bekachim, – deydi O'rin buvi va xokandozni ustimdan o'giradi:

Isiriqjon, isiriq
Sizni bizga berdilar.
Bizga kelgan baloga
Sizni qalqon dedilar.

Qayta-qayta duolar o'qib, xokandozni onamga uzatadi.

– Ana endi o'g'ilginang hech narsani ko'rmaganday, otday bo'lib ketadi. Parilarim xabar qildi, butun illatlari chiqib ketdi. Tan sog'liq – tuman boylik, chirog'im!

Ikki kampir oldiga dasturxon yozilgandan keyin ularning uzoq suhbatlari boshlanadi.

Ko'zimni yumib, kampilarning gapiga quloq solib yotaman:

– Aylanay, o'rtoq, qarang, Musavoy uyquga ketdi, dard ketganda, uyqu keladi, ha, shunday, – deydi O'rin buvi.

– Aytganingiz kelsin, tasadduq! – deydi buvim choyni ho'plab.

Ikki-uch kun yotib sog'ayib ketaman.

Men kinnaga ishonardim. Jinlar, parilar ba'zi odamlarga bir o'chakishib qolsa, yomon bo'ladi, degan gaplarga ham juda ishonardim. Shuning uchunmi, o'zimni yengillashganday his qildim.

Peshinda barcha bolalar maktabdan chiqib, to'g'ri guzarga yuguramiz.

– Tilsim, tilsim!

– Yo'q, ajoyib-u g'aroyib!

– Tramvay, tramvay, deyishadi uni! Odamlardan eshitdim, otsiz yurarmish! – deydi bolalarning biri.

Qor dahshatli yog'moqda. Boshimda eski kir telpak, ustimda eski paxtalik to'n, oyoqlarimda gulchini yirtiq mahsi va teshilgan siyqa kalish. Yo'lkaning chetida turnaqator terilib, tramvayni poylab o'tiramiz.

Qaydandir hovliqib Turg'un keladi. Egnida eskigina kamzul. Do'ppisi ustidan kir chochiqni tang'ib olgan. U sovuqda quloqlarini hamisha shunday bekitib yuradi.

– Yopiray, judayam g'alati narsa ekan, – deydi u A'zam bilan mening o'rtamizga o'tirib. – O'zim Qoryog'digacha borib keldim. Ichida bir kishi patta sotib yuribdi. Zinapoyasiga osildim, pattachi «sharaq» etib bir shapaloq qo'ydi, arang qochdim. Ammo ajoyib-a! Yangi, yarqiragan uy, ichida rat-rat kursi. G'ir etib, lahzada bir chaqirim joyga yetib oladi-ya!

– Eshigi bormi? – so'raydi hang-mang bo'lib, og'zini ochib o'tirgan bir bola.

– Ha, bor. Kiradigan eshigi bor, chiqadigan eshigi bor. Ammo otlari yo'q, g'irillab yuradi-ketadi.

– Tilsim! Tilsim! – deydi bir bola.

Samovarda, baqqollar yonida, yo'lkalar chetida qovoqlari soliq qarilar sokin o'tiradilar.

– Qiyomat yaqinlashgan. Har xil hodisalar, xilma-xil hikmatlar ro'y beryapti. Ollo taoloning qudrati bu, o'zi yaratgan hammasini, – deydi bir chol siyrak soqollarini tutamlab.

Birdan, Xadra tomondan guldirab, qo'ng'irog'ini jaranglatgancha tramvay kelib qoladi. Hammamiz suron bilan o'rinarimizdan turib ketamiz, gir aylanib, chet-chetdan tramvayni tomosha qilamiz. Ammo, bir lahzada g'izillagancha jo'nab qoladi. Qatorterakka borib to'xtaydi. Hammamiz har-

sillab orqasidan duv chopamiz. Biz yetmasdan, yana yurib ketadi.

– Hozir yana boshqasi keladi, – deydi sho‘x, o‘ynoqi Turg‘un. – Keng-qovul, bemaolol katta bir uy, desang bo‘ladi, ko‘rding-ku, Musavoy! – yengimdan tortadi Turg‘un.

– Ajoyib hikmat-a! Eshitdimki, shu tortilgan simlardan quvvat oqib kelarmish, rostmikan, o‘rtoq? – so‘rayman, ko‘zlarim bilan yuqoridagi simlarga imo qilib.

– Unisini bilmayman, ishqilib, joni yo‘q, yuradida! – javob beradi Turg‘un sovuqdan qizargan qo‘llarini ishqalab.

Hammamiz u yoqdan kelayotgan, bu yoqdan kelayotgan har bir tramvayni qarshilab, jo‘natib, Baland Machitdan Xadraga, Xadradan Qatorterakka halloslab piyoda lo‘killaymiz. Charchashni bilmaymiz.

Bir musulmon kishi tramvay izini qunt bilan tozalaydi.

– Meniyam ishga olishsa, qoyil qilib bajarardim shu ishni, – deydi Turg‘un bir-ikki qadam unga ergashib.

– Tur-e, burningni epla! – jerkib tashlaydi u kishi Turg‘unni.

– Bunga tushib, bir gasht qilardik, millajiring yo‘q. Osil-sak, pattachidan kaltak yeymiz, – deydi o‘rtoqlarimizdan biri.

Uzoq tomosha qilamiz va qorong‘i tushgandan keyingina uyga jo‘naymiz.

* * *

Juma kuni – iyunning boshlari bo‘lsa kerak. Mahallada birmuncha oilalar birin-sirin bog‘ga ko‘chgan. Shuning uchunmi, ko‘chamizda bolalar avvalgiday ko‘p emas.

Soat taxminan o‘nlar. Havo tiniq, ko‘k. Yoz issig‘i boshlangan.

A‘zam, Ahmad hunar o‘rganishga kosiblarga shogird bo‘lgan. Turg‘un, Hoji, men qolganmiz.

Ustida eskigina yaktak, kir ishton, lekin boshida yangi do‘ppi, Turg‘un uyidan yugurib chiqadi.

– Mana, Musavoy, bu nusxaga qara. «Chamanda gul» degan do‘ppi shu bo‘ladi, – deydi Turg‘un do‘ppisini menga uzatib.

– Do‘ppi yomon emas, – deyman uni qo‘llarimda aylan-tirib. – Lekin nusxasi bachkana, tikilishi ham qo‘pol. Piltala-rini qara, shalldiroq qog‘ozdan shekilli.

– Bas, bas! Do‘ppini tanimaysan, – deydi qo‘limdan yulib.
– Buni menga ammam kiygizdi. O‘zingning do‘ppingga qara, almisoqdan qolgan, gadoy ham kiymaydi, sen ko‘tarib yuribsan boshingda.

Ikkovimiz hazillashib, birpas bir-birimizni turtib-urib to‘polon qilamiz.

Yetar, bas, hazilning bir shingili yaxshi, quloq sol, o‘rtoq, gap bor, – deydi Turg‘un. – Tomlarda giyoh sarg‘aydi, endi tom-da o‘ynab bo‘lmaydi, kuyib ketamiz. Havo yaxshi, bir dalaga chiqib kelmaymizmi? Askiya – juda maza joy. Havosi yaxshi, nuqul quling o‘rgilsin bog‘lar. Amakimning sigirini ola ketamiz. Kennoyim o‘lgunday xasis, sigirining bir qultum sutini ko‘zi qiymaydi. Amakim urib-so‘kib yo‘lga solib turadi u xotinni. Bir pakana, bedavo qizlari bor. Kennoyim amakimga bildirmasdan, sut sotib, pul yig‘adi. Hadeb shu qizga atlaslardan ko‘rpa-yu, to‘shag-u gulko‘rpalar, zardevollar, xilma-xil mollarni yig‘adi. Yemaydi, ichmaydi, mol yig‘adi.

– Bo‘ldi-bo‘ldi, kampirlarday ezmalik qilasan, – deyman jerkib Turg‘unni. – Qani, yur, sigirni yetakla, ketdik. Bittadan non olsak, bas. Yo‘l-yo‘lakay bog‘lardan bildirmasdan o‘rik qoqib, yeb ketamiz.

Bittadan nonni belimizga tugib, Turg‘unning amakisiniki-ga kiramiz. Sigirni oldimizga solar ekanmiz, kelinoyisi oqarib ketadi.

– Voy, o‘la qolay, qayoqqa, juvonmarglar? – o‘dag‘aylab, Turg‘unning yo‘lini to‘sadi.

– Tushuntir o‘zing! – deydi menga jahldan qizarib Turg‘un.
Men sekin tushuntiraman:

– Dalada boqamiz, to‘ydirib, qornini meshday qilib kelamiz. Ehtimol, sizga olma, o‘rik ham olib kelarmiz, – deyman.

– Vo-yey, mayli-mayli, baraka topinglar, xashak yo‘q, beda qimmat, sigirginam och yotgan edi, bitta qop ham ola ketinglar, ukalarim. O‘t olib kelinglar, o‘zim tasadduq, – yalinadi kelin va bir zumda allaqanday qalin katta bir qopni keltirib menga tutqizadi.

– Bu shum bola sigirning boshiga yetmasin, Musavoy, o‘zing qara, senga ishonib yuboryapman, aylanay ukam, – deydi menga kelinoyi, sekin Turg‘unni qarg‘ab.

– Chuh-chuh, qani yur, jonivor, – deydi Turg‘un, qarigan, cho‘pday ozg‘in, dumi cho‘ltoq, bo‘yniga tumor va ko‘z munchoqlar osilgan sigirni haydaydi. – Bas-e! Ezma xotin, javrayveradi! – so‘kadi Turg‘un, kelinoyisiga eshittirmasdan.

Qopni qo‘ltiqlab, sigirni haydab ketamiz.

Baland Machitdan o‘tib, Beshyog‘ochga chiqamiz... Issiq tuproq jazillaydi, havo dim. Ayniqsa sigir boyaqishga jabr. Oriqlikdan suyaklari terisini turtib chiqqan, oyoqlari chali-shib, bazo‘r boradi.

Beshyog‘ochda quyuq ko‘lankali azim tollar ostida samovarlar ko‘p. Ko‘prik tagidan suv hayqirib oqib turadi. Qator-qator baqqollar. Mosh, guruch, sabzi-piyoz, turshak, mayiz, alvon-alvon mollar.

Sigirga pichagina shu yerda dam bermoqchi bo‘lamiz. Turg‘un suv bo‘yiga bog‘langan otlar, eshaklar tagidan qidirib yurib, bir quchoq beda aralash xashak topib keladi.

– Yaxshi qilding, xumpar, birpasgina huzur qilsin bu joni-vor, – deyman va sigirni chetroqdagi bir tolga bog‘layman.

Charchaganidan sigirning xashakka qarashga ham holi yo‘q, bitta-yarimta chimtib, kavshana boshlaydi. Bizlar: «Ye, ye, mo‘-mo‘, ye, jonivor, safar uzoq, oshab ol» deb, uning tumshug‘iga bedani tiqamiz.

Shu paytda birdan yahudiylar o‘lik ko‘tarib o‘tib qolishadi. Qarindoshlari ko‘p ekan, hammalari ola bayroq to‘n kiygan, yig‘lab borar edilar.

– Ehtimol boylardir, dabdabasi juda zo‘r, – deydi Turg‘un. – Dadam aytadi, bular o‘likni ko‘mgandan keyin uyga qaytib, yuzta tovuqni yeb, ustidan quling o‘rgilsin yaxshi musallasni ichisharmish.

Ochiqqanimizdan qornimiz ham tirishgan. Men belimdagi suvi qochgan nonni olaman.

– Sening noning tura tursin, Turg‘un, keyin yermiz, – deb qoq o‘rtasidan bo‘laman.

Katta anhor labiga o‘tiramiz-da, nonni burdalaymiz, bir burdadan suvga tashlaymiz. Non rosa iviydi, yeb, yana ikkinchi burdani oqizamiz. Birpas oqizoq o‘ynaymiz.

– Yaxshisi shuki, Askiyaga bormaymiz. Bir marta oyim, buvim – hammamiz aravaga tushib, Qatortolga borganmiz, juda ajoyib joy. Suv ko‘p, bir tomoni ketgan jarlik, tepa. Namozshom bo‘ldi deganda, jarga o‘g‘rilar yig‘ilarmish. Xatarli joy, lekin havosi yaxshi. Sigir ham zap to‘yadi-da, o‘t qalin...

Turg‘unga gapim yoqmaydi, birpas sukut qilgandan keyin o‘rnidan irg‘ib turadi:

– Aynading-a, u yer pasqam yer, o‘g‘rilarning makoni, Askiya bo‘lsa, quling o‘rgilsin joy. Tur, ezmalik qilma!

Yana biroz Qatortolni maqtab ko‘rdim, urindim, ammo Turg‘unni ko‘ndirolmagandan keyin noiloj unga ergashib, Askiyaga yo‘l oldim.

Yo‘l juda og‘ir. Havo issiq, dim va chang. Bilq-bilq, issiq tuproqqa botib bormoqdamiz. Sigir yiqilgunday, Turg‘un surgab, men orqasida haydab ketmoqdamiz. Borgan sari har ikki tomonda bog‘lar ko‘paymoqda.

– Sigirning ahvoli judayam xarob, – deyman yana Turg‘unni aynitishga tirishib. – Mana, arpa, beda, kartoshka o‘sipti. Ariqlarda ajiriq o‘tlar mo‘l ekan. Ajiriq – sigirning joni.

Turg‘un ko‘nadi:

– Askiyaga yaqin qoldi, mayli, jinday o‘tlasin, keyin yana yo‘lga tushamiz.

Sigirni ariq bo‘yiga qo‘yib yuboramiz-da, o‘zimiz bir laha dam olamiz. O‘rik endi-endi sarg‘aygan. Qornimiz yana ochiqqan, qolgan bitta nonni talashib yeb olamiz-da, sekin ariq bo‘ylab yuramiz.

Turg‘un bir daraxt yonida to‘xtab, atrofga alanglaydi.

– Hech kim yo‘q joy ekan. Musavoy, ko‘ksultonni ko‘r, g‘ij-g‘ij!

Men sevinib ketaman, daraxtga qarayman:

– Voy-bo‘, judayam qilipti-ya, mush-mush. Egasi bordir.

Hech kim ko‘rinmaydi, suv quyganday jimjit!.. U birdan ko‘ksultonga o‘rmlab chiqa ketadi. U juda epchil bunday ishlarga. Og‘zini to‘latadi-da, yerga bir hovuch tashlaydi.

– Ol, ye, maza qilasan, qand. Chiq sen ham, bir to‘yamiz, qo‘ynilarimizni ham to‘ldiramiz, – deydi Turg‘un va yana balandroq o‘rmlaydi.

Yerdan hali g‘o‘ra ko‘ksultonni terib yeyman.

– Yaxshi, juda totli, qani, tashla, – deyman Turg‘unga.

– Chiq, tezroq, – qistaydi Turg‘un. – Qara, qancha balandga chiqdim. Hammayoq yaqqol ko‘rinib turipti, maza qilasan. Hech kim yo‘q, qo‘rqma.

Men endi ortiq o‘ylab turmayman, epchillik bilan daraxtga yopishaman. Bir shoxga chiqib olib, endi hovuchimni to‘latib, qo‘limni qo‘ynimga solganimda, pastdan birov baqiradi:

– Haromilar, qani, tush!

Yuragim «shig‘» etib to‘xtadi, deyman. Shatirlatib ko‘ksultonni qirayotgan Turg‘un jim bo‘lib qoldi. Men asta pastga qarayman: oriqqina, lekin novcha bir kishi g‘azab to‘la ko‘zlari bilan bizga tikilib turibdi. Ikkovimiz ham sekin pastga tushamiz, u kishi ikkovimizning ham bilaklarimizdan chandir qo‘llari bilan mahkam ushlab oladi.

– Qayerdan keldilaring? Shahardanmi?

– Ha, Toshkentdan kelganmiz, shu sigirni bir o‘tlatib ketaylik, degan edik, – deyman sekin yerga qarab.

Turg‘un qovog‘i soliq, jahli chiqqan holda:

– Askiyaga, qarindoshlarimiznikiga ketyapmiz. Ko‘ksultonga endigina chiqqan edik, qo‘yvoring, – deydi qo‘lini tortib.

Ko‘ksultonning egasi xaxolab kulib yuboradi.

– Endi chiqdik, deydi-ya, badbaxt, qo‘yning liq to‘la-ku.

Turg‘un bir qo‘li bilan keskin ravishda shimidan ko‘ylagining etaklarini tortib yuboradi, ko‘ksulton duv etib yerga to‘kiladi.

– Shuyam matohmi, to‘rtta ko‘ksulton-a?! Shungayam so‘kadi-ya! – deydi Turg‘un zaharxanda ohangda.

– Senda-chi? – mendan so‘raydi u kishi.

– Yo‘q-yo‘q, Amaki, Xudo ursin, menda hech narsa yo‘q mana, ko‘ring, – deyman shoshilib.

– Qaysi mahalladansanlar? – so‘raydi ko‘ksultonning egasi.

– Ishingiz nima? Qo‘yvoring! – deyman men bezovtalanib.

– Govkushdan, – javob beradi Turg‘un. – Ayb menda!

– Ha, – kuladi ko‘ksulton egasi, – Govkushdanmiz, denglar Govkush – asli ho‘kiz o‘g‘rilar mahallasi.

Birdan «shaq» etib, bir shapaloqni Turg‘unning betiga qo‘yib yuboradi u, keyin menga navbat keladi-yu, men chaqqonlik bilan engashaman, qo‘llarim bilan yuzimni to‘saman. Shapaloq tegmaydi.

– Xumpar-ey, mug‘ambir ekansan, jazolaringni beraman hozir! – do‘q qiladi u.

Shu paytda yonimizda ikki muloyim, nuroniy chol to‘xtaydi:

– Shapalog‘ingizni uzoqdan eshitdik, – deydi biri, ziyolinamo chol. – Xo‘sh, nega uryapsiz yigitchalarni?

U kishi chollarga voqeani qisqacha tushuntirib bergandan keyin:

– Bolalarning sho‘xligi-da, – deydi ikkinchi chol. – Asta tushuntiring, yaxshi gapiring, – deydi noxush ohangda va bizlarga qarab muloyim tovush bilan gapiradi: – Bolalarim, avvalo ko‘ksulton pishsin, keyin bu odam o‘zi qoqibmi, teribmi bozorga olib tushadi, keyin sizlar chaqaga sotib olishlaringiz mumkin. Ana, taomil shunday, o‘g‘illarim. Har narsaning davosi – chaqa.

Ko‘ksultonning egasi qo‘llarimizni bo‘shatadi:

– Ammo juda bezbet ekan bular! Qo‘ymasdim-u, qariyalar aralashdi-da.

Qariyalarga ichimizdan rahmat aytib, darrov qochamiz, ular kulib qolishadi. Sigirning oldiga yuguramiz. Yalqovgina o‘t chaynab yurgan sigirni oldimizga solib jo‘naymiz.

– Yo‘lning ikki yuzi nuqul ekin. Sigirni o‘tlatishga bo‘yraday bo‘sh joy yo‘q. Qop ham qo‘ltiqda quruq. Yana bir

baloga uchramasdan jo‘naylik uyga, – yalinaman Turg‘unga.

– Rost aytasan, o‘rtoq, sigir no‘xatga tegdi, tezroq qochmasak bo‘lmaydi, – deydi Turg‘un. – Askiya xo‘bam soz joy edi-yu, ish chippakka chiqdi-da. Qara, yuzim shapaloqdan lov-lov yonyapti. Bachchag‘arning qo‘li temirday qattiq ekan.

– Qariyalar kelmaganda, ish tozayam rasvo bo‘lardi, zap qutuldik, – deyman sigirni «chuh-chuh» haydab.

Beshyog‘ochga yetgach, tag‘in jinday dam olamiz, keyin Tuproqqo‘rg‘on oldidan aylanamiz. Katakday kichik, yer bag‘irlagan qing‘ir-qiyshiq xarob uylarda rus ishchilari yashaydi. Unda-bunda xotinlar to‘da-to‘da yig‘ilishib, qandaydir asabiy, jahli chiqqan holda gaplashmoqda. Birpas ag‘rayib to‘xtaymiz. Ruschani sira tushunmayman, bir musulmon yigitchadan so‘rayman:

– Nima g‘avg‘o, aka?

– E-e, – deydi yigit, – masteravoylar, ayniqsa xotinlari hukumatdan norozi. Oq poshshoga qarshi so‘zlayapti bular. Oziq-ovqat yo‘q, tishimiz go‘sht ko‘rmaydi, deyapti bular.

Xiyla uzoq turamiz. Qaydandir paydo bo‘lgan politsiyachilar do‘q bilan xotinlarni hayday boshlaydi. Xotinlar ham bo‘sh kelmaydi, so‘z jangidan qaytmaydilar, ba‘zilar tosh ham otadi.

Shu tobda suron bilan mirshablar yetib keladi.

Turg‘un ikkovimiz shoshilib sigirni haydaymiz.

Ikkovimiz ham o‘lguday charchaganmiz, jazirama oftobda ming azobdan uyga horib-charchab yetamiz. Vaqt oxir peshinga yaqinlashgan, sigir to‘ymagan, qop bo‘sh.

– Voy, o‘la qolay! – qichqiradi kelinoyi ko‘zlari olayib. – Barvaqt qaytibsizlar, ha, o‘t qani?

– E-e, – deydi Turg‘un, – butun jahon ekinzor bo‘lib ketibdi, o‘t ham yo‘q, o‘tlatadigan joy ham yo‘q. Sigirniyam xo‘p o‘limtik qilibsiz, ming «chuh» deganda, bir qadam bosa-di-ya! Molni shunday boqadimi?! Uh! – deydi Turg‘un sigirni joyiga bog‘lab.

– Nima qilipti sigirga, popukday sigir, – deydi kelinoyi sigirning sirtini silab. – Nima balo qildilaring, boyaqishning madori qolmapti. Shuncha yurib, qopniyam bo‘sh olib keladimi,

sening ham shuding yo‘q, o‘linglar, iloyim, – deydi menga qarab.

Turg‘un ikkovimiz ham indamaymiz. Shu topda ikkovimizga ham hech qanday xarxasha yoqmaydi. Ammo kelin javray bergandan so‘ng men javob beraman:

– Kelinoyi, ko‘p ajoyib voqealar bo‘ldi. Bog‘dorlar bizni quvladi. Mayli, bir kun sigiringizni Oqtepaga olib borib, o‘ynatib kelamiz, xafa bo‘lmang.

Uyga jo‘nayman.

– Vaqtlik qaytibsan? – deydi onam va ahvolimga razm solib koyinadi: – Itday charchabsan o‘zing ham, senga nima azob, shu issiqda uyda o‘tirsang bo‘lmasdimi?

Ayvonning chetiga o‘tirib, sekin onamga so‘zlay boshlayman:

– Beshyog‘ochga bordik. Masteravoy rus ishchilarning xotinlari juda to‘polon ko‘tarishdi. Palisalar, mirshablar haydadi ularni. Voqealar juda ko‘p.

Onam hayron bo‘ladi:

– Tavba, rostdanmi? Tinchlik bo‘lsin-da, zamon tinch bo‘lsin. U sho‘rliklarning ham ahvoli og‘ir, hammamizning ko‘rgan kunimiz – bir.

Ona-bola uzoq gaplashib o‘tiramiz.

* * *

Bolalikda ko‘rganlarim, eshitganlarim hammasi esimda. Ayrim hodisalar, xotiralar hozir ham quyoshdan bir tomchi kabi yalt etib ketadi xayolimda.

Umuman aytganda, bizning bolalik hayotimiz bo‘sh, bema‘ni, zeriktirgich, qayg‘u-alamga to‘la bir hayot bo‘lgan.

Ro‘za oylari men sahar turishni yaxshi ko‘rardim, ammo ro‘za tutishga sira toqatim yo‘q edi. Ertasi tushda, ko‘pincha ertalaboq ro‘zamni ochib yuborardim. Qornim darrov ochib ketardi. Buvim- ning jahli chiqar, «Ochofat, ro‘zaning uvo-liga qolding!» deb vaysar edi. «Jilla bo‘lmaganda, ro‘zaning boshida, o‘rtasida, oxirida uch kundan tut. Qanoat lozim, qanoat qorin to‘ydiradi», derdi buvim xunob bo‘lib.

– Hali kichkinaman, Ollo taolo kichkinalarning og‘zi tinmasin, degan. Sizdaqa qariganimda tutarman ro‘zangizni, – deb buvimning jig‘iga tegardim.

Onamning ishi bo‘lmas va: «Toliqib qolasan, o‘g‘lim, ro‘za bizlarga farz, sabog‘ingni o‘yla!» der edi, xolos.

...Ro‘za oqshomlari Shayxantovurda odam qalin. Bunday kechalar bozorshab deyiladi. Xuftondan keyin bir to‘da bolalar Shayxantovurga yuguramiz.

Shayxantovurda chiroqlar ko‘p, yaqinda elektr paydo bo‘lgan.

Choyxonalar toza, ozoda. Har kun To‘ychi hofiz bir to‘da muzikachilar bilan ashula aytadi, hamma jim, sel bo‘lib eshitadi. Oshpazlar kabob-u manti, palov-u sho‘rva pishirishadi, ularning bozori chaqqon!

Bir chekkada bolalar, yigitchalar ot o‘yinda, garmon bilan aylanadi. U yerda ham tiqilinch; kissasida yarim tangasi bo‘lgan har kimsa aravasiga tushib, maza qilishi mumkin. Ammo bizdaqa bechoralar ko‘zimizni lo‘q qilib tomosha qilamiz, xolos.

Kino ham bor, taxta devor bilan o‘ralgan. Turli oldi-qochdi kartinalar ko‘rsatilib turadi. Bolalar juda ko‘p, bozorshabning har burchida tentirab yurishadi. Daraxt tepalariga qo‘nib, tomosha qiladilar. Politsiyalar, mirshablar bilsa jazoni beradi, qo‘ymaydi.

Har xil suratlar – oq poshsho, uning oilasi, to‘ra va ministrleri, Anvar poshsho, Istambul ko‘rinishlari, xalifa va hokazolarni durbinda ko‘rsatadigan, olifta kiyingan, mo‘ylovlari o‘siq, kelishgan bir kishi baqirib tushuntiradi. Bu yerda uchto‘rt kishi sig‘adigan kursi qo‘yilgan va atrofi parda bilan o‘ralgan. U kishi vaysab bo‘lgandan keyin, odamlar duv etib chiqib ketadi. U choygami, nongami ketganda, bizlar astagina durbinga yopishamiz. Agarda egasi kelib qolsa, bizni oldiga solib quvlaydi.

Baqqollar kichkina-kichkina do‘konchalarida yarim kechaga qadar savdo qiladilar. Pashmak, turli-tuman holvalar, pista-bodom, achchiq-chuchuk mag‘izlar, novvot-parvardalar,

otnon, xo‘rozqandlar serob. Yemasak ham tomosha qilishni yaxshi ko‘ramiz.

Shunday qilib, bozorshabning bironta burchagini qoldirmasdan tomosha qilib kelsak ham, charchashni bilmaymiz. Sahar bo‘ldi deguncha madrasa tomiga, nog‘ora tomoshasiga yuguramiz. Semiz, baqaloq kishi katta nog‘oralarni olov yoqib qizitib o‘tiradi. «Jon amaki, men qizitay, men olovga o‘tin qalab yuboray», deb yalinamiz hammamiz. Yuzi jiddiy ifodali bu go‘shtdor kishi: «Bo‘ldi-bo‘ldi, tur, qoch!» deb koyiydi. Soat o‘n ikki bo‘lishini sabrsizlik bilan kutamiz. Naq o‘n ikki bo‘lganda, olovga qizib turgan nog‘oralarning «taka-tum», «baka-bang»i boshlanib ketadi. Unga surnaychi jo‘r bo‘ladi. Bizlar jim qotib tinglaymiz. Nog‘orabazm uzoqlarga ketadi. Nog‘ora chalinishi – saharning belgisi. Yosh-qari hamma saharlikka turadi...

Nog‘ora-surnayni biroz eshitgandan keyin, bu yerdan ham jo‘nab qolamiz...

Bir kun oqshom hech qayerga bormadim. Bir to‘da o‘rtoqlarim, har kundagi kabi yig‘ilishib Shayxantovurga ketishdi. Men zerikkanimdan vaqtlik ko‘rpaga kirdim. Soat o‘n yarim edi chamasi, bolalar hovliqib kelib qolishdi.

– Tur, Musavoy, eshitdingmi gapni? Oq poshsho urushga kripti. Girmonmi, fransmi, oting qurg‘ur bir xalq bilan urusharmish. Shayxantovur to‘la gap!... – deydi Turg‘un ko‘zlarini o‘ynatib.

– Rostdanmi? – o‘rnimdan irg‘ib turaman.

– Oq poshsho, bilasanmi, Peterburgda yasharmish, ha! – deydi yana bilimdon Turg‘un.

– Ha, Shayxantovurda chiroqlar yoppasiga o‘chirildi, chuvvos to‘polon bo‘lib ketdi. Xalq duv tarqaldi!.. – deydi bolalarning biri.

– Nimadi? – so‘raydi onam hovlidan turib.

Shu paytda devordan Rohat kelinoyining jaranglagan ovozi eshitaladi:

– O‘rtoq, voqeani eshitdingizmi? – ovozini pasaytirib shivirlaydi narvon ustida turib. – Urush bo‘larmish, oq poshsho

farmon chiqaripti. Katta-katta bir dasta davlatlar urusharmish. Erim tushuntirdi hammasini.

– Ilohim, urushning yuzini bizdan ters qilsin, – deydi onam ma'yus holda.

Qorong'ida turtingan holda otinbibi paydo bo'ladi:

– O, yurtning boshiga falokat ag'darildi, eshitdingizmi, Shahodatbonu?

– Ha, ha, eshitdik, – javob beradilar oyim bilan Rohat kelinoyi bir og'izdan.

Otinbibi ayvonga chiqib, chiroq yoniga o'tiradi. Doka ro'molining bir uchini boshiga sallachaday bir o'rab, orqaga tashlaydi. Ko'zlari o'tkir, o'zi dono, ziyrak, shaddod xotin u.

– Rasiy – juda uzoq, katta mamlakat, – deydi kampir ko'zlarini bir yumib-ochib. – Boshi, poyoni yo'q. Mana, Turkiston krayni birpasda qamradi oldi. Inim aytadiki, Nekalay poshshoning qudrati bamisoli burgutday zo'r, askarlari ham g'ij-g'ij, chumoliday behisob, besanoq emish. Lekin inim aytadiki, girmon poshshosi nayrangchi, farang emish. Ishqilib, dunyoda bir katta mahshar bo'ladi-da, Shahodatbonu! Ishqilib biz, musulmonlarni xudoyim o'zi asrasin, o'zi panoh bo'lsin boshimizga!

– Musulmonlar qo'yday yuvosh, xudoning mo'min bandasi, – deydi onam.

Devordan turib Rohat kelinoyi gapga aralashadi:

– Qiyin-qiyin kambag'allarga qiyin. Narx-navoni endi ko'rasiz, osmonga sapchiydi.

Birpasgina eshitgan, bilgan gaplarini to'kib ko'ngillarini bo'shatgandan keyin otinbibi chiqib ketadi. Rohat kelinoyi narvondan tushadi. Turg'un boshliq o'rtoqlarim ham uylariga jo'naydi. Men uzoq xayolga cho'maman, bola fikrlarim uyqu bermaydi. Onam oshni damlagach, buvimni uyg'otaman:

– Buvi, buvi, urush boshlandi, sizning xabaringiz yo'q, – deyman sirli tovush bilan asta shivirlab.

– A, nimani sandiraydi bu o'zi? Yomon nafas qilma! – deydi kampir qattiq seskanib.

Men yana takrorlayman. Buvim ensasi qotib deydi:

– Uyqum bezovta bo‘ldi, har xil tushlar ko‘rdim. Oлло taolo musulmonlarga o‘zi mehribonchilik qilsin. Nekalay xo‘p xalqni qisgan edi, jazasi endi! – Ariq labiga o‘tirib, yuz-ko‘zini shap-shap yuva boshlaydi.

* * *

Turkiston boylari, yer egalari, mushtumzo‘rlar juda sevinadilar. «Oq poshsho hazratlari urushga kiribdilar, albatta, g‘olibiyat bilan ustun chiqurmiz», deb vaysaydilar. Toshkent xalqini, kambag‘al mehnatkashlarni gubernator va chor politsiyasi zulm bilan, qattqlik bilan ushlab turadi. Xalq bezovta.

– Ehtiyot bo‘lish kerak, – astagina shivirlab nasihat qiladi xalfa va shogirdlarga bobom. – Shu kunlari palisa g‘iz-g‘iz sang‘ib qoldi, chaqimchi voqeanavislar urchib ketdi, ularning ming xil yo‘li bor, aldaydi-avraydi, so‘zga soladi, keyin sekin laqqa qo‘lga tushiradi. Zinhor-zinhor turmushimiz og‘ir, boshimizda falokat ko‘p, dardimiz zo‘r, demanglar. Bilamiz, turmushimiz nihoyatda mashaqqatli. Bechoralar, qashshoqlar ko‘p, ammo dardi-g‘azabimiz ichimizda bo‘lsin. Samovarda, ko‘cha-ko‘yda jim o‘tiringlar, birorta ayg‘oqchini payqab qol-salaring, darrov tura jo‘nanglar.

Xalfalar, shogirdlar kulishadi.

– E-e, ota, boshimizga kelganni ko‘ramiz-da, – deydi qari xalfa.

Uyimizda qo‘shnilarning kirish-chiqishi ko‘paygan. Dadam hamisha dalada yurganidan bizning uy xotinlarning yig‘ilishlari uchun eng qulay joy. Ular orasida gap-so‘z, mish-mish ko‘p bo‘ladi. O‘g‘rilardan, sayoqlardan, buzuqi erlardan, alvon-alvon mavzularda so‘z ochilib ketadi, lekin urush boshlanishi bilan bu xildagi gaplar unutiladi. Onaboshi kampir – otinbibi qarindoshlarinikidan, inisinikidan eshitgan, yig‘ib kelgan gaplarini bir-bir aytadi.

– Eshitinglar, dahshatli voqealar behisob, mamlakatlarning ikkiga bo‘linyapti. Hamma joyda qattiq jang boshlanib ketganmish, ha! – og‘zini ko‘pirtirib gapiradi kampir. – Og‘ir-

og'ir, xalqqa og'ir. Butun mamlakatlar do'stlik bilan, ittifoqlik bilan yashasalar bo'lmasmidi-ya?! Qurib ketgur poshsholar!.. Har ikki tomondan askar chumolidan battar g'ij-g'ij emish. Ayniqsa dengizlarda kemalar nobud bo'lib qirilayotganmish. Ha, hammasi rost, inimdan eshitdim. Ayniqsa girmonning nayrangi kattamish. Xil-xil dev zambaraklar, xil-xil qurollar. Qo'ying-chi, ta'rifga sig'maydi, sanog'i qiyin.

Qo'shnilar urush haqida qayta-qayta ezib gaplashishadi, tag'in so'z Toshkentga, turli voqealarga ko'chadi.

– Juvonmarg bo'lgur G'afforingiz topib keldi bu gapni, – deydi Rohat kelinoyi o'sma bilan tutashtirilgan qoshlarini o'ynatib, tizzasidagi kashtani tika-tika. – Uch-to'rt odam samovarda choy ichib, bittasi sho'rlik turmushning og'irligidan hasrat qilipti. Chetroqda ko'rinishi bo'sh-bayovgina, xunuk-kina, ko'ziga oq tushgan, kalta soqol bir kishi o'tirgan ekan. U juvonmarg voqeanavis, so'z o'g'irlab yuradigan odam ekan, o'zini yolg'ondakam uyquga solib, mudraganday o'tirgan ekan. Birdan irg'ib turib ketipti-yu: «Qani, yuring, xo'p hasratni to'kdingiz, ig'voni ko'tardingiz!» deb do'q bilan surgapti sho'rlik kambag'alni. U og'zini ochib, hayron bo'lib, qotib qolipti. Soqoligacha titarmish. Atrofdagi odamlar sekin-sekin tumtaraqay qocha boshlapti. «Bola-chaqam ko'p, xato qilibman, taqsir, sataroshman, jo'jabirday jonmiz, tavba qildim, kechiring!» deb yig'lamsirab yalinarmish. Go'rso'xta ayg'oqchi pisand qilmasmish, nuqul do'q qilarmish. Keksalar o'rtaga tushib yolvorishipti: «Aylansin, bolam, g'aribga jabr qilma, shafqat qilish kerak», deyishipti. Surbet ayg'oqchi o'lgur kambag'al boyaqishning qo'lidan mahkam ushlab: «Yurasan palisaga!» dermish. Samovarda bir yigit boshini yerga solib jim o'tirgan ekan, birdan irg'ib o'rnidan turipti-yu, ayg'oqchiga: «Beri keling, sizga gapim bor», deb, chetroqqa imlapti, aldab nima balolarni shivirlagan bo'pti. Shu paytda kambag'al derazadan o'zini tashlapti, shartta qochipti. Voqeanavis: «E-e, qani bu gunohkor, qochirib yubordinglar, ablahlar!» deb odamlarni so'karmish. Otasi har kun qop-qop mashmashalarni topib keladi. Har kun bir orqa supur-

gini tayyorlab, bozorga chiqadi, uni sotib bo'lguncha arava-arava oldi-qochdi gap eshitadi...

– Ha, qiyin ahvolga qoldik, – deydi onam. – Narx-navo osmonga sapchipti. Odamlarning yuragida g'am-g'ussaning ayni toshgan vaqti. Ayg'oqchilar har joyga qulog'ini suqadi-da.

– Boylar o'lgurning pichog'i moy ustida. Hammasi quturgan, hammasi olifta, kekkaygan, firoq-dimog'li, – deydi Uzun Sara quv ko'zlarini katta ochib. – Qirilgurlar dang'illama uylar, yigirma tanob, o'ttiz tanob bog'lar, qo'sh-qo'sh qo'ralar soladi. Urush boshlandi-yu, un, yog', oziq-ovqat bilan savdo qiladigan yangi-yangi boylar tug'ilyapti. Ishqilib, zamon buzildi, yaqinda ehtimol oxir zamon bo'lar...

Otinbibi zamonning og'irligidan, zolim podsholardan shikoyat qiladi.

– Ulamo-avliyolarning hammasi pulning quli bo'lib kelgan. Mana, ko'ring, Sebzorda katta bir eshon bor, – so'zida davom etadi otinbibi, – o'zi avliyo odam, ko'p muridlari bor, lekin xotin quli. To'rtta xotini bor u zormandaning, biri biritdan ko'rklik. Eshon katta eshon oyimni yaqinda qo'yib yubordi-da, o'n besh yashar popukday bir qizni nikohlab oldi. Nazr qilinipti boyaqish.

– E-e, – deydi Uzun Sara, – qadimgi avliyolar qolmagan sira, olam buzilgan.

Ibodat buvim hovlida g'ivirlab, ariq chetlarini tekislab, supurib, chinniday qiladi. U shunday ishlarni yaxshi biladi.

– Bas-bas! Ulamolarga til tegizmanglar, g'iybat – ig'voning foydasi yo'q. Ulamolar – shariatning quli. Zolim boylarning, qonxo'r poshshoning jazosini bersin Xudoyim. Ishqilib, Olloning buyurgani bo'ladi, – deydi buvim qat'iy ohangda.

Qo'shnilar birpas jim bo'lishadi. Keyin Uzun Sara yana asta so'z boshlaydi:

– Hasratimizdan chang chiqadi. Turmush kundan-kun qiyinlashib ketyapti. G'amni yutib o'tiraveramizmi, sirasini aytamiz-da!

Endi gap ulanmaydi. Qo'shnilar birin-sirin tarqalishadi. Namozgar yaqinlashgan. Oyim o'choqboshiga borib olov yoqadi, ozgina piyozdog' qilib, yovg'on moshxo'rdaga urina boshlaydi.

– Yana moshxo'rdami? Chakkaga tegdi-ku! – deyman onamga zarda bilan.

– Qandoq qilay, bugun palov qilsam, bir hafta qozon qaynamaydi. Dadang o'lgurning beparvoligidan kuyib ketaman, – deydi onam astagina.

– Qarg'ama, yursa, tirikchilikning g'amida yuripti, sening, mening, bolalarining tashvishida yuripti, o'ynab yurgani yo'q. Qanoat qil, yaxshi xotin suv kelsa – simiradi, tosh kelsa – kemiradi, – deydi buvim onamga o'qrayib.

Men qovog'imni solganimcha ko'chaga chiqib ketaman. Bir to'da bolalar chuvvos ko'tarib, «kepak-kepak» o'ynamoqda. Men ham o'yinga qo'shilib ketaman.

* * *

Xalq hayajonda. Bozorlarda, ko'cha-ko'ylarda, tramvaylarda – hamma joyda gap. Podsho hazratlari okop qazish uchun mardikorlikka Turkiston o'lkasidan, musulmon yigitlaridan olinsin, deb farmon chiqargan. Gubernator janob oliylari Turkiston o'lkasining butun viloyatlaridagi shaharlarga, qishloqlarga, dalalarga, ovullarga bu farmonni yetkazib xabar qilmoqda.

Mahallaning hokimi – ellikboshi. «Oq poshsho hazratlarining oliy farmoni bu, bas, itoat etmoq farz. Oq poshsho hazratlari buyuribdimi, beramiz mardikor yigitlarni. Mahallaning eng dev, eng baquvvat yigitlarini, yigitlarning sarasini o'zimiz ajratamiz», deb gubernatorga va'da berganmish hamma ellikboshilar. Shahar fuqarosi asabiy va xafa. «Boylarning, savdogarlarning, mushtumzo'rlarning arzandalari, albatta, xatda yo'q», deydi xalq.

Bizning Govkushda ham to'polon, janjal. Biz, bolalarning ham avvalgi sho'xligimiz yo'q.

«Taqsir, boylarning, savdogarlarning ham o'g'ilchalarini

biting ro'yxatning boshiga. Har joyda ular ilg'or, qani, ko'raylik-chi bu gall!» deydi hamma bir og'izdan.

Boshida yoz-u qish olifta o'ralgan salla, egnida uzun jujun kamzuli, ustida hamisha ko'krak cho'ntakdagi kumush soatning yo'g'on zanjiri osig'liq mahallamizning gerdaygan ellik-boshisi tikanday ko'zlarini o'qraytirib, qichqiradi:

– Xaloyiq, tarqal, jo'na ishingga! Hamma ish Olloning irodasi bilan. Boylar, savdogarlar – obro'yimiz, faxrimiz, ko'r bo'lgur gumrohlar!

– Olloga sig'ining, ibodat qiling, zeroqi, mushkullaringiz oson bo'lg'ay! – avraydi to'qlardan biri.

Xalq g'amgin, g'azabkor, yuraklari ezilgan holda tarqaladi. Mahallaning boylari, ellikboshi, imom, kazo-kazolari asta shivirlashadi, maslahat qilishadi. Ularning tili bir, bir yoqadan bosh chiqarganlar.

Bir oqshom, har vaqtdagiday, to'satdan dadam daladan keladi.

– Qozoqlar tinchmi yoki u yerda ham g'avg'omi? – so'raydi onam va chaqqonlik bilan dadamga ko'rpacha soladi, orqasiga yostiq qo'yadi.

– E, nimasini so'raysan, qiyomat, ur-sur... Dunyo buzildi... Qalay, qarindosh-urug'lar omonmi? Ularning ahvoli nechuk bo'ldi ekan, deb shoshilinch yo'lga tushdim. Juda vahima bo'lib ketdi dalada.

– Qilning ustida turipti hammasi, – javob beradi onam xo'rsinib.

Dadam tinmay nosvoy chekadi, xomush holda og'ir sukutda o'tiradi.

– Xudoyim sartga, qirg'izga, qozoqqa – jamiyki ulusga tinchlik ato qilsin, zolimlarga insof, tavfiq bersin! – deydi buvim ko'zlariga yosh olib. – Rasiy degan mamlakat judayam olis emish, sart, qozoqning o'spirinlari, avji qirchillagan yigitlar... sovuqda och-yalang'och qirilib ketmasin yana, kulfatga qoldik!

Onam samovar keltiradi.

– Hech tashvishlanma, qornim to'q, – nosvoyni tuflaydi dadam. – Choy bo'lsa, bas.

Men qo‘rqa-pisa astagina gapiraman:

– Agar Turkiston fuqarolari mardikorlikka yigit bermasa, u yurtni qonga g‘arq etaman, depti. To‘p-aslaha bilan qurolangan askarimni bir tashlayman-u, kulini ko‘kka sovuraman, depti oq poshsho.

Dadam hayron bo‘lib, yuzimga bir zum tikiladi, keyin asta deydi:

– Urush qursin-da. U ofat! Lekin Nekalay aytganini qiladi, qo‘ymaydi. Yigitlarni olaman, deydimi, albatta, oladi. Ko‘pga kelgan qismat bu, aslo iloj yo‘q... – Choyni katta-katta ho‘playdi.

– Tur, o‘g‘lim Musavoy, otni oxurga boylagin-da, ombordan ikki bog‘ beda chiqarib sol.

O‘rnimdan sakrab turaman. Otxonaga yuguraman.

* * *

Maktabimiz Ikkinchi Oq Machitga ko‘chgan, bu bizning Govkush mahallaga yaqin, chiroyli, yangi machit, qadimgi vaqf joy.

Domlamiz har kun yangi-yangi vahimali xabarlar keltiradi.

– Bolalar, chiroqlarim? – deydi domlam g‘oyat xafa holda. – Dinimiz – muqaddas din. Yolg‘iz Olloga va rasuli a‘zamga sidqidil bilan ibodat qilaylik, sig‘inaylik. Yolg‘iz Olloga ishonaylik, ixlos bilan dinimizni dilda mahkam tutaylik, yuragimizdagi pok muhabbat bilan birga asraylik. Barcha mushkulotlar oson bo‘lsin. Qani, shogirdlar, Olloning nomi bilan, gulduros bilan boshlaylik darslarni!

Hammamiz astoydil shavq bilan, diniy hislarga berilib, tomoqlar qaqraguncha, ovozlari bo‘g‘ilguncha o‘qiymiz.

Maktabdan guzar aylanib qaytayotganda, Baland Machitda janjal, suronga duch kelamiz.

– Nimaga janjal ko‘tarasan, deysiz. Ko‘taramiz janjalni! Kambag‘allar, kosiblar, qashshoqlar, g‘ariblar – barchamiz «dod» deymiz! Nega to‘qlarning, katta to‘ralarning, boy-larning olifta boyvachchalari qoladi-yu, biz ketamiz azobga?! Yo‘q, bunday bo‘lmaydi ish, ular ham borsin, biz bilan

birga borsin, ana shunda «churq» etmay ketaveramiz, ko'pga kelgan to'y, deb jo'naymiz. Xo'sh, nega olayasiz?! – qichqiradi g'azabdan tutaqqan bir jasur yigit.

– Bolam, insof qil, chirog'im, – ellikboshiga yalinadi bir keksa. – Kambag'alimiz – mayli, nochormiz – mayli, lekin nega puldorlarning o'g'ilchalari chetda qolyapti, qani ayt?

Birpas jim o'ylanib turadi-da, ellikboshi keyin asabiy holda bo'g'ilib qichqiradi:

– Pastkashlar, haromilar, bezbetlar, tarqalinglar! Hozir palisaga xabar qilaman, inlaringga daf bo'linglar!

– Osib yubor-e! – qichqiradi birov xalq ichidan. – Zulmdan o'ldik, zarra insof bormi sizlarda? Qatra vijdon bormi?

– Dod! O'ldik Nekalaydan, zolim to'ralar dastidan o'ldik! – qichqiradi ayollar.

Ular turmushdan noliydilar, boylar va zolim amaldorlardan zorlanadilar, qarg'aydilar.

Ellikboshi qo'rslik-qo'pollik bilan xotinlarni jerkib tashlaydi, ammo xotinlar bo'sh kelishmaydi:

– Bola bermaymiz!

– O'zing bor, go'rso'xta!

– Kambag'allarga shu yerdagi azob-u uqubatlar ham yetadi. Mardikorlikka boyvachchalar borsin!

– Ha, ha, to'qlar borsin! – qichqiradi ayollar.

Ellikboshi qizarib, xotinlarni so'kadi:

– Yo'qolinglar, sharmandalar, uyda o'tiringlar!

Toshkentning to'rt dahasida, har mahallada shunday g'avg'o. Shahar olovda, xalqning g'azabi baland. O'rta Osiyoning butun shaharlari, butun qishloqlari zilzilada.

Men bunday gaplarning hammasini kattalardan eshitar edim.

Ertalab barvaqt baqqoldan beda olish uchun Baland Machitga tushaman. Guzar asabiy, serg'alva. Xalq Shayxantovurdan, Sebzordan, Ko'kchadan Olmazor tomon oqmoqda. Xotinlar oq poshshoni qarg'ab, dod-faryod bilan yig'lab erlar bilan birga bormoqdalar.

Do'konini shoshilinch yig'ishtirayotgan baqqoldan yalinib-yolvorib olgan to'rt bog' bedani yelkamga tashlab, uyga yuguraman.

Otning oxuriga bedani irgʻitaman-da, eshikka otilaman.
Kir yuvib oʻtirgan onam orqamdan qichqiradi:

– Yana qayerga, daydi, otning tagini tozalamaysanmi?

Javob bermasdan koʻchaga chopaman.

Olmazor koʻchasida borgan sari qalinlashib ketayotgan toʻda-toʻda odamlar orasidan goh yugurib, goh tez-tez yurib, oʻsha yerdagi oq uyga – politsiya mahkamasiga yetaman. Odam qalin. Olomon gʻazabda. Mahkamaning keng bogʻ-hovlisining yashil boʻyoq bilan sirlangan panjaralariga yopishgan odamlar gʻazablanib qichqiradilar:

– Laʼnati zolimlar, bermaymiz bolalarimizni! Nekalay yoʻqolsin!

– Juvonmarg boʻlsin, dod dastidan! – jabr-zulmga qarshi dadil qichqirishadi ayollar.

Ayollarning yigʻi-sigʻisi, qargʻish aralash faryodi, erlarning soʻkish-laʼnatlashlari yer-u koʻkka sigʻmaydigan vahimali, suronli, zoʻr isyon.

Mahkamaning derazalaridan, eshigidan ranglari oʻchgan, yuzlari vahimadan bujmaygan toʻrtta-beshta mirshab koʻrinadi.

– Yoʻqol, gumrohlar, laʼnatilar! – tupugini sachratib qichqiradi mirshablar.

Ularni hech kim pisand qilmaydi. Erlar, xotinlar gʻazab bilan, hayqiriq, suron bilan panjarani qarsillatib yorib, mahkamaning keng hovlisiga kiradilar, derazalarga, mirshablar-ga hech nimadan tap tortmasdan tosh otadilar. Mirshablar qoʻrqib, ichkariga yashirinishadi va panadan turib oʻq uzadilar. Olomon biroz chekinadi, ammo birdan qahr-gʻazabi ortib, yana hayajonga keladi, tagʻin duv qaytib, olgʻa suriladi. Xalq toʻlqini qaynaydi. Boshlaridan oyoqlariga qadar chang bosgan eski-tuski paranjilarda xotinlar, baʼzilarining sachvonlari orqaga tashlangan, yuzlari ochiq.

– Xoinlar! Muttahamlar! Oq poshshoga oʻlim! Zolimlarni yanchib tashlaymiz! – qichqiradi omma gʻalayonda.

Zolimligi bilan mashhur Mochalov degan politsmeyster eshikni ochib, tashqariga chiqadi, u gʻazabda turgan xalq qar-

shisida oqarib ketadi-da, shoshilgancha o'zini ichkariga oladi, eshikni taqqa yopadi.

Eski shaharliklarning hammasi uni yaxshi taniydi. Ko'rinishi joyida, pogonlari savlatli, ustida yaxshi forma, keng yag'rinli, shop mo'ylov, lekin qip-qizil yuzidan zahar tomgan, hamisha qovog'i soliq, badjahl. Mochalov ko'chada yurganda qarilar, yoshlar, baqqollar, savdogarlar, samovarchilar, ishqilib duch kelgan har kimsa qo'rqa-pisa darrov salom beradi. Doimo qo'lida uchi ingichka maxsus qamchi. Mabodo birov «g'ing» degudek bo'lsa, qamchini bilan shart-shurt urib savaydi. Bu ishga u misli yo'q mo'hir. Agar birov bilmasdanmi, ko'rmasdanmi, salom bermay o'tib ketsa ham «Qizingni...», deb savab qoladi. (Chorizmning ashaddiy iti edi u.) Men uni juda yaxshi bilaman, ko'chada uchratganimda, bir zum to'xtab qotaman-da, «Assalomu alaykum!» deyman, lekin ichimda-ku, astoydil so'kaman o'zini.

Ommaning isyoni borgan sari toshadi; mahkamani xalq qattiq toshbo'ronga tutib, hamma derazalarni sindiradi. To'satdan Yangi shahar tomondan qilich taqqan otliq kazak soldatlar yetib keladi. Mochalov ularni shoshilinch ravishda chaqirib olgan. Qilichlarini qinidan sug'urib, kazaklar birdan xalq ustiga bostirib keladi. Tars-turs o'q otib, olomonni haydaydi. Xotinlarning yonib qarg'ashlari, yig'ilari, erkaklarning kinli hayqiriqlari, so'kishlari yangraydi. Yiqilganlar, yaradorlar, o'lganlar ko'p. Xalq noiloj, xalq quolsiz. Ba'zi bir yoshlarning qo'lida pichoqlar yaltirab ketadi. Olomonning zich to'dasi buziladi, men yig'lab, mahkama bog'idan chiqaman, xalq bilan birga chekinaman. Politsiya qo'zg'alonni dahshatli va shafqatsiz ravishda bosadi.

Uyda oyimga, buvimga, qo'shnilarga ko'rganlarimni batafsil aytaman. Mahalla ahli, xotinlar, erlar faqat shu dahshatli voqea ustida gap yuritishadi. Hamma iztirobda. Gubernator oq poshshoga telegramma qoqib, ijozat so'raganmish: «Sartlarni qonga g'arq qilaman, shaharni o'rab, kultepaga aylantiraman», deganmish, kabi xilma-xil mishmishlar...

Devordan Rohat kelinoyi ko‘rinadi:

– G‘afforingiz ko‘chadan yana gap topib keldi. Toshkentni zambarakka tutisharmish. Sho‘rimiz qursin, nima qildik? – deydi u rangi o‘chgan holda.

Buvim ayvonda ko‘rpa-yostiq qilib cho‘zilib yotibdi; u ikki-uch oydan buyon bemor – falaj bo‘lib qolgan.

– Dalaga jo‘naganimiz ma‘qul edi-yu, – deydi buvim oyimga qarab, – ot-ulov qani, u yerda osh-nonning iloji yo‘q. Qarindoshlar xohlaydimi, xohlamaydimi... O‘zimning yo-tishim, ahvolim bu, Toshkentni o‘t olsa ham o‘tiramiz-da, na-chora?..

– Yo‘q, tavakkal! – deydi onam. – O‘ldimi hukumat oz-gina to‘polon uchun shunday shahri azimga o‘t qo‘ydirdsa?!

– Xavf-xatar juda katta, – deydi buvimning yonida o‘tirgan Uzun Sara, – boyonlar, qorni kattalar aravada, otda, izvoshda sekin-sekin bog‘lariga, dalalariga jo‘nab qolishyapti. Qiyin-qiyin, kambag‘allarga qiyin, Toshkentni o‘t olsa ham, yer yutsa ham cho‘kib o‘tiraveramiz.

– Ha, boshga kelganni ko‘z ko‘radi. Ko‘pga kelgan to‘y-da, – deydi qo‘shni kampir.

Uzoq hasratlashib, qo‘shnilar birin-sirin uylariga tarqali-shadi.

Kechqurun men guzarni aylanib kelaman. Guzarda xalq avvalgidan siyrak, baqqollar unda-bunda. Lekin Yusuf garang bemalol bedasini sotib o‘tiribdi. Qaydandir halloslaganicha Turg‘un yetib keladi.

– Ko‘rinmading, Musavoy juda to‘polon bo‘ldi-da!

– Eh-ey, – deyman jiddiy tusda, – avji to‘polonda men o‘shatda edim, izladim, seni topmadim-ku!

– Ha, keyinroq borib qoldim, – deydi Turg‘un chakkasi-ni qashib. – Lekin xotinlar bo‘sh kelmadi. Ikki ta ayolga o‘q tegib, qonga belanib qolishdi. Ha, o‘zim aniq ko‘rdim. Xalq majaqlandi, ko‘plari otlarning tuyoqlari ostida mayib bo‘ldi. O‘qqa uchganlar ozmunchami!..

Men, qovog‘im soliq, xafa holda deyman:

– Toshkentga o‘t qo‘yisharmish, rostmikan bu gaplar, Turg‘un?

– E, mish-mish gap, – javob beradi Turg'un kattalarday.
– Boylar shahardan boshlarini olib qochyapti, payqadim. Dadam bo'lsa, uyda o'tirib, nuqul namoz o'qiya, yig'lab, alla-nima duolarni pichirlaydi, xudoga sig'inadi. Bachchag'ar mir-shablar avvalgidan battar quturyapti. Xullas, zulm oshdi, jon halqumga keldi, o'rtoq. Tog'gami, dashtgami ketmaymizmi? Nima deysan? Beg'alvagina yurardik-da?

– E, ovsar, joning shirin-a? Yurtga kelgan jafoni birga tortamiz, – deyman Turg'uniga.

Shu topda gurs-gurs qadam tashlab bir to'da piyoda soldatlar aravaga ortgan zambaraklari bilan Eski shahar tomonga o'tib ketadi.

Guzardagi odamlarning qovoqlari soliq, jim o'tiradilar. Bizlar ham churq etmay, uyga jo'namiz.

Ko'rganlarimni onamga bir-bir aytaman.

– Ollo taoloning o'zi rahm qilsin, boshimizdan kulfatlarni daf qilsin! – deydi onam uzun «uh» tortib.

G'affor aka ovozi baland qo'yib, hovlisidan gapiradi:

– Qo'rqmanglar, hammasi po'pisa. Hukumat o'ldimi, Toshkentday shahri azimni kuydiradimi? O'zigayam shahar kerak!

Biz biroz tinchlanamiz. Asta, uzoq gaplashib o'tiramiz. Ko'rpalarni endigina yozib, yotishga tayyorlanar ekanmiz, dadam kirib keladi. Oyim va men ko'rgan, eshitganlarimizni aytamiz. Dadam jim, so'zsiz yerga qarab uzoq o'tiradi.

– Shahar juda xavf-xatarda, sabr qilamiz, tavakkal... – deydi sekin.

* * *

Eski shahardagi mashhur xonaqohga soldatlar to'plangan. Ertasi soat o'n bir-o'n ikkilarda u yerga Turg'un ikkalamiz qo'rqa-pisa boramiz. Soldatlar u yoq-bu yoqqa yurib turishibdi. Sekin qochamiz.

Xotirimda yo'q, soldatlar ikki-uch kundan keyin Yangi shaharga qaytib ketdi chog'i.

Nikolayning aytgani bo'ldi. O'rta Osiyo xalqlarining yigitlari – kambag'al, mehnatkashlarning bolalari chertib saralandi.

«Oq poshsho hazrati oliylariga ixlos bilan xizmat qilinglar, gunohlaringizni yuvasizlar, oq poshshoning himmati keng, sizlarni kechiradilar», deb xalqqa vaysaydi mingboshi va ellikboshilar.

Shunday qilib, zolim Nikolayning yana bir zulmi xalqning qalbini qon bilan, dard bilan to'latadi.

* * *

Bizning mahallada ham motam. Safarga tayyorlangan yigitlar yig'i-sig'i qilib, qarindoshlari bilan, bola-chaqalari bilan xayrlashadilar. Ko'chamizda qiyomat, suron.

Men, Turg'un, A'zam, Ahmad bir to'da o'rtoqlarimiz bilan Baland Machit guzariga tushamiz. Odamlar otliq, arava, tramvayda, aksari piyoda vokzalga qarab ketmoqda. Biz ham ergashamiz. Turg'un bo'lsa, tramvayga osilib jo'nab qoladi.

– Knyazning bog'i oldida sizlarni poylab turaman, – deb qichqiradi bizga u tramvayda keta turib.

– Xumpar shum-da, a? – kuladi A'zam.

– «Sharaq» etib shapaloq yeydi kando'xtirdan, – deydi Ahmad.

Yura-yura charchab, knyazning bog'iga yetamiz. Uzoqdan, bog' oldidan u yoq-bu yoqqa yurib, bizni kutib turgan Turg'unni ko'ramiz. A'zam uni urishadi.

– Nima bo'пти, maza qilib keldim, kando'xtir ham ko'rdi, indamadi, – deydi Turg'un maqtanib.

– Yolg'on hammasi, – deydi Ahmad. – Agar kando'xtir ko'rsa, teringni shilardi.

Knyaz bog'ini, to'xtab-to'xtab, panjarasidan tomosha qilamiz. Daraxtlar yuksak, quyuq ko'lankali ozoda xiyobonlar... Hashamatli ko'rkam saroy... Havasimiz keladi. Bir kishi suv sepib yuribdi. Eshik oldida yaraqlagan ajoyib yumshoq izvosh. Yiltiragan ikki asov arg'umoq yer tepadi. Olifta kiyingan izvoshchi rus yigit kekkayib o'tiribdi.

Biz sekin izvoshga yaqinlashamiz. Eshikda turgan qorovul guldarak yo'g'on tovush bilan qichqiradi:

– Jo‘nalaring! Nima qilib yuribsanlar? Knyaz chiqib qolsa bormi!

Biz qochamiz. Shu tariqa unda-bunda to‘xtab, horib, axir vokzalga yetamiz. Vokzalda baqqollar, magazinlar, suv sotadigan do‘konlar ko‘p. Vodprovoddan galma-gal to‘yib suv ichamiz, juda chanqaganmiz.

Vokzalda odam qalin, yig‘i-sig‘i, to‘polon. Biz odamlar orasida yurib, o‘zimizning Govkush mahalla yigitlarini uzoq qidiramiz, lekin topolmaymiz. Amakimning o‘g‘li, yosh yigitcha, Mo‘min akam ham jo‘nab ketyapti. Men yig‘lab, uni izlayman, topolmayman.

Parovozlar pishqirib turadi, goh-goh birdan gudok chalib yuboradi, cho‘chib tushamiz.

Bir chetda bir to‘da qozilar, ulamolar turishibdi. Ular orasida bittasi notiqlik qilmoqda, uzoqdan eshitaman:

– Podshoh hazrati oliylari hozir zo‘r muhorabada, boshlarida ko‘p mushkulotlar bor, sadoqat bilan ishlagaysiz, yigitlar! Yana allanimalarni gapiradi, eshitolmayman.

To‘satdan poyezd qo‘zg‘aladi. Yig‘i-sig‘i avjiga chiqadi. Poyezd «g‘iz» etadi-yu, ketadi-qoladi. Men qichqirib yig‘layman.

– Bas, yig‘lama, bir kun akang kelib qoladi, – deydi Ahmad yelkamdan quchib.

Ko‘zdan yo‘qolgan poyezd orqasidan qarab uzoq turamiz.

– Ketdik, qorin ham shunday ochdiki, piyozning po‘sti bo‘lib ketdi, – deydi Turg‘un bizni ketishga qistab.

Xalq yana otda, tramvayda, piyoda jo‘naydi. Hamma motamda.

Charchab kelsam, hovlida yig‘idan ko‘zlari xun bo‘lgan Toji buvim Mo‘min akamni gapirib, hasrat qilib o‘tiribdi.

– Kech qolding-e, juda xavotir oldim, vokzalgayam boringmi? Mo‘min akangni ko‘rdingmi? – so‘raydi onam mendan.

Bir zum o‘ylanib qolaman, keyin yuzimga tikilib turgan Toji buvimga qarab gapiraman:

– Ko‘rdim, Mo‘min akamni qidirib ko‘p yigitlar orasidan

topib xayrlashdim, hammaga salom, degin, yaqinda kelib qolamiz, xafa bo'lishmasin, dedi Mo'min akam.

Toji buvim ho'ng'rab yig'lab yuboradi.

Buvimning va onamning turli-tuman savollariga kalta-kalta javob beraman, ko'rgan voqealarim taassurotida uzoq sukutda o'tiraman, quloqlarimda xalqning gulduros ovozi...

Dadam ham vokzalga borgan ekan. Kech, xafa holda charchab, uyga qaytadi. Ertasi saharlab, tag'in dalaga jo'naydi.

* * *

Domlam Qur'on o'qiydi, bemorlarga davo, deb laganchalarga, kosa-piyolalarga duolar bitadi, qori bolalar sho'xlik qilsa, «shaq-shaq» uradi, charchaganda birpas mudrab ham oladi. Qorong'i tusha boshlaganda, namozshomda bizni ozod qiladi.

Bir vaqt men So'fi Olloyorni o'qiyotganimda, zimdan quloq solib o'tirgan domlam:

– Suvday silliq o'qiysan, balli-balli o'g'ilcham! – deydi kulib.

– So'fi Olloyorni uch karra o'qib tushirdim, ko'p g'azallarini yoddan ham bilaman – javob beraman uyali.

– Rostdanmi? – so'raydi domlam taajjublanib. – Pishiqsanda o'zing ham, borakallo! Ertaga Navoiyni boshlaymiz. Lekin shart shuki, yog'liq osh, bir savat non, keyin surati kattakon pul, uqdingmi? – iljayadi u.

Kechqurun onamga yalinaman. «Xo'p», deydi onam, lekin birpas sukutdan so'ng:

– Qimmatchilik, bolam, domlang qurmagur palovni yaxshi ko'radi. Bilaman, lekin eplashtirolmayman bir savat kulcha bilan besh so'm pul beraman, mayli... – deydi onam orqamga qoqib.

Ertasi bir savat non bilan, xotirimda yo'q, besh so'mmi pul beradi onam. (Pulning qadri kundan-kun keta boshlagan.) Jildimga Navoiy g'azaliyotini solib, maktabga xushnud jo'nayman.

Domlam qo'limdan kitobni olib, oldidagi pastak taxta kursori ustiga qo'yadi-da:

– Qani, boshlaymiz, bismillo! – deydi va salmoq bilan bitta-bitta o‘qiy boshlaydi.

Men ergashaman:

Ashraquat min aks shamsil-qa’si anvor ul Xudo,
Yer aksin mayda ko‘r, deb jomdin chiqdi sado.

G‘ayr naqshidin ko‘ngul jomida bo‘lsa zangi g‘am,
Yo‘qtur, ey soqiy, mayi vahdat masallik g‘amzudo.

Ey, xush ul maykim, anga zarf o‘lsa bir sing‘on safol,
Jom o‘lur getinamo Jamshid, ani ichgan gado.

Ko‘nglim yorishib ravshan bo‘lib ketadi, ramzlari, hikmatlari, pishiq rangdor qofiyalari go‘yo ko‘nglimga to‘ladi. Baytlari ishqiylar, falsafiy, chuqur mazmunli.

– Navoiyning g‘azallari ishqiylar, ammo u Olloning oshiqi, shu sababdankim, baytlari pok muhabbatni kuylaydi. O‘qiy ber, borib-borib tushunasan, – deydi domlam.

Haqiqatan, Navoiy menda pok sevgi yaratadi. Uning she‘rlarini zavq bilan, chuqur his bilan o‘qiyman. Pok muhabbatni, chuqur ma‘noni, yoqimli hisni ilk daf‘a Navoiydan o‘rganaman.

* * *

Yana bahor. Daraxtlar sekin-sekin kurtaklana boshlagan. Kosiblar, ularning xalfa, shogirdlari bahorni ayniqsa yaxshi ko‘radilar. Dehqonlar bo‘lsa, toqatsizlik bilan bahorga intizor.

Bahor – serzavq, rangdor fasl. Hali qarasangiz, tog‘lardan karvon-karvon bulutlar keladi-da, yomg‘ir, sel bo‘lib quyiladi; hali qarasangiz, darrov bulutlar tarqaladi, osmon oynaday musaffo bo‘ladi. Kulgan quyoshdan olam yarqirab ketadi.

Mahallada bolalar tomma-tom yurib, varraklar, katta, bahaybat quroqlar uchiradilar. Men ham, odatdagidek, ashad-diy varrakchiman. Maktabdan kela solib, nari-beri quyuqmi-suyuqmi bor taomdan tamaddi qilaman-da, narvondan tom-

ga g‘izillab chiqib, quroqni uchiraman. Mabodo qurog‘im yirtilsa bormi, darhol hujraga tiqilib, yangisini yasashga kirishaman. Savag‘ichni baqqoldan olib kelaman, shirachni yalinib-yolvorib bobomdan olaman. Lekin quroqni savlatli va chiroyli yasashga urinaman. Agar havo varrakbop bo‘lib, shamol tursa, varrakni shoshib-pishib shirachlayman-da, qurimasdanoq ko‘tarib tomga yuguraman. Shamol turganda, qorong‘i kechalarning qoq yarmisida bo‘lsa ham chillakdagi ipning hammasini qo‘yib, ustunga bog‘layman va quroqning vag‘illab uchganini zavq bilan eshitib o‘tiranman.

Agar birontamizning qurog‘imiz uzilsa, biz – bolalar chuvvos ko‘taramiz. Ayniqsa uzilgan quroq boshqa mahalladan bo‘lsa, men va o‘rtoqlarim u tushar-tushmas talashib-tortishib talon qilib olishga shoshilamiz. Oq Machitdan, Degrezdan quroq egalari tomma-tom oshib, yugurgancha kelishadi. Ana shunda bo‘ladi jiq-jiq mushtlashish, urish, jang!...

Bir kuni, martning boshlaridamikan, juma kuni shekilli, ertalabdan guzarda o‘ynab yurarkanman, kattalar orasidan bir gap qulog‘imga chaqmoqday chalinadi:

– Nekalay taxtdan tushdi!..

– Zolimdan qutuldik!

– Toji taxti parchalandi!

– Daf bo‘lsin Nekalay! Ochlikdan, muhtojlikdan o‘ldik-ku! Duv-duv gap.

General-gubernator xalqqa Petrograd voqealarini bildirmay, birinchi kungi telegrammalarni bosib o‘tirganiga qaramasdan, xalq bor gapni bilib olibdi.

Ertasi choydan keyin shoshib ko‘chaga yuguraman. Guzarda har kimning so‘ziga quloq solaman. Birdan Xadradan ziyolinamo odamlar ko‘rinadi. Oralarida bitta-yarimta kosiblar, kambag‘allar ham bor. Chala-chulpa allaqanday muzika eshitiladi, uning ohangini ham payqab bo‘lmaydi. Orkestr yaqinda rasm bo‘lgan; muzikachilar xalqdan chiqqan havaskorlar.

– Tavba, muzika degan narsa chiqibdi-ya, eshitdingizmi? – so‘raydi bir baqqol ikkinchisidan.

– Yopiray! – deydi faqat ikkinchisi yoqasini ushlab.

– Bitdi istibdod! Qonxo‘r, zolim Nekalay daf bo‘ldi! Yashasin vaqtli hukumat! – qichqiradi ziyolilar va Yangi shahar tomon o‘tib ketadilar.

Bizning guzar xalqi ham duv etib Yangi shahar tomon yo‘l oladi; biz – bir to‘da bolalar, ularga ergashamiz.

Yangi shaharda rus ishchilari, rus ziyolilari ko‘p. Notiq, bir rus ishchi, harorat bilan, zavq bilan nimanidir gapirmoqda. Ruschadan birorta so‘z bilmaganimdan, hech narsa anglamayman. Faqat odamlarning ko‘zlari va yuzlari ifodasidan biror narsa anglashga tirishaman.

Uyga horib, peshinda qaytaman va ko‘rgan-eshitganlarimni bir-bir onamga gapirib beraman.

– Xullas, iflos, badbaxt, zolim Nekalay taxtdan ag‘anadi, jahannamga ketdi, eshitdimki, vaqtli hukumat degan narsa mamlakatning jilovini qo‘liga olarmish...

– Eshitdik, eshitdik, qo‘shnilardan eshitdik, Rohat ham topib keldi bu gapni. Juvonmarg Nekalay daf bo‘ldi, ajab bo‘ldi! – deydi onam buvimga qarab.

* * *

Vaqt, zamon, voqealar buyuk sur‘at bilan ketmoqda...

Dabdabali, hashamatli to‘ylar, bazmlar, ziyofatlar, aysh-u ishratlar tinmaydi. Lekin xalq yupun-yalang‘och, kambag‘allar, yetim-bechoralar bir burda nonga zor...

Muvaqqat hukumat, boylar va yer egalari dehqonlarni, ishchilarni aldaydilar. «Urushdan keyin, buyuk g‘alabalarga yetishgandan keyin yer-suv masalasi hal bo‘ladi», deb yolg‘on va‘dalar bilan bularning qo‘ynilarini puch yong‘oqqa to‘ldiradilar.

Ulamolar jadidlar bilan nizo chiqarib, janjal, ur-sur to‘polon ko‘taradilar. Arabcha, forsha gaplar, haybatli diniy iboralar bilan jar soladilar. Ulamolarning murakkab tiliga xalq tushunmaydi.

Jadidlar: «Millatni ma‘rifat yo‘liga solamiz, Turkiston o‘lkasi muqaddasdir, boyonlarimiz yo‘l boshlaydi!» deb jar

soladilar. Jadidlar bilan boylar «Sho‘royi islom»ni, ulamolar esa «Ulamo jamiyati» degan diniy jamiyatni tashkil qildilar.

Es-es yodimda, iyunda dumaga saylov bo‘ladi. Saylov qizg‘in talash, janjal bilan davom etadi. Butun ulamo oyoqqa turadi. Teskarichi ruslar, boylar ularga qo‘shilib birga ish ko‘radilar. Xalq tushunmasdan ulamolar tashviqotiga uchadi. Shunday qilib, ulamolar eski shaharda niyatlariga erishadilar.

30-iyul kuni. Baland Machitda tumonat xalq saylovga yig‘ilgan. Saylov natijasidan mamnun ulamolar «Ibroz tashakkur», deb tashakkurnoma bosib tarqatadilar. O‘rtoqlarimdan biri «o‘qi» deb menga bir nusxa tutqazadi. (Mazmuni diniy ekanini bilaman, lekin tafsili xotiramdan chiqib ketgan edi. Yaqinda onamdan qolgan eski kitoblar orasidan uni qidirib topdim, tubanda keltiraman):

«Hamdlar o‘lsin. Diyonatparvar, g‘ayrat va hamiyat egasi bo‘lgan Toshkent musulmon aholisi ushbu 1917-yilda 30-iyul gilasi saylovida o‘z zimmalariga lozim va vojib bo‘lgan milliy vazifalarni va muhim burchlarni o‘tab, dunyoda rahbar va oxiratda shafotlari mamul bo‘lgan va umidlangan ulamo kiromlarin izlaridan yurub va degan so‘zlariga baltu va alrug‘ba amalda bo‘lunub husn-e’tiqod va samim qalb ila har bir mahalla ahllari o‘z uchastkalarig‘a erta bilan soat 9 dan hozir bo‘lub, qo‘llaridagi saylov konvertini aziz imonlaridek mahkam saqlab, necha makkor va frebgarlarni shaytanat vasvasasig‘a quloq bermasdan, kamoli sabr va matonat ila to‘rt va besh soat to‘xtamakka to‘g‘ri kelsa ham kalolat va malolatga yo‘l bermasdan, dehqonlar sahroden tushub kor-u borlarini va ahl va ayollarini yolg‘uz Xudoga tobshurub, mo‘ysafidlar esa, yoshlardek, betoblar esa, tandrostlardek bir-birlariga ozorsiz jang va jadal qilmasdan, ushbu izdahom va qo‘rqinch bo‘lg‘an og‘ir saylovni nihoyat tinch va g‘oyat osoyishtalik ila o‘tkaruvlari va kelajakda baxtiyor va masudona yashamoqlari uchun o‘z manfaat va foydalari qay-u tarafga davush bermakda ekanin aql va vijdonlari ilan o‘zlari bilib

o'shal taraf isfiskasini o'z ixtiyor-u rag'batlari ila qabul aylab, molik bo'lg'an soqalarini hech ahddidan ikroh va ijborsiz o'z joyiga tobshururlar.

Borakallo, yashasun haqiqiy musulmonlar va samimiy dindoshlar, qutlug' o'lsun hurriyat kunlaringiz va muborak o'lsun yangi dumalaringiz».

Tili ham, mazmuni ham xalqqa yot bo'lgan bu uzun-dan-uzoq murojaatnoma bilan ulamolar mehnatkashlarni chalg'itish, kurashdan chetga tortishni ko'zlar edilar. Ular dinni qurol qilib xalqni aldashga, avrashga mohir edilar.

* * *

Aravada ketmoqdaman. Aravakash muloyimgina, yaxshi chol. Baquvvat, semiz qorabayir ot qo'shilgan aravaga yozgi qizil olma ortilgan. Vaqt peshin. Quyosh yolqini toshqinda. Dim havo nafasni bo'g'adi. Aravada lohas boraman. Yo'lda bilq-bilq tuproqning changi ot tuyoqlaridan, arava ortidan bulutday ko'tariladi. Osmondan nur seli yog'adi. Ko'katlar, o'simliklar sarg'ayib, qovjiray boshlagan. Qarshidagi ulug'vor tog'lar, uvalarni tomosha qilib, xayolga botgan holda, aravada liqillab, lanj boraman.

– Ota, issiq juda dahshatli-ku, bekat olismi? – so'rayman peshona terimni artib.

Ustida kir yaktak, boshiga kir qalpog'ini bostirib kiyib olgan, qotmadan kelgan, siyrak soqolli aravakash erinchoqlik bilan javob beradi:

– Bekat uzoq, o'g'lim, picha sabr qil, avji saraton. Mayli, isisin, arpa-bug'doy, jamiki mevalar avji pishadigan vaqt, mayli, chirog'im, isisin. Quyosh – zo'r hikmatli narsa. Isiqning foydasi ko'p. Bemorlar qumga, tuproqqa tushib, dardiga davo topadi. Ishqilib, hamma narsaga quyoshning nafi tegadi, bebaho narsa.

– Ota, bekatni so'rayapman, qancha chaqirim qoldi? – deyman yana toqatsizlanib.

– Olis, olis, sabr qil! – deydi chol otni qamchilab.

Biroz sukutdan keyin kulimsirab gapiradi:

– Ashula ayt yoki Qur’oni karimdan ta’sirli bir surani o’qib yubor. Men yetim qolib, maktab yuzini ko’rmadim, o’g’lim, – deydi u o’ksingan ohangda.

Men uyqudan uyg’ongandek birdan yorishib ketaman.

– Qo’shiq aytishni sira bilmayman, uquvim yo’q...

– Tavba, ovozim kepchik, degin, uka! – kuladi chol.

Men cholning gapidan ta’sirlanaman, jiddiy tusda deyman:

– Ota, bir voqeani gapirib beraman sizga, haqiqatan, boshimdan o’tgan, chin narsa.

– Qani, gapir, – deydi aravakash qiziqib.

– Bir kun dadam xat yozib meni Yangibozorga chaqirdi. Men juda suyundim, tezroq jo’nashning payiga tushdim. Bozorda dadamning o’sha tomonda turadigan yaqin bir oshnasini ko’rib qoldim. Bozordan juda kelishgan jiyron ot olgan ekan. Shu otda ketishing mumkin, dedi. Yangibozorda otni o’g’liga topshirishimni uqtirdi. Kechqurun otni bizning hovliga olib keladigan bo’ldi, ot minishni bilasanmi, deb qayta-qayta so’radi. «E, bilganda qandoq!» dedim kerilib. Dadamning oshnasi xaxolab kuldi. Keyin Xadrada turadigan yangibozorchisi Qosim cho’tir degan bir aravakashni qidirib borib, yo’liqdim. U, erta-indin Yangibozorga jo’nayman, degan edi. Yag’rindor, mo’ylovli, baroq qoshli, badjahl kishi edi. Ovqat yeb o’tirgan ekan: «Kel, o’g’lim, dadangga xat olib keldingmi?» deb so’radi sho’rva liq to’la katta bir kosani boshiga ko’tarib. Bir chetda urvaqa-churvaqa bir to’da bolalari talashib-tortishib handalak yeyishyapti. «Sho’rvadan opke, hey, qayerdasan? Musavoy keldi!» deb qichqirdi oshxona tomonga qarab, «Rahmat», dedim. Hozir ovqatlanib kelganimni aytdim. Keyin muddaoga o’tib, Yangibozorga qachon ketishini so’radim, kimdan ot topganimni aytdim. Meni birga ola ketishini iltimos qildim. «O’sha qashqa burun ot berdimi-ya? Ziqnayam odamgarchilik qilishni bilar ekan!» deb masxara qildi. Keyin ertasi barvaqt tayyor bo’lishimni uqtirdi, birga jo’naydigan bo’ldik. Juda suyunib uyga qaytdim, oyim ham hamroh topilganiga xursand bo’lib, darrov meni safarga tayyorlash taraddudiga kirishdi. Quvon-

chimdan terimga sig'may Turg'un degan o'rtog'imnikiga yugurdim. Otasining bir nimadan jahli qo'zib, o'rtog'imni xo'p savalab, ko'chaga chiqib ketgan ekan. Qovog'i soliq, ko'zlari jiqqa yosh. Hayron bo'ldim, nima gap o'tganini so'radim. O'rtog'im birdan kulib yubordi, o'zi juda serzavq, dali-g'uli, sho'x bola. Qo'lini siltadi: «E, qo'yaver, dunyoning shunday dahmazalari ko'p. O'zing nimaning tashvishida yuribsan, xumpar?» – deb so'radi mendan. Ertalab saharda Yangibozorga jo'nashimni, quling o'rgilsin jiyron ot topganimni maqtanib gapirdim. «Rostdanmi, yo'g'-e!» dedi, ishonqiramadi o'rtog'im. «Xudo ursin, hali kechqurun ko'rasan, uh, otki, olamda yakka!» dedim hovliqib. Birpas o'ylanib qoldim, keyin yana to'qishga tushdim: «Dadamning oshnasi, qalin do'sti, bozordan olgan yangi ot, qozoq oti, ta'rifi zo'r, uloq chopsa, birinchi emish poygada, «g'ir» etarmish-u marraga o'zi birinchi borib turarmish, otni oldiga tushirmasmish, barcha olomon ofarin, dermish». Turg'un hayron bo'lib qoldi. Shu tobda bir to'da o'rtoqlarim allaqayoqdan kelib qolishdi. Yangibozorga ketayotganimni ularga ham aytdim. Bolalar indashmadi. O'yinga kirishib ketdik. Dadamning oshnasi otni xuftonda tashlab ketdi. Qorong'i edi, lekin darrov sinchiklab razm soldim – bo'yi o'rtacha, semizligidan yiltiraydi, yuvoshgina ot ekan. Yugani yangi, lekin egari jo'n, ko'rimsiz edi, yoqmadi. Otni oyimga juda maqtadim, oldiga bir quchoq beda tashladim, bo'ynini siladim, yuvosh ekan, deb o'yladim ichimda. Bir nimadan shu tobda hurkdi shekilli, birdan orqa oyoqlarini ko'tarib tashladi. Qo'rqib, o'zimni chetga oldim. Ertalab uxlab qolishdan qo'rqib, barvaqt yotdim, lekin qani, uyqum kelsa, shodligimdan sira ko'zim yumilmaydi. Oyim lampa yoniga o'tirib, jiyak to'qishga kirishdi. Oyimga, saharda yulduzlar botmasdan uyg'oting, deb tayinladim. «Uxla, uxla, safaring uzoq, tiniqib ol, o'g'lim», dedi oyim. Arang uyquga ketdim.

So'zimni bo'lib, biroz sukut qilaman.

Aravakash chol nosvoy chekib, otni qamchi bilan astagina urib qo'yadi. Ot boyaqish terdan suv bo'lib ketgan, rahmim keladi.

– Qani, gapir ertagingni, – deydi aravakash qalpog‘ini yana ham bostirib.

Men kulaman.

– Ermak-da, – deydi aravakash va qamchini bilan etigining changini qoqib qo‘yadi.

– Shunday qilib, bazo‘r uyquga ketdim. Bir vaqt cho‘chib uyg‘ondim-da, sapchib o‘rnimdan turdim. Oy xira, osmon yorishganroq, unda-bunda bulutlar yuribdi. Oyim boshini ko‘tardi. «Hali vaqtlik, o‘g‘lim, yotatur», dedi. Indamadim, kiyina boshladim. Oyim turib, chiroq yoqdi. Buvim ham uyg‘ongan edi, g‘ivirlab turib o‘tirdi. «Yolg‘iz o‘g‘limga salom ayt, yo‘lda hazir bo‘l, otni ehtiyot qil», deb tayinladi, duo qildi. Apir-shapir yuvindim-da, xurjunni orqalab, qo‘limda qamchin, otxonaga kirdim. Otni egarlab, xurjunni egar ustiga tashladim, keyin otni yetaklab, ko‘chaga chiqdim. Oyim: «Vaqtlik shekilli, o‘g‘lim, ehtiyot bo‘l, omon bo‘l!» deb tashvish bilan xayrlashdi, duo qilib qoldi. «Yopiray!» deb bir sakradim, bazo‘r egarga chiqib oldim. «Chuh!» deb asta qamchi urgan edim, ot jonivor yo‘rg‘alab ketdi. Ko‘chalar zim-ziyo, jimjit, hech kim yo‘q. Yuganni mahkam ushlab ketyapman. Xadraga yetganda jinko‘chaga – dadamning oshnasining ko‘chasiga qayrildim. Ikki tavaqali o‘ymakor eski eshik oldida to‘xtab, qamchi dastasi bilan eshikni «shaq-shaq» urdim. Jimjit. Biroz quloq solib kutdim, hech kim chiqavermagandan keyin qattiqroq yana ustma-ust bir necha marta eshikni qoqdim. Hech kim chiqmadi. Ko‘cha qorong‘i, ba‘zan itlarning hurgani eshilitardi, xolos. Kechikkan bo‘lsam, ketib qolganmikan, deb o‘yladim ichimda. Yana bir marta qattiqroq qoqib ko‘rdim-da, ortiq kutmadim, sabrim chidamadi, uning ketganligiga ishon-dim, «chuh!» deb otga qattiq bir qamchi urdim-da, jo‘nadim. Yo‘l-yo‘lakay hech kim uchramaydi, faqat unda-munda mudrab o‘tirgan qorovullar ko‘rinadi. Taxtapulda dahshatli guvillab oqayotgan Kalkovuz ko‘prigidan o‘tayotganimda jim-jit ko‘chalarni otimning dukuri to‘ldirib yuborganday bo‘ldi. Shunda men ham hali tong otmaganligini payqadim, «Attang, shoshibman-da, vaqtlik uyg‘onibman, dedim o‘z-o‘zimga.

Ko'nglimga vahima tushsa ham «Tavakkal!» deb otni qamchilardim. Yunusobodga o'tdim. Daraxtlarning shovillashi, qamishlarning shatir-shutiri vahimani borgan sayin oshiradi, lekin nuqul otni qamchilayman, tezroq biror choyxonaga yetib olishni mo'ljallayman. Onda-sonda dehqonlarning uylari ko'rinadi, itlarning vovillagani eshitaladi. Bir vaqt qarasam, uzoqda, yo'lning chetida bir qora ko'rinyapti. Yaqinlashishim bilan u asta yo'lning o'rtasiga tushdi. Men yaqinlashganimda: «To'xta, bola, shahardan chiqdingmi? – deb so'radi mendan xunuk bo'g'iq ovozi bilan, boshiga bostirib telpak kiygan siyrak soqolli pakana kishi. – Tush otndan!» dedi otning jiloviga qo'l uzatib. «Jon aka, yo'limni to'smang, Yangibozorga ketyapman, ehtimol hazildir, lekin otni bermayman», deyman keskin. «Yaxshilik bilan tush, bo'lmasa xafa qilaman!» deb xirillaydi pakana. «Xo'p, xo'p, hozir tushaman», deyman, lekin yuragim shuv etib ketadi, jonholatda jilovni «ikkinchi tomonga qarab siltab yuboraman. Ot hurkib ketadi, sakrab deysinadi, ustma-ust qamchi solaman. Ot pishqirib, chopib ketadi, ehtimol ot ham odamning yomon sharpasini payqagandir, qattiq chopadi. Orqamdan «Badbax!» deb qichqirgani-yu, dumalanib quvlaganini eshitaman, lekin ot bir zumda yelday uchib uzoqqa olib ketadi. Yana hamma-yoq jimjit. Faqat yuragimning gurs-gurs urganini, otimning dukurini eshitaman. Tong endi-endi oqara boshladi shekilli, bitta-yarimta odam ko'rindi. Endi yo'lto'sardan qutulganimga ishondim, otni ham, sekinroq yo'rttirdim. Shabada esib, osmonning cheti qizara boshlaganda, men G'ishtko'prikka yetib, choyxona oldida to'xtadim. Samovarchi o'rnidan turib, tagidagi yamoq ko'rpachani yig'ishtirayotgan ekan. «Xo'sh, saharlab nima qilib yuribsan, tinchlikmi o'zi?» deb so'radi ariq chetiga cho'qqayib, yuz-qo'lini yuva-yuva. «Kelmadimi?» deb so'radim undan to'rt yoqqa alanglab. «Kim?» dedi taajjub bilan samovarchi, ariqdan boshini ko'tarib. «Dadamning oshnasi-da, bilasiz-ku Qosim cho'tirni?» dedim. «Ha, bilaman, e-e, vaqtlik turgansan-da, kelib qoladi, xotirjam bo'l, uka, otni huv otxonaga boyla», deb choyxonaning yonboshidagi eski

bir otxonaga ishora qildi. «O‘tir, damingni ol, birpasda choy qaynataman», dedi samovarchi. Suv quyib, o‘tin yorib, ikir-chikir ishlarga kirishib ketadi. Otni otxonaga boylab oldiga beda tashladim, choyxonaga qaytib, yo‘ldagi voqeani ichimga sig‘dirolmaganimdan samovarchiga aytdim. Hovliqib, ko‘pirtirib gapirdim. «Rostdanmi? E, tavba, ha, shunday yomon odamlar bo‘ladi, haromilar!» deb so‘kdi boshini chayqab samovarchi. U dadamni yaxshi tanirdi. «Rost, amaki, lekin xo‘p olishdim, jag‘iga o‘xshatib solardim-u, qo‘rqinqiradim, yoshman-da. Qosim aka yonimda bo‘lganda-ku, bemalol olishar edim-a!» dedim. «Xumpar-ey, yoshsan-ku!» deb qotib kuldi samovarchi, yakkam-dukkam tishlarini ko‘rsatib. Tong tamom otganda, samovar burqirab qaynadi. Xurjundan bir kulcha olib burdaladim-da, ishtaha bilan yedim, ustidan issiq choyni ho‘plab-ho‘plab ichdim. Oftob chiqdi. Birin-кетин yo‘lchilar kela boshladi. Bir vaqt qarasam, «Assalomu alaykum!» deb, otini yetaklab Qosim aka ko‘rinib qoldi. Men suyunganimdan irg‘ib o‘rnimdan turdim-da, unga qarab yugurdim: «E, tavba! Sho‘tdamisan?» deydi Qosim aka yoqasini ushlab. «Qiziq bo‘ldi, bir vaqt uyg‘onsam, hammayoq yop-yorug‘, shoshilinch bilan otni egarladim-u, siznikiga jo‘nadim. Xo‘p eshigingizni qoqdim, ichkaridan birorta tovuş bo‘lmagandan keyin, ketib qolgansiz, deb o‘ylabman. Yanglishibman-da, oydin ekan, tong otdi, debman, qoq yarim kechada yo‘lga tushibman. Yo‘lda biram dahshatli voqea bo‘ldiki, hozir aytib beraman. «Qosim aka, otingizni bering, boylab kelay!» dedim-u, otni yetaklab ketdim. Qosim aka hayron bo‘lganicha qotib qoldi. «Yopiray, nima voqea bo‘ldi?» deb so‘radi u men otni boylab kelib oldiga o‘tirganimda. «Govkushga bir bosh tiqib chiqay, dedim-u, lekin balki Musavoy aynigandir, deb qayrilmasdan yo‘lga tusha qolgan edim», dedi. Men bugun bo‘lgan gapni Qosim akaga so‘zlab berdim. Voqea shu, – dedim aravakashga qarab.

– E, yolg‘on gapga o‘xshaydi-ku, – dedi u ishongisi kelmay.

– Yo‘g‘-e, Xudo haqqi, hammasi rost! – deyman gapimni uqdirib.

– E, tavba! – deydi aravakash otni sekin haydab, – yomonlar ko‘p-da, ko‘p yomonlar. Men o‘zim bu yo‘llarda ko‘p yuraman, zim-ziyo kechalarda yop-yolg‘iz yuraman, ammo biror marta bitta ham qaroqchi ko‘rmadim, sira ko‘rmadim. Ot o‘g‘rilari ko‘p, deb eshitaman, lekin o‘zim yo‘liqmadim, tole-da, Xudoga shukur, tole, – deydi aravakash boshini qimirlatib.

Olisda ko‘kimtir, viqorli tog‘lar tizmasi ko‘rinadi, cho‘l olovday yonadi, o‘tlar, gullar – hammasi qovjiragan. Xullas, chang yuta-yuta, nihoyat, bir manzilga yetamiz.

Birdan bu yerda ham bir voqea ro‘y beradi. Katta bir karvon, necha-necha aravalar Yangibozordan bug‘doy ortib kelgan ekan, to‘satdan bir ot kasal bo‘lib o‘lib qolibdi. Aravakashning xo‘jayini semiz, sersoqol, o‘rta yoshli kishi jahldan bo‘g‘ilib qichqiradi:

– Aytmadimmi, dayus, otni yeding! Shoshma, jazzangni beraman, haromi, itvachcha!

Yigirma bir-yigirma ikki yoshlardagi yuvoshgina aravakash yigit:

– Xo‘jayin, faqir odamman, hech gunohim yo‘q, – deydi ko‘z yoshlarini to‘kib.

Men aravakash boyaqishga achinaman. Shu topda otning boshida to‘dalanib turgan aravakashlardan keksagina bir kishi engashib, otni ko‘ra boshlaydi:

– Bas, bas! – deydi bo‘ynini tiklab, yosh aravakashga. – O‘ldi, vassalom. Ehtimol, nuxala bo‘lgandir, ehtimol, boshqa bir darddir, ishqilib o‘ldi-da, yig‘laganning foydasi yo‘q. Lekin, chirog‘im, bu yuvosh bola ekan, – deydi keksa aravakash otning egasiga qarab, – mo‘min bola, tegma.

– Mo‘min emish-a! Bu bachchag‘ar, lavashang otning tili ni bilmaydi, haromi! – qichqiradi xo‘jayin bolaga do‘q qilib.

Birdan u aravakash yigitchani «shaq-shaq» ura boshlaydi. Men yigitchaga achinaman, yig‘lab yuboraman. Keksa aravakash oqarib ketadi. Darrov yigitchani chetga oladi-da, xo‘jayiniga g‘azab bilan qichqiradi:

– Alam qildimi, mo‘ltoni, otning xuni kerak bo‘lsa men beraman!

Xo‘jayin indamaydi, xo‘mrayib jim qoladi.

– Bas, buning yukini ikki qopdan bo‘lib aravalarga o‘tinglar-da, g‘ir etib, Toshkentga ravona bo‘linglar. Ishning ko‘zini bilish kerak, – deydi keksa aravakash.

Ikki kun yo‘l bosib, oqshom paytida Yangibozorga yetamiz.

* * *

Yaktak ustidan uzun kamzul kiygan dadam quvonganicha yugurib kelib meni qarshi oladi.

– Yur, ketdik, nosvoychi bor-ku, o‘zing bilasan, chaqir-yapti, – deydi kulib dadam.

Dadam bilan ikkovimiz go‘ng bosgan iflos va chang ko‘chalardan nosvoychinikiga qarab ketamiz.

Oqshom tushgan, osmon yulduzlarga to‘lib ketgan. Qarshimda oqshom yulduzi porlaydi. Men yulduzni zavq bilan tomosha qilaman. Ufqqa mayin-atlas urtilgan, uzoqda ulug‘vor qad ko‘targan Qozig‘urt xo‘mrayib turibdi.

Dadam ikkovimiz Karim nosvoychining hovlisiga kirib borsak, u tashqaridagi supasida bir necha bazzozlar, baqqollar bilan o‘tirgan ekan. Nosvoychi bizni ko‘rishi bilan iljayib kulib, o‘tirgan joyida qo‘lining uchini uzatadi.

Bizdan so‘ng yana uchta-to‘rtta do‘kondor kirib keladi. Oriq-tirriq, ziqna, ko‘pchiligi pastkash odamlar. Bular bilan bultur yozda kelganimda tanishganman.

– Musavoy, Toshkentda nima gap? – deydi cho‘tirnamo bir baqqol og‘zidagi nosvoyni qo‘lining uchiga olib irg‘itarkan.

Men u yoq-bu yoqdan gapirib, so‘ng ohista deyman:

– Toshkentda tinchlik. Ammo, zamon og‘ir, bechora xalq qiyinchilik tortyapti, qorinlari nonga to‘ymaydi. Mastiravoylar g‘azabda, ishqilib, yurt bejo. Ish sakkiz soat bo‘lsin, ish haqi ko‘paytirilsin, deb talab qilishayotganmish. Non, go‘sh t yo‘q...

– Eha, shunaqa degin, o‘g‘lim, – deydi kekxa baqqol. – Nekalay taxtdan tushib, ish rasvo bo‘ldi. Ammo xalq, qonxo‘r, zolim Nekalay taxtdan tushdi, la‘nati oq poshsho tamom bo‘ldi, deb ura-ura qilgan edi. Biroq, mening fikrimcha, oq poshsho yaxshi edi, odil edi, lekin siyosatli edi. Odamlar qo‘rqardi. Palisaning qo‘lida hamisha qamchi hozir bo‘lganidan tartib-intizom joyida edi. Hozir-chi? Tartib buzildi!

– To‘g‘ri, to‘g‘ri! Boshboshdoqlik boshlanib ketdi, – deydi sepkil bashara cho‘tirnamo bazzoz. – Vaqtli hukumat ishni bo‘sh olib boryapti. Aqcha masalasi xurjun, Kerenskiyning puli arzimaydigan qog‘oz, juda kichkina, mana, munchagina, – deydi u qo‘li bilan ko‘rsatib. – Aqcha degan basavlat bo‘lishi kerak, axir.

– E, buzildi tartib, to‘g‘ri aytasiz. Narxi navo, o‘zingiz bilasiz, kun sayin ko‘tarilyapti, – deydi past bo‘ylikkina, ko‘zlari qisiq olifta kishi. – Turkiston o‘lkasida huquq ishlariga odil ulamolar boshchilik qilib, diniy huquq, shariat masalalari o‘shalarga topshirilarmish. Bu og‘ir, jiddiy masala.

– To‘g‘ri, to‘g‘ri! – deb ma‘qullashadi hamma do‘kondorlar. – Fuqaroga ahli ulamo rahbarlik qilishi kerak!..

– Yo‘q, unday emas, ishchilar, mehnatkashlar yurtni o‘zimiz idora etamiz, deydi. Zolim Nekalaydan qutulganimiz yomonmi?! Xalqni ezdi-ku xo‘p, – deyman astoydil kuyunib.

Dadam bo‘lsa, churq etmay o‘tiradi. Keyin hech kimga murojaat qilmay, vazmin gapiradi:

– Xudoyi taolo xalqqa tinchlik bersin, zamon qaltis! – Keyin ta‘kidlaydi: – Lekin xalqdan chiqqan bilgichlar axir to‘g‘ri yo‘lni topadi-da!

Birdan mezbon norin olib kiradi. Do‘kondorlar «Bismillo!» deb o‘zlarini ovqatga uradilar. Men qornim och bo‘lsa ham uyalib, noringa har zamonda bir qo‘l uzataman. Sur va sho‘r go‘shdan qilingan norinni xo‘p yegach, ustidan besh-o‘n choynak choy ichadilar. Fotiha o‘qilgach, hamma o‘rnidan qo‘zg‘aladi.

Xira chiroq miltillab yonib turgan kimsasiz samovarga qaytib kelamiz.

– O-ho, keldingizmi, Musavoy! – deydi birdan qayoqdan-dir paydo bo‘lgan toshkentlik samovarchi va piyola-choynak-larni yig‘ishtira boshlaydi.

Namatlari eskib ketgan, tor va pastakkina bu choyxona, yakshanba – bozor kunlaridan tashqari, deyarli yopiq tura-di. Dadam shu yerda yotadi. Mana, uning yoniga men ham qo‘shildim. Dadam birdan samovarchiga buyruq beradi:

– Musavoyga joy solib ber, ozodaroq yostiq qo‘y.

Samovarchi menga qirq yamoq ko‘rpa bilan yostiq olib keladi. Charchaganimdan yostiqqa bosh qo‘yishim bilan ux-lab qolaman.

– Musavoy, tur! Bozor boshlandi-ku, – meni uyg‘otadi sa-movarchi ertalab.

Tursam, qo‘y bozorida g‘ala-g‘ovur, qiy-chuv. Qo‘ychi qozoqlar ko‘chani changitib, qo‘y-echkilarini haydab kel-moqdalar. Men yangi do‘ppi, eskigina yengil kamzu-limni kiyaman. Lekin odatdagidek yalang oyoqman. Bo-zorni kezaman. Bir vaqt qornim ochib samovarga qaytib kelaman.

– Lekin bozor sust, – deydi samovarchi. – Ko‘rdingmi, bu yer cho‘li biyobon, oftob yer-u ko‘kni yondirib yuboraman, deydi...

– Toshkent bo‘lmaydi, dala yaxshi, – deb e‘tiroz bildir-a-man men. – Havosi toza, baland-baland tepalar ko‘rinib turadi. Menga dala yoqadi, – deyman ko‘k choyni ho‘plab-ho‘plab.

* * *

Dadam har kuni gazmol, bo‘z, ip-igna to‘la xurjunini yelkasiga tashlagancha azonlab otda chiqib ketadi. Tentirab yurib, oqshomda horib-charchab qaytib keladi. Seshanba va shanba kunlari qozoqlar bozor qilmaganliklari uchun dadam bo‘sh bo‘ladi.

O‘shanday kunlardan biri. Dadam bu yerdagi qozoqlar uchun kiyim tikadigan bitta-yu bitta mashinachi do‘sti bilan

suhbatlashib o'tiradi. Men bir chetda, odatdagidek, eng katta orzum – toycha haqida xayol surib, o'yga tolghanman.

– Sabr qil, sabr kerak, tentak, – deydi dadam.

– Olib berasizmi? Rostdanmi? Qachon olib berasiz? – deb xarxasha qilaman men.

Xunukkina, qotma, oriq mashinachi menga qarab sekin shivirlaydi:

– Yaxshi toycha bor, suluv toycha!.. – deb meni quturtiradi.

Men bo'lsam ishonib, dadamga yig'layman. Dadam do'stiga qarab jahli chiqib, uni koyiydi:

– Qo'ysang-chi, yosh bolani taltaytirib nima qilasan! Aqcha kerak avvalo!

Mashinachi kulib menga gapiradi:

– Bir hisobda, hali ot minolmaysan oriqsan, cho'pdaysan, otdan uchib tushasan. Ozroq semir, xumpar. Bo'za ichsang, semirasan. Bo'za dori bo'ladi, qozoqlar doimo bo'za ichadi.

Dadam boyaqish ham uning gapiga qo'shiladi:

– To'g'ri, o'g'lim, men ham ichganman. Haqiqatan ham, foydasi bor.

Ertasiga dadam:

– Yur, o'g'lim, otlan! – deydi. – Bo'za ichib kelamiz.

Men sevinib ketaman. Dadam meni otiga mingashtirib oladi. Baland-pastliklar, jarliklar osha o'tib, qirga qarab yuramiz. Havo nash'ali. Qirda o't-o'lanlar qovjiragan bo'lsa-da, jarliklar va ba'zi joylarda hali ko'm-ko'k. Yam-yashil qamishzor yonidan o'tamiz. O'mrovli, kelishgan semiz ot to'da-to'da yilqi uyurlari ko'ringanda kishnab qo'yadi. Dalada qo'y-qo'zi, mollarini boqib yurgan erkaklar, ayollar, bolalar uchrab qoladi.

– Assalomu alaykum, o'tog'asi! – deb salom berishadi ular dadamni ko'rib.

– Vaalaykum assalom! Hormanglar! – deydi astagina dadam kulib.

Ko'p yo'l yurgach, bir o'tovga yetib borib, otdan tushamiz. Pastda bir ariq suv oqmoqda. Tepada chumchuqlar g'ij-g'ij

uya qurgan. Men aylanib yuribman. Birdan katta qozonda bo‘za qaynab turganini ko‘rib qolaman. O‘choqqa o‘t qalab issiqdan bo‘g‘riqqan ikki xotin qozonni kovlamoqda.

Dadam qichqirib, meni o‘tovga chaqiradi. Men yugurib ichkariga kiraman. O‘tovda o‘tirgan olti-yetti kishiga salom beraman.

– Kel, chirog‘im, o‘tir. Bo‘za ich, – deydi siyrak soqolli, savlatli bir chol.

Asta dadamning yoniga o‘tiraman.

Shu payt eshikdan qoshlari o‘sgan, ko‘zlari qisiq, qora mo‘ylovli, novcha bir kishi kirib keladi. Menga qarab jilmayadi:

– Ha, jiyan, bo‘za ichgani keldingmi? Bizda bo‘za ko‘p, serob.

– Amaki, bo‘za achchiq bo‘ladimi? – deb so‘rayman men jonlanib.

U menga yana jilmayadi:

– Tort, jiyan. Kayfi yaxshi bo‘ladi, chiroq.

Dadam unga qarab kulib gapiradi:

– Kosani to‘latib ber, ichsin.

Haligi yigit menga bir zarang kosada limmo-lim bo‘za uzatadi.

– Ich, chiroq, ich, – deyishadi o‘tovdagi qozoqlar.

– Foydali, arshi a‘loga chiqasan, ich, – deydi boyagi chol meni qistab.

Qo‘lansa hid burqib turgan bo‘za lim to‘la kosani qo‘limga olib, birdan ko‘taraman, achchiq ekan. Yarmiga yetganda kosani yerga qo‘yaman. Qozoqlar xaxolab kulishadi.

– Yaxshi ichding, bolakay, yaxshi, yaxshi...

– Mazang yo‘q, – deydi dadam.

– E, hidi yomon, zahardan ham achchiq ekan, – deyman men og‘zimni qo‘llarim bilan artib.

Menga darrov bo‘g‘irsoq berishadi. Bo‘g‘irsoqni maza qilib yeyman.

– Qorning ochgan ekan, bo‘zaga bo‘g‘irsoqdan sol, – deydi dadam kulib.

Men bir hovuch bo‘g‘irsoqni olib, zarang kosadagi bo‘zaga solaman, kayfi taraq bir kishi do‘mbirani chalib yuboradi. Men diqqat bilan tinglayman. Kuy juda yoqimli, atrof-tevarakdan kelgan ayollar kuy tinglamoqdalar. Do‘mbirachi qadimgi qozoq hayotidan dostonlar kuylamoqda. Goho hazil, kinoya, uchiriq so‘zlarni qo‘shib qo‘yadi. Qozoqlar bo‘zani ichib, do‘mbirani zavq bilan tinglaydilar. Ba‘zi bir joylarda bo‘lsa, zavq-shavqdan turli xitoblarni qichqirib aytadilar. Men bo‘zadan biroz mast bo‘lib, dardli, hazin qo‘shiqlarga quloq solaman.

– Qani ich, ich! – deb qo‘yadi dadam meni qistab.

Men ikkinchi kosani arang ichaman. Biroz o‘tirgach, o‘tovdan chiqamiz. Qozoqlar men bilan hazillashib xayrlashadilar:

– Har kuni kelib tur, chiroq.

Otga minib Yangibozorga jo‘naymiz.

* * *

Do‘konlardagi baqqollar jazirama issiq va g‘uv-g‘uv pashshadan yelpig‘ich bilan jon saqlaydilar. O‘spirinlar va yigitlar ermak uchun shashka o‘ynaydilar.

– Aka, uring, uring, bira to‘la ikkita shashkasini urib oling, – deb qo‘yaman shivirlab va turtib o‘yinchilardan birini.

Ba‘zilari menga o‘qrayib:

– Jim o‘tir-e, – deb qo‘yishadi.

Lekin ayrim o‘spirinlar astoydil xunob bo‘lib, diqqatlik bilan xaydashadi:

– Bor, bor, uka, xalaqit berma! Toshingni ter!

Men azbaroyi zerikkanimdan tovuqlar bilan xo‘rozlarni qiyqirtirib quvlab yuraman. Tutib olsam, yangi tanishgan o‘rtoqlarim bilan birgalikda tarafma-taraf bo‘lib urishtiramiz, deb xo‘rozlarni quvganim-quvgan. Lekin ular tutqich bermaydi.

Bir kun azonda dadam:

– O‘g‘lim, yur, juma boramiz, bugun bozor, – deydi.

Men darrov eski qalpog‘imni olib, kir yaktagimni kamzulim ustidan kiyib olaman. Dadam katta xurjunga ikir-chikir mollarni

joylashtirib, egar ustiga tashlaydi-da, otga irgʻib minadi. Oyoqlarini uzangiga tirab:

– Qani, mingash! – deydi meni shoshirib.

Egarning orqasidagi koʻrpachaga joylashib oʻtiraman. Ot oʻzi bilgandek yurib ketadi. Qir va tepaliklardan oshib, taxminam ikki soatlardan keyin bozorga yetib boramiz. Bozor biyobonga joylashgan. Uzoq-uzoq choʻl-u dashtlardan keladigan qozoqlar bu yerdan kam-koʻstlarini bitirib ketadilar. Kattagina qizgʻin bozor. Toshkent, Chimkent, Yangibozor va boshqa joylardan oʻzbeklar otlarga ortib gazlama, boʻz, turshak, yongʻoq, jiya, mayiz, har xil ip-igna, lampa shisha kabi ikir-chikir mollarni olib keladilar. Hozir bozor ayni avjida. Men otni bir chetga bogʻlab, oldiga beda solaman-da, tepa boʻylab bozorni aylangani ketaman. Kiyimlari bashang, oyoqlariga puxta etik kiygan qozoq biylari, boʻlislari va qoʻychi boylar viqor bilan ot ustida yuradilar. Baʼzilari unda-bunda toʻdalashib, chordana qurgancha, sekin suhbatlashib oʻtirishadi. Ammo ularning choʻponlari, ayniqsa qarollari nochor, och-yalangʻoch, hollari juda ham ayanchli.

Keza-keza ot bozorga boraman. Bu yerda savdo sust. Aylanib kirib, taxminan ikki yoshlardagi koʻrkam jiyron otni koʻrib qolaman. Uning qomati baland, boʻyni adl, quloqlari tik, koʻzlari odamning koʻzlaridek maʼnodor va tiyrak. Xullas, unga hushim ketib, mahliyo boʻlib qolaman. Egasi otni silab-siypab atrofida aylanadi. Men asta yondashib, jiyronning yuzini silayman hamda barmoqlarim bilan yolini asta-asta tarayman. Suluv ot boʻynini yana ham choʻzib, yoqimli kishnab yuboradi va oldingi oʻng oyogʻi bilan depsinib qoʻyadi.

– Necha pul, amaki? Jiyronning narxi qancha? – deb soʻrayman.

Oq namat qalpoq, chakmon kiygan, bir koʻzi sal gʻilayroq, yum-yumaloq, semiz qozoq otning tizginini qaroliga tutqazib, menga gʻoyat beparvolik bilan shoshmasdan javob beradi:

– Jiyon, bor, joʻna! Otni qoʻy, tegma! Otangni chaqir, toyga ishqivoz boʻlsang.

Men qizarib-bo‘zarib unga jon-u dilim bilan tushuntira boshlayman.

– Qoch, qoch, tixirlik qilma, – deydi u. – E, olmaysan, ot qimmat. Chop, otangni olib kel, keyin savdosini qilamiz!

Men tag‘in yopishaman.

– Jon aka, narxini ayting! – deb yalinaman. Otning egasi noxushlik bilan jilmayadi.

Men yaxshi bilamanki, dadam kelmaydi. «Yo‘qol, xarxasha qilaverma!» deb jerkib beradi, gapimga quloq solmaydi. Xafa bo‘lib, otning atrofidan yana bir marta aylanaman-da, keyin xomushlik bilan uzoqlashaman.

Dadamning oldida ahyon-ahyonda bitta-yarimta xaridor paydo bo‘ladi-da, gazlamalarning deyarli hammasini, bo‘z va chitlarni ezg‘ilab, cho‘zib, tortib, oftobga solib ko‘radi, uzoq savdolashgach, oladi yoki kelisholmay tashlab ketadi.

Oxir peshin. Bir lahzada hammayoqni chang-to‘zon qoplaydi. Ko‘zni ochib bo‘lmaydi, tuproq yog‘iladi. Birdan qattiq bo‘ron boshlanadi. Odamlar tuproq buluti ichida qo‘y, echki, ot, tuya, eshaklarini qidiradilar. Birdan qayoqdandir kelgan quyun hammani esankiratib qo‘yadi. Men zo‘rg‘a turibman. Dadam sho‘rluk xurjunga yopishib olgan. Xayriyatki, mollarini xurjunga tiqib ulgurgan. Otni bazo‘r qidirib topamiz.

– Bo‘ron birpasda bosiladi, Musavoy. Har zamonda shunday bo‘ron bo‘lib turadi, keyin birdan tinib qoladi, – deydi dadam menga tushuntirib.

Dadamni ham, meni ham boshdan-oyoq chang bosgan. Ko‘zim, quloq-burunlarim tuproqqa to‘lgan. Qalpog‘imni bir qo‘lim bilan bostirib kiyib olaman. Yer va osmonni chang-tuproq quyni chulg‘agan. Bir boshi osmonga yetgan, etagi yerga surgalgan tuproq quyunlari bir lahzada paydo bo‘ladi-da, shu onda yana qayoqqadir yo‘qoladi. Bunday quyunlar ketma-ket o‘tadi. Bir soat chamasi davom etgan qattiq bo‘ron qanday dab-durustdan boshlangan bo‘lsa, shunday tuyqusdan tinib qoladi.

Avji qiziganda buzilgan bozor endi qizimaydi. Qozoqlar asta-sekin ot-tuyalari, echki-qo‘ylarini haydab tarqala

boshlaydilar. Savdogarlar, chorbozorchilar otlariga minib Beshiktovga, Qoratoshgga, Yangibozorga, Chimkentga qarab yoʻl oladilar. Dadam bilan men Yangibozor emas, boshqa tomonga qarab joʻnaymiz. Uzoq yuramiz. Mening qornim och, otamning qovogʻi soliq. Goh-goh choʻntagidan shishasini olib nos otadi.

Quyosh ufqni qip-qizil qondek lovillatib botib bormoqda. Mayin shabada esadi. Unda-munda ovullar koʻrinib qoladi. Kelinchaklar va qizlar suvga, mollarni qarshi olgani ketmoqdalar. Boshlariga katta-katta lachak oʻragan kelinchaklar sirgʻa, munchoqlar bilan bezanganlar. Qizlarning boshlarida loladay durrachalar.

Har qayer-har qayerda bedanalarning sayrashini eshitiladi. Bedana deganda oʻlaman, bu ham menga tekkan kasal. Ayniqsa uzoqdan sayrashini yaxshi koʻraman.

– Qarang, bedana, bedana! – deyman «parr» etib bedana uchgan tomonni dadamga koʻrsatib. – Bedana serob ekan. Qarang, huv ana, pastga shoʻngʻidi!

Dadam toʻngʻillab qoʻyadi.

Sermanzara dalalarni tomosha qilib boraman. Suvi shishadek koʻm-koʻk kichkina ariqda suv qayoqqadir shildirab oqmoqda. Bir chaqirimcha joydan qozoq ovuli koʻrinadi. Sigir-buzoqlar, ayniqsa qoʻy-qoʻzi, echki-uloqlar koʻp. Toʻda-toʻda boʻlib yurishibdi. Xotin-xalaj sigirlar va sovliqlarni sogʻmoqda. Oʻchoqlarga qalangan tezak tutuni oqshom osmoniga oʻrlamoqda.

Dadamning chehrasi ochilib, jilmayadi. Ovulga yetgach, bir oʻtov oldida otdan tushamiz. Xotinlar bukilib salom berishadi. Oʻtovdan keksagina bir kishi chiqib keladi.

– Assalomu alaykum! – deb biz bilan soʻrashadi.

– Oʻgʻlim, oʻgʻlim bu, lekin shoʻxroq, – deydi dadam.

Chol qoʻl olib koʻrishgach, ichkariga taklif qiladi:

– Qani, oʻtovga kiringlar, marhamat!

Dadam xurjunini orqalab oʻtovga kiradi va «uh»tortib oʻtiradi. Men ham darhol oʻtirib olaman. Oʻtov oʻrtacha, lekin ozoda. Taxminan olti va sakkiz yoshlardagi ikki bola

nimanidir o'ynab o'tiribdi. Darrov urishib qolib, to'polon ko'tarishadi-da, qayoqqadir chiqib ketishadi. Dadam u yoq-bu yoqdan gaplashib o'tirgach, birdan cholga qarab buyuradi:

– Darvoqe, otga yem bering, och qolmasin.

– Xo'p, o'tog'asi, hozir-hozir, – degancha chol o'rnidan turib chiqib ketadi.

Men g'alati bo'lib ketaman.

– Uyat-ku, dada! – deyman.

Dadam xaxolab kulib yuboradi, menga sekin uqdiradi:

– Bularda yem-xashak mo'l bo'ladi, o'zlarining fe'llari keng bo'ladi, tentak.

Men o'ylanib qolaman. Dadam kulib, gapida davom etadi:

– Rasmi ovulga mehmon kelsa – tanishmi, notanishmi, ot-dami, piyodami, sovuqdami, issiqdami, qorbo'rondami, baribir – qozoqlar uni yaxshi qabul qilishadi. Cho'p, beda tayyor. Bor ovqatini oldingga qo'yadi, kambag'almi, boymi – holicha. Azaldan beri bu narsa qozoqlarga odat bo'lib qolgan.

Men u yoq-bu yoqqa alanglab, sandiqlar, qutilar, sholcha, namat, o'tovning qanot va keragalarini ko'zdan kechirib, otamga gapiraman:

– Tuzuk o'tov ekan, o'rtahol odamlarga o'xshaydi.

– Ehtimol. Sigir-buzoqlari, qo'y-qo'zilar ko'proq ko'rinadi, – deydi dadam.

Chol kirib dasturxon yozadi. Bir kosachada sariyog' bilan tovoqda bo'g'irsoq qo'yadi. Meshni urib-urib, kattakon zarang kosada dadamga qimiz tutadi. Dadam «Bismillo!» deb qimizni ishtaha bilan ko'taradi va zarang kosani bo'shatib, cholga qaytaradi. Qornim ochligidan men bo'g'irsoqni oshalab yeyman. Chol kosani menga uzatadi.

– Ich, yigit, ich, – deb undaydi.

Simirib ichaman, lekin yarmiga yetganda, kosani dasturxonga qo'yaman.

– Voy, juda achchiq ekan!

– Mazang yo'q-ku, yigitcha! – deydi kulib chol.

– Toshkentlik-da. Toshkentda qimiz yo'q, o'rganmagan, o'tog'asi, deydi dadam cholga murojaat qilib. – O'rganib qo-

lar. Lekin o'g'lim savodli, xat yozishni, kitob o'qishni biladi, Qur'onni yoddan sharillatib o'qiydi.

– Voy-bo', rostdanmi? Bilgichmisan? Ilm – yaxshi narsa. Bizlarning biron-tamiz ham xat tanimaymiz.

Eshikdan jengasha bir lagan beshbarmoq ko'tarib kiradi. Xamiridan go'shti ko'p ovqatni ishtaha bilan birpasda yeb, fотиha o'qiyamiz.

Men asta turib tashqariga chiqaman. Osmonda g'ildirak bo'lib qolgan oy. Onda-sonda xira chiroqlar, miltillagan o't ko'rinadi. G'ir-g'ir shabada turli-tuman giyohlarning hidlarini olib keladi. Allaqayerdan o'lan yangraydi. Itlarning tinmay vovullashi eshitiladi. Goho echkilar va qo'ylar ma'rab qoladi. Bizning otimiz ho'l bedani kasir-kusir chaynamoqda.

Uzoq yuraman, hislar va o'ylarga botaman. Yulduzlarga qarayman. Hislarim va xayollarim bitmas-tuganmas. O'tovga kirib o'zimni o'ringa tappa tashlayman.

Tongda uyg'onsam, dadam yo'q. Mezbon chol namoz o'qib bo'lgach, menga kulib deydi:

– Dadang seni tashlab, qochib ketdi!

Men g'alati bo'lib ketaman, lekin darrov hazilni payqayman-da, kulib yuboraman:

– Yolg'on, payshanba bozoriga ketgandir?

– Tur, chirog'im, – deydi mezbon chol kulib. – Havo juda yaxshi. Ariqdan sharqirab suv oqib turipti, muzdek. Yuvinib ol.

O'rnimdan turib tashqariga chiqaman. Quyosh bulutlarini oltin rangga bo'yab, tog' orqasidan ko'tarilib kelmoqda. O'tovning orqasidagi jarlikka tushaman. Jildirab oqayotgan suv yaxdek. Maza qilib yuvingach, o'tovga qaytib kiraman. Bo'g'irsoq va qatiq bilan nonushta qilgach, xotin-xalaj bilan birga yovshan tergani ketaman. Uzoqdan qo'y-qo'zilar ko'rinadi. Qirlar bo'ylab chopaman. Bir cho'pon cholning oldida to'xtayman:

– Assalom, jeka!

Boshiga kir qalpoq kiygan, egnida juldur, qo'pol chakmon, oyog'ida yamoq choriq, ko'zlari ma'nodor, yuzi serajin, siyrak soqol, oriq chol menga tikilib so'raydi:

– Qaydansen?

– Toshkentdan. Elatlarga keldik, – deyman tetik holda.

Ikkovimiz yonboshlagancha, u yoq-bu yoqdan soʻzlashib yotamiz.

– Jeka, ayting-chi, boʻri bormi bu joylarda? – soʻrayman qiziqib.

– Oʻybayov, bor. Kelib turadi, chiroq.

Men jonlanaman.

– Jon jeka, ayting, boʻri qanday boʻladi? Qoʻyni birdan boʻgʻib oʻngarib ketarmish-a?

Chol kulib soʻraydi:

– Koʻrmaganmisan? Boʻrini hech ham koʻrmaganmisan?

– Yoʻq-yoʻq, hech koʻrgan emasman. Afti basharasi qanaqaligini buvim, oyim, oʻrtoqlarimdan koʻp eshitganman. Ular ham koʻrmagan, boshqalardan eshitgan-da.

Chol nosvoyini tuflab, biroz oʻylanib turgach, gapirib ketadi:

– Avvalo, qashqirni sartlar boʻri deydi. Qashqir yovuz narsa, qashqir desa, choʻponlarning joni halqumiga keladi. Boʻri zoti qoʻyga oʻch boʻladi. Qoʻy – yovosh maxluq. Boʻri asta-sekin keladi, qoʻylarni koʻzdan kechirib, payt poylab yotadi-da, keyin lop etib boʻgʻadi-yu, oʻngarib joʻnab qoladi. Choʻponlar sezgir, itlar ham ziyrak, boʻridan ayyor. Bir xil itlar borki, boʻri bilan tik olishadi. Boʻri toʻgʻrisidagi qiziq hangomalar koʻp, oʻgʻlim, eshitaverasan.

Men angrayib qolaman.

– Qani, amaki, bittasini gapirib bering. Boʻrilar otga ham, eshakka ham oʻzini otarmish. Shu rostmi?

– Toʻgʻri, oʻgʻlim. Och qolsa, boʻri nihoyatda vahshiy boʻlib ketadi. Otni ham, eshakni ham yeydi.

Men bilagʻon bu donishmand cholni birpasda yaxshi koʻrib qolaman. Ammo suhbatimiz buziladi. Birdan ikkita otli kishi paydo boʻladi. Biri oʻttiz besh-qirq yoshlarda, kiyimlari bashang, yalpoq yuzli, xoʻrozdek qip-qizil, koʻzlari yomon. Ikkinchisi siyrak moʻylov, qotma, yosh yigit, qamchisini havoda oʻynatadi. Darrov oʻrnimdan turib, salom beraman. Ular

menga qarashmaydi ham, nimadir deb ming‘illab qo‘yadi. Chol asta-sekin o‘rnidan turadi.

– Xo‘sh, nega mollarni o‘z holiga tashlab qo‘yib, ezmalik qilib o‘tiribsan? – deydi yigit cholga qarab.

– Taqsir, mollar bemalol o‘tlab to‘yib yurishipti, cho‘ponlar ham shu yerda... – deydi chol biroz dovdirab.

– Ha, qayerda daydib yuribsiz? – deb so‘raydi o‘zini darrov tutib olgan chol. – Ehtimol Turbatda yurgandirsiz, qimorga tikilgan bo‘lsa kerak butun hamyon, kissa bo‘sh, xurjun bo‘sh, endi alamni bizdan olyapsizmi?

– Qari it, sening nima ishing bor? Mening molimga sen xo‘jayinmisan? – G‘azabdan qizargan boyvachcha qamchisini havoda g‘izillatib aylantiradi. – Soqolingning oqi bor-da, bo‘lmasa...

– Otangiz rahmatlik xo‘p molni topdi, – deydi chol boyvachchaning g‘azabiga nihoyat beparvolik bilan. – Siz bo‘lsangiz, yelga sovuryapsiz, oxiri xayrli bo‘lsin, chiroq. Otangiz rahamatlik qarollarni aldab-avrab ishlatishga usta edi. Men qarib qoldim, ish boshimdan oshib yotipti. Kampir bo‘lsa, xotinlaringiz oldida doim xizmatda, insof qiling. Otangiz rahmatlik pishiq edi, ammo uncha-muncha aqcha berib turardi, siz bo‘lsangiz, hemiri yo‘q, nuqul do‘q qilasiz.

– Bas-bas, ezma chol, sendan boshqasi quriptimi! Qashshoq ko‘p, bukilib, xizimatingizga tayyorman, deb kelaveradi! – deydi kekkayib boyvachcha. – Bu sartning o‘g‘li nima qilib yuripti? – so‘raydi menga imo qilib.

– Toshkentlik bola, – deydi ikkinchi otdagi yosh yigitcha, – bular kichkintoy bo‘lsa ham shum, ayyor bo‘ladi qarang, churq etmay, gap tinglab turipti.

Men indamay jahlimni bosib turgan edim. Endi g‘azabim toshib ketadi:

– Boy aka, oppoq soqolli chol odamni so‘kkaningizga hayronman. Ota bilan birpas suhbat qildim, aqlning koni...

– Bo‘ldi, mahmadona, yo‘lingdan qolma! – qichqiradi menga olifta boyvachcha.

Olishib o'tirishni istamayman, foydasi yo'qligini bilaman, ta'bim ancha xira bo'lib, allaqanday xayollar bilan asta ovulga qaytaman. Ovulda yigitlar, o'spirinlar, o'z tengim bolalar ko'p. Men ular bilan juda tez tanishib olaman. Otda, eshakda, xachirda ular bilan birga uzoq-uzoqlarga – yilqilar, qo'ylar boshiga boraman. Xotinlar, bolalar bilan tezak teraman, o'tin yig'aman. Bular samimiy, pok ko'ngilli, mehmondo'st, va-fodor odamlar.

Uch kun o'tgandan keyin dadam qaytadi.

– Qalay, qimiz ichishni o'rgandingmi? Bir mazasiga tushunib olsang, keyin xumor qiladigan bo'ladi, – deydi dadam yelkamni quchib.

– Yaxshi yuribman, o'rtoqlarim ko'p, – javob beraman.

– Shunday joylarda yursang, turmushni bilasan, ovulda yashashning o'zgacha kayfi bor.

Dadam choy ichib, birpas rohatlangandan keyin, xurjunidan bir dumaloq choy, bir hovuch qandni uy xo'jasiga berib xayrlashadi. Otga mingashib Yangibozorga jo'naymiz.

Yangibozorda ortiqcha hayallamay, Toshkentga ketaman.

Ertasigayoq jildimni bo'ynimga osib, yalqovgina maktabga boraman. Machit hovlisidagi zaxgina bir yerda, suv yoqasida o'tirib dars o'qiymiz. Domlam bir lahza ko'zdan nari bo'lsa, darrov o'tgan-ketgan voqealardan, oldi-qochdi gaplardan boshlab yuboramiz.

Ustida olabayroq to'n, boshida katta salla, oyoqlarida yangi mahsi-kavush, g'arch-g'urch yurib domlam kirib keladi. To'rdagi eski ko'rpachaga o'tirgandan keyin menga qaraydi:

– Tag'in Yangibozorda tentiradingmi?

– Ha, taqsir, sahroda yurdim. Turmushning mashaqqatini, achchiq-chuchugini totdim...

Domlamning ensasi qotadi, indamaydi, keyin bir zumgina jim bo'lgan bolalarga buyuradi:

– O'qinglar darsni, qani!

Bolalar gulduros bilan darsni boshlab yuboradilar. Men Fuzuliyning go'zal she'rlarini qayta-qayta berilib o'qiyman.

– Chirog‘im, – deydi yumshoq tovush bilan domlam, – oldingga ol bularni, picha sabog‘ini o‘rgat, – kichkinalardan bir necha shogirdlarni ko‘rsatadi.

– Jonim bilan, taqsir, – deyman-da, oldimdagi kitobni avaylab yopaman.

Domlamni juda hurmat qilganimdan menga nima ish buyursa, astoydil bajarishga tirishaman.

Domlam dars orasida goho zamondan shikoyat qiladi, yomonlarning, olchoqlarning ko‘pligini aytib: «Xudoyim oson qilsin mushkullarni!.. Ulamolarni izzat qiling, shariatni, oxiratni o‘ylang, ahli ulamo – xalqning yolg‘iz rahbari», deydi.

Peshinda ozod bo‘lamiz. Tutqundan xalos bo‘lgan qushdek bir zumda duv etib, hammamiz tarqalamiz. Ammo katta bolalar uchun bu faqat «nonxo‘rak». Ular qaytib, yana allamahalgacha xat mashq qiladilar. Yaqindan beri men ham xat yozishni o‘rgana boshlaganman. Keyin, odatdagidek, ko‘chada, tomda, guzarda vaqt o‘tkazaman. Turg‘un, A‘zam, Hoji hamisha birga bo‘lamiz.

* * *

Govkush mahalla ahlining aksariyati kosib. Ahmad bilan A‘zam ikkovlari kosibga shogird tushganlar. Men zerikib, tez-tez ularning oldiga borib turaman. Kosib – baqaloq, semiz kishi. Qo‘llari bir zum tinmaydi, doim ishda, lekin o‘zi sho‘x, ulfat, gap biladigan so‘zamol odam.

Bir kun ustaxonaning ostonasiga qadam qo‘yishim bilan Ahmad o‘rnidan chaqqon turadi-da, tokchadan bir qalin kitobni avaylab oladi.

– Ko‘r buni! – deydi menga uzatib.

Qiziqib varaqlayman.

– Qayerdan olding? Yangi-ya juda? – deyman kitobning muqovasini ushlab.

– Topdim-da, – deydi Ahmad kulimsirab. – Pul yig‘ib-yig‘ib oldim axir.

– Qani, bir o‘qib yuboring, mulla. Eshitaylik, yaxshi kitob, nuqul jang, – deydi usta ko‘zoynagini tuzatib.

Bu kitob forschadan tarjima qilingan bo‘lib, unda xorofiy qissalar, turli janglar, she‘rlarday pahlavonlar, o‘q-yoy va qalqonlar, dahshatli urushlar hikoya qilingan. Ahmad kavushga cho‘p mixni qoqa-qoqa jim quloq soladi, jiddiy berilib tinglaydi go‘yo, xayolida mag‘zini xo‘p chaqib o‘tirganday. A‘zam tizzasidagi mahsini hafsala bilan pishiq tikadi, ammo o‘zi hayajondan, o‘qtin-o‘qtin yurakdan «uh» tortadi. «Azzamatlar-ey! Otlari bulutday-a!» deb qo‘yadi.

Men to‘xtamay o‘qiyman. Pahlavonlarning dahshatli tig‘i, o‘qlarning uchishi, qalqonlarning va nayzalarning jangi! Haqiqiy mard pahlavonlarning bemisl mohirligi, ayyorlarning hiyla-nayranglari...

– U zamonning odamlari go‘yo devday, boshlari qozonday, bo‘ylari osmonga yetadi, kiftlari ikki tog‘ga ko‘prik bo‘larkan. Bizlar bora-bora mushukday bo‘lib qolibmiz-da, – deydi A‘zam.

U jim o‘tirolmaydi, hayajoni, hislari ko‘kragiga sig‘maydi.

– Bas, jim o‘tir, jang avjiga chiqdi, eshitaylik axir, – deydi Ahmad noxush ohangda.

Men berilib, ehtiros bilan o‘qiyman. Kitobda jang va suronlar tasviri orasida yorqin parchalar, ajoyib hikoyalar borki, xayolimni allaqaylarga olib qochadi, parizodlar, malikalar go‘zalligi ko‘nglimni sehrlaydi. Usta «puf-puf», deb charmga suv purkaydi-da, yana ezmalik bilan jonga tegadi.

– Ha, Ahmadvoy, parizodning oshig‘i bo‘lib...

– Usta, bir gap aytardim-u, – kesadi ustaning gapini Ahmad, – lekin otamday kattasiz, ayayman. Qani, Musavoy, Rustami Dostondan, Afrosiyobdan o‘qi!

– Ha, ha, chirog‘im, jonon, mahbubalardan o‘qi, eshitaylik, – xiralik qiladi usta.

Ustaning gaplari qulog‘imga kirmaydi. Berilib, shavq bilan o‘qiyman. Janglarda qurbon bo‘lgan bahodirlar uchun yuragim yonadi, goho sekin yoshimni artib qo‘yaman. Mag‘rur shahzodalarning dabdabali qasrlariga, saroylariga kiranman, ma‘shuqa malikalarning firoq alangasini ko‘raman, ayyor josuslardan, ularning badbashara qiyofalaridan nafrat

qilaman. Afrosiyob kabi qahramonlarga muhabbatim toshib ketadi.

Shu choq harsillagancha eshikdan Turg'un kirib keladi.

– Nima gap? – so'rayman kitobga xatcho'p qo'yib yoparkanman.

– Yur, tez bo'! Yig'ishtir kitobingni, hammasi xurofot-ey, mahallada jiqqa mushtlashishki, yur tez!

– Mahallaning qorovulimisan yo mirshabimisan? G'alva qilma, tur jo'na! – usta jerkib o'qrayadi Turg'unga. – O'qi, Musavoy, qani, eshitaylik.

Men indamayman, kitobni tokchaga qo'yaman-da, Turg'un bilan ko'chaga chiqaman.

– Shayxantovurda majlis bo'larmish, yur, o'sha yerga boramiz, – deyman Turg'unga qarab.

– E-e, alomat bir janjal bo'lyapti, tomosha qilmaymizmi? Rasul o'ris mardikorlari bilan mushtlashyapti. Mardikorlar, haqimni berasan, deydi, Rasul o'ris, bekor aytibsan, deydi.

– Bas! Sening izlaganing – janjal. – Shayxantovurga boshlayman Turg'unni.

Shayxantovurda hovuzlar bo'yida qator-qator samovarlilar, madrasalar, machitlar bor. Tollar, qayrag'ochlar ostida, odatdagidek, ariqchalarda suvlar sharqirab oqib turibdi.

Machit hovlisining sahniga xalq to'plangan. Turg'un ikkovimiz kishilarning gaplariga, ivir-shivirlariga quloq solib, biroz angrayib yurgandan keyin bir qayrag'ochga suyanib cho'kamiz. Ayvonda eskigina movut yopilgan bir stol atrofida o'n-o'n besh kishidan iborat xay'at o'tiribdi. Bularning hammasi ziyolilar, ko'pchiligi jadidlar. Xalq orasida yoshlar ko'p, uzun jujun kamzul ustidan beqasam to'n kiygan, ba'zilarida oq kanop kamzul; razm solsam, oliftalar ham oz emas. Unda-bunda katta sallali, uzun trinka kamzul ustidan banoras yoki olabayroq to'n kiyganlar, lekin aksariyat kir, yirtiq yaktak kiygan, yalang oyoqlarida kavush surgagan faqir odamlar. Jadidlar Muvaqqat hukumat ishga tushgan paytlardanoq tantana-dabdaba bilan «Sho'royi islom»ni tashkil etganlar. Sa-

marqand, Qo‘qon, Andijon kabi shaharlarning barchasida bu tashkilot tuzilgan.

Turg‘un ikkovimiz nutq so‘zlayotgan kishiga angrayib quloq solamiz.

– Zavolli Turkiston o‘lkasi faje, pek qorong‘i zulmatda yotdik. Ammo, Turkiston diyori, oltin tuprog‘imiz, buyuk daryolarimiz uzra butun olamga o‘rnak bo‘lgan shavkatli davr tariximiz qaytib kelar ehtimol. Lekin, afandilar, ziyolilar va xaloyiq, chorizm istibdodidan xalos bo‘ldik. Avvalo, siz bilingizki, muqaddas dinimiz, pok, muqaddas shariatimiz, payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom va so‘ngra shonli bayroqlarimiz, milliy ruh bilan sug‘orilgan urf-odatlarimiz bor. Muvaqqat hukumat oz-moz erkinlik berdi. Afandilar, huquqimizni, muqaddas ishimizni, shavkatimizni, taqdirimizni unutmaylik, Muvaqqat hukumat oldida arz va iltimosimizni bayon etaylik. Ehtimol mushkullarimiz oson bo‘lar. Lekin, afandilar, Turkiston o‘lkasiga avvalgi shon-shavkatlar qaytajak, asosan boylar, zanginlar va ulug‘ yer egalari birlashib, ahil va hamjihat bo‘lib, tadbir-choralar bilan harakat aylab, shavkatimizni, baxtimizni va milliy ehtiyojimizni shoyad barpo etsak. Balki orzularimizga muyassar bo‘lurmiz. Vazifalarimiz og‘ir va mushkuldir. Islom buyrug‘i bilan bu vazifalarni chindan berilib, inshoollo, ado etgumizdir. Afandilar, vazifa shuldirki, dinimizni muqaddas qilib, ilm va fan, handasa, falakiyot, riyoziyot va hokazo bilan maktablarni, madrasalarni sekin-asta borgan sari o‘stirib, yuksaltirgumizdir. Omin, Xudo va payg‘ambar mushkullarimizni oson qilg‘aylar!

Notiq uzoq so‘zlaydi, uning ustida kanop kamzul, boshida kir duxoba do‘ppi; u ingichka mo‘ylovli, ko‘zlari qattiq, peshonasi yotiq kishi. Nihoyat, u charchab, stulga o‘tiradi.

Men hayron bo‘lib, jim tinglayman. Lekin Turg‘un xafa bo‘ladi.

– Yur, ketamiz, bozorlarni aylanib kelamiz. Bolalar oshiq o‘ynashyapti! Cholning maynasini ko‘ramiz, yur! – qistaydi u meni turtib.

– Jim tur, birpas quloq solaylik, va'xzonlikni ko'r, ana, yangisi chiqdi minbarga, – deyman qo'llarim bilan yangi notiqni ko'rsatib.

Notiq nosvoyni tuflab, «uh» deb yo'talib oladi: u oriq, silnamo. Lekin ko'zlari quvgina, egnida eski kamzul ustidan aynagan keng yalang qavat chopon.

U Turkiston o'lkasining xalqlari haqida ko'p diniy iboralar keltirib, uzoq so'zlaydi. Gapning oxirida yana bir karra Muvaqqat hukumatni maqtaydi, adolatli hukumat musulmonlarga, albatta, to'la huquq va ozodlik berajak, deydi og'ziga bir kaft nosvoyni solib, so'ng o'rniga o'tiradi.

Turg'ui jahl bilan yelkamni turtadi:

– Yur endi, ketamiz, va'xzonlik chakkamga tegdi!

Men churq etmay tinglab, notiqlarning har bir aytgan so'zlarining mag'zini chaqishga tirishaman.

– Shoshma, o'rtoq, qiziq gaplar bo'lyapti.

– Gap, gap! Buning nima qizig'i bor! – shartta o'rnidan turadi-da, qayoqqadir ketadi Turg'un.

Har bir so'zga chiqqan notiq avvalo islom dinini maqtaydi, keyin Turkiston o'lkasi ozodligi, taraqqiyoti haqida gapiradi.

Kimdir birov xalq orasidan qichqiradi:

– Ollo haqi, bu qanday gap? Notiqlar faqat nasihatga usta. Xalq nonga zor, nasihatga emas! Ulamo hazratlar, boylar, ziyolilar nega bu haqda «churq» etmaydi?

Men darhol u odamni izlayman, u pastda – machitga yaqin joyda, quyuq daraxtlar tagida turar edi. Darrov taniyman, u menga tanish kosib. O'ttiz-o'ttiz besh yoshlardagi bu oriq kishi Baland Machitdagi tor kichkina do'konxonasida yonida shogirdi bilan sahardan to'kechga qadar mahsi tikadi. Ovozi yoqimli, men uning hazin kuylarini tinglashni, suhbatini sevar edim.

Yaqin borib, salom beraman, u menga qarab kulimsiraydi:

– E, sen ham shu yerdamisan?

– Qachondan beri tinglab o'tiribman, bu gaplarning mag'zini chaqish mushkul. Ammo, usta, siz boylarni xo'p bopladingiz! – deyman ovozimni pasaytirib.

– Ket, yo‘qol! Xalqqa fitna solma! – qichqiradi bir necha kishi ustaga qarab.

Xalqda shivir-shivir, hayajon.

Boshida chiroyli o‘ralgan oppoq salla, uzun yangi jujun kamzul ustidan beqasam to‘n kiygan past bo‘yli, qora kalta soqolli kishi o‘rnidan turadi. Sho‘royi islomchilarning rahbarlaridan bo‘lgan bu kishining laqabi – Qori. U so‘zlarni bir-bir chertib, past ovoz bilan salmoqli so‘zlaydi, katta-kichik jim bo‘lib tinglaydi.

– Afandilar, hazrat ulamo janoblari! Turkiston o‘lkasi asriy zulmatlardan qutulib, endi oyoqqa turmoqda. Ufqimiz endi sekin-sekin yorishmoqda. Lekin hanuz o‘t va yong‘indamiz. Hayot og‘ir, vazifalarimiz ma’suliyatlidir. Petrogradda tadbirli va ko‘p hushyor odamlar hukumat boshiga o‘tirdi, mashhur Kerenskiy janoblari ish boshiga qo‘yildi. U zo‘r berib, harbga va harb-u ashyoga tadbirlar ko‘rmoqda va siyosiy, ijtimoiy masalalar bilan shug‘ullanmoqda. Har qalay, mushkul voqealar, ancha murakkab masalalar bor. Turkiston o‘lkasida yashagan musulmonlar, turk avlodi buyuk tarixiy shavkat, tarixiy voqealar, dabdabaga ega edi bir vaqtlar. O‘rta Osiyo yana uyg‘ondi, ko‘zini ochdi. Farg‘ona musulmonlari, Toshkent aholisi zo‘r g‘ayrat bilan dini islom bayrog‘i ostiga to‘plandilar. Qo‘qon boylari, jadidlar, ayniqsa ulamo hazratlari shavq va zo‘r ijtimod bilan bugun ulug‘ millatimiz oldida turgan muqaddas vazifalarimizni ado etishga bel bog‘ladilar. Lekin, afsus, «Ulamo» jamiyatida bir necha zotlar ziyoli ahliga bo‘lmagan fisq-fasod bilan noo‘rin bo‘htonlar, ginalar taqib, hanuz ziyon yetkizmoqdalar. Ulamo hazratlari va islomning barcha xodimlari, ziyolilar birlashib, ahil bo‘lib, tadbir va choralar izlasalar, asli maqsadga yetgan bo‘lur edik. Ziyolilar, yoshlar g‘ayrat va imon bilan ishlamoqlari zarur, xalqni, kosiblar va ishchilarni qorong‘i zulmatdan qutqarish ularning asl vazifasidir. Birmuncha kambag‘allar va ishchilarni rus ishchilari turli tashviqotlar yuritib, aldaydilar. Ulamo hazratlari, jadidlar, ziyolilar, turli tadbirlar bilan musulmon ahlini tarbiyalab, dini islomni o‘rgatish ularning vazifasidir. Shunday,

afandilar, ziyolilar va boylar xalqni o'rgatishi, ongini oshirishi lozim. Qimmatlilik haddan ortiq oshib bormoqda, bechora g'ariblar mushkul ahvoldadir. Lekin, Olloga ishonamizki, mushkullarimiz oson bo'lib, yaqin kunlarda xalqimiz arpa-bug'doyga yolchib qolajak. Vazifa va burchlarimiz zo'r, masalalar muhim. Zero, ulamo hazratlarining yetakchiligida barchamiz birga asta-sekin ishlab, shoyad maqsadimizga yeturmiz. Maktablar masalasi – g'oyat mushkul masala. Eski maktablarimiz g'oyat faje voqeadir. Ulamo hazratlarning bu yana eng zarur vazifasidir. Toshkent aholisi yangi maktab, eski maktabning ma'nosini tushunmaydi, lekin zamon o'zgarib, fan-ilm sohasida ko'p yangiliklar, tilsimotlar mavjud bo'lmoqda. Avvalo maktab masalasi boylarning ishidir. Lekin boylarimiz g'oyat beparvodirlar, ko'zlari o'z hamyonlaridan boshqa narsani ko'rmaydi. Bu ularning omiyliklaridan, fikrlari torligidan kelib chiqadi. Lekin vaqt yetdi, ilm-fan – avvalo boylarning ishi. Ulamolarimiz, ziyolilarimiz maktab-madrasalarni munosib tadbirlar bilan yo'lga solmoqlari lozimdir. Ollo taolo yordami ila bu vazifalarni chin ko'ngil bilan, toza yurak bilan ishlasak, maqsadga yeturmiz. Omin, mushkullarimiz oson bo'lg'ay!

Qalin chapak chalinadi. Qori, odatdagidek, iljayib o'rniga o'tiradi.

Kech bo'lib qolgan. Turg'un aylanib yurib, yana yonimga keladi. Ikkalamiz Oq Machit tomonga yuguramiz. Men uyga kiraman, onam sho'rlik sho'rva qilgan ekan, jahlim chiqib: «Yog'i yo'q, go'shti yo'q, bu qanday sho'rva? Shuyam sho'rvami!» deb kosani itarib qo'yaman-da, yarimta nonni olib, yana ko'chaga chopaman.

– Otang dalada, qandoq qilay, yer yutmagur, menga oson tutma!.. – deydi onam va orqamdan yana nimalardir deb qoladi.

* * *

Mahallada biroz aylangandan keyin, zerikib, ustaxonaga kiraman. Usta qarigina, burni cho'tirroq, ammo juda so'zamol, mahmadona kishi. Bitta-yu bitta xalfasi bor, u indamas, yu-

vosh, mo‘min. Goh-goh usta har xil oldi-qochdilardan gapiradi, chok tikayotgan xalfasi ahyonda «him-him» deydi, xolos. Usta bo‘lsa, toqati tugab, xunob bo‘ladi:

– Mum tishlab o‘tirasanmi?! Gapir! Ammo ishni uzma. Mana ol, farq qilamiz. Teshaboyning og‘zi doim gapda, vag‘illagani vag‘illagan. Lekin baraka topgurning ishi unumli, puxta. Turmush serdiqqat, kulishib, hazillashib turmasang bo‘lmaydi. Odamning tili o‘tkir bo‘lsa, shartta-shartta gapirsa, so‘zida ma’no bo‘lsa, ibratli so‘zlarni aytsa. Lekin sen-chi, indamas, bo‘zrayib o‘tirasan. O‘ttizga kiribsan, lekin «he»ni bilmaysan...

Xalfa – farg‘onalik yigit. Uning o‘rtog‘i bor, paxta zavodi ishchisi. Goho xalfaning oldiga kelib, holidan xabar olib, jinday gaplashib ketadi. U o‘ttiz ikkilarda bo‘lib, novcha, yag‘rindor, ko‘zlari o‘tkir, manglayi keng, yuzi qoramtir. Men kirib borganimda u ustaga ehtiros bilan gapirmoqda edi:

– Shunday, usta, gap ko‘p. Ayniqsa rus ishchilari g‘azabda. Ular zavodchi va fabrikantlarni g‘oyat yomon ko‘radi. Lekin rus ishchilari ham kambag‘al, xullas, bizday hammasi. Fabrikant, zavodchi boylar, savdogarlar, ayniqsa paxtachi boylarning hamyonlariga pul yog‘adi, aysh-ishratlari avjida. Rus ishchilar: «Oq poshsho taxtdan tushdi, lekin burjuylar, yer egalari hali ham tepamizda. Endi gap burjuylarda, bular ham gumdon bo‘ladi», deyishadi, – uqtiradi yigit.

Usta uzoq vaqt qovog‘ini solib o‘tiradi.

– O‘g‘lim, tushundim. Ishchilar, dehqonlar, kambag‘allar, muhtojlar olamda juda ko‘p. Hech misli yo‘q. Lekin, boylar, savdogarlar, sudxo‘rlar, yer egalari, qo‘ying-chi, hokazolarining hammasi tekinox‘r. Ammo, to‘g‘ri, zulm haddan oshdi. Qani, koshki edi bilimdon, aqlli-hushli, odil, dono bosh bo‘lsa. Qani, yo‘q-da, axir. Shoyad odil, insofli, tadbirli odamlar chiqib qolsa, po‘choqni po‘choqqa, mag‘izni mag‘izga ajratar.

Og‘ir o‘y surayotgan ishchi cho‘ntagidan arzon papiros olib tutatadi-da, xomush holda chekib o‘tiradi. Xalfa mahsini qolipdan tortib, birdan ingichka tovush bilan ming‘illaydi:

– O‘rgulay payg‘ambarimiz sahobalaridan, Abubakir, Umar, Usmon, Ali choryor odil va chin shariat yo‘lidagi zot-

lar edi. Koshkiydi paygʻambarimiz Muhammad alayhissalom birdan bosh koʻtarib chiqsalar, mushkullarimiz oson boʻlardi. Afsus, afsus, bas, qiyomatgacha endi zulmatda, qorongʻida oʻtamiz!

Usta va ishchi biroz vaqt hayron boʻlib angrayib qoladilar, keyin ishchi birdan kulib yuboradi va xalfaga qarab deydi:

– Tavba, indamas eding, Mahmud... Paygʻambar va sahobalarni eslashning foydasi yoʻq. Hozirgi dardimizni oʻyla. Och-yalangʻoch Turkiston haqida oʻyla. Boylarimiz ochkoʻz, ziqna boyvachchalar boʻlsa aysh-ishratda. Mana bu gaplarning magʻzini chaq!

Xalfa oʻzining xunukkina tovushi bilan yana eʼtiroz boshlaydi:

– E, hammasi Xudodan, hamma gap Olloning ixtiyorida.

– Ishonaman olloga. Lekin zamonni koʻr. Boyonlar va yer egalari – iflos, qabih odamlar. Xalq och-yalangʻoch, – deydi ishchi.

Usta charmni suv purkab ezadi va gapirib ketadi:

– Savdo ahli bilan burjuylar qirilib ketsin! – deydi xunob boʻlib. – Dono, aqlli, obroʻli rahbar darkor bizga. Ammo yoʻq-da shunday rahbar.

– E, bor, masterovoylar, ishning koʻzini biladiganlar, ilmi, oʻqigan odamlar bor ruslardan. Hammasi ruslarda. Ilmning koni ularda. Tashkilotlari, uyushmalari bor, bilaman, hammasi oshkora.

Usta hayron qolib, deydi:

– Oʻqigan yaxshi gap-da, oʻqimishli odamning aqli toʻliq boʻladi, har narsani bilasan, dunyoning bordi-keldisidan xabardor boʻlib turasan. Afsuski, hammamiz gʻirt omimiz. Lekin, Sodiq, sen ruschani baloday eplashtirib soʻzlaysan. Anavi kuni bir masteravoy keldi-ku, chugʻullashib gaplashib ketding, yopiray, deb qotib qoldim.

Sodiq aka moʻylovini burab, mamnun holda deydi:

– Ruschani uncha-muncha gapiraman-u, ammo savodim yoʻq. Maktabda domlam aytgan edi-ya, oʻqi, oʻqi, savod lozim, deb. Roʻzgʻor, tirikchilik mushkul boʻldi, ogʻir zamonlar boʻldi, oʻqiy olmadim. Aylanib yurib, Toshkentga kelib qoldim.

Mana, endi zavodda ishlab yuribman. Ishchilarga yopishib bo-ray, deyman-u, andak mulohaza qilaman. Lekin ko'ramiz-da, ko'ramiz. Petrogradda ishchilarning tashkilotlari ko'p pishiq emish. Ular Muvaqqat hukumatni tinch qo'ymaydi, to'polon ko'tarib yiqitadi, degan gaplar qulog'imga chalindi. Toshkent ishchilari ham zo'r berib tayyorlik ko'ryapti, chamamda.

Birdan Rasul o'ris kelib qoladi. U oltmishlarga borgan, ko'zlarini shilpiq bosgan, mahalla ahli undan hali ham bezor, hamisha shirakayf, temir-tersak, lash-lushlar, eski-tuskilar bilan savdo qiladi. Bola-chaqasi yo'q, yaqinda popukday qizga uylanib olgan. Mahalla ahli, kofir, deydigan, machit yuzini ko'rmagan bu odam bir kuni to'satdan machitga kirib, domlaga arz qiladi: «Ko'rkam minora solib beraman, taqsir, fotiha bering, boshlayman ishni», dedi. Govkushda duv-duv gap bo'ldi, minorani boshlab yubordi.

U, doim qo'lida olib yuradigan hassasini yerga qadab, poygastroqda to'xtaydi:

– Xo'sh, ustaboy, anavi yigit bilan siz nimani vag'illab o'tiribsiz?... – Ruschasiga so'kib ketadi birdan. – Paxta zavodida ishlaysanmi? – qaraydi Sodiqqa jahli chiqib. – Albatta, boyga chaqaman seni! Ishchilar xo'jayinga sodiq kishilar bo'lishi kerak! Oralarida senga o'xshash bitta-yarimta buzuqilari bor. Lekin hazir bo'l, qadamingni to'g'ri bos, bo'lmasa, chirpirak qilib qamatib yuboraman!..

Usta, Sodiq va Mahmud hammalari hayron bo'lib, qotib qoladilar.

– Nima ishing bor? O'tgan-ketgandan gapirib o'tiribmiz, – deydi usta jahli chiqib. – Puldorlarni picha chaynadik.

Rasul o'ris ayyor ko'zlarini ola-kula qiladi:

– Masterovoylarni yoqlab, ko'p og'iz-burun o'pishib o'tiribsanlar, bilaman! – Ustaga qarab hassasini pesh qilgan-cha davom etadi: – Falokat bosgur usta, fitnaning koni ekan-san! Lekin, hazir bo'l, tavba qilmasang, boshingni olaman!

– Machitga bor, ustalar pulga qarab o'tiripti, – qichqiradi bo'g'ilib usta.

Birdan xalfa Rasul o'risga qarab hiringlab kulib yuboradi:

– Choping, hovliga boring-da, tahorat qilib, tasbeh o‘giring. Machit, namozni kanda qilmang, domlaga va’da qilgansiz!

Usta va Sodiq piqillab kulib yuborishadi.

– Hazillashdik, Rasuljon, – deydi usta Rasul o‘risga jiddiy tus olgan bo‘lib. – Turmush og‘ir, qimmatchilik, hammasi o‘zingizga ma’lum. Dardimiz ko‘p...

Rasul o‘ris ustani so‘ka-so‘ka, papiros chekadi.

– Hazir bo‘l, usta, to‘g‘ri jahannamga ketasan! – deydi qo‘lini paxsa qilib, keyin chiqib ketadi.

– Rasul o‘ris vag‘illab-vag‘illab, so‘kdi-ketdi, ammo voqeanavislardan ehtiyot bo‘lish kerak, ular xavfli, – deydi usta Sodikqa shivirlab.

Men ham birdan ularga jiddiy holda shivirlayman.

– Tog‘am bozordan chiqib, xalfalarga gapirdi: bozorda voqeanavislar juda ko‘p emish. Tog‘am samovarda ulfatlari bilan o‘tirgan ekan, bitta oliftanamo kishi samovarga kirib kelipti, undan-bundan gapirib, avrab, hukumatdan zorlanipti. Keyin fahmlab qolishipti, u voqeanavis ekan. Keyin hamma-lari ura qochishipti. Keyin-chi, usta, pochcham miskar edi, mo‘min-qobil kishi edi. Toji buvim aytib keldi, voqeanavis ketiga tushib, undan-bundan miskarni gapga solipti, birdan qarabsizki: «Miskar, yuring, palisaga boramiz», deb sho‘rlikni oldiga solib olib ketipti.

– Ofarin, senda ham gap ko‘p ekan, chakki emassan! – deya kuladi usta.

Sodiq bilan Mahmud qotib kuladilar.

– Iya, ehtiyot zarur, kulumanglar, hammasi chin.

Uzoq suhbatdan so‘ng namozgarda Sodiq aka o‘rnidan turib, xo‘shlashib, chiqib ketadi. Usta bilan xalfa ovqatlan-gani hovliga jo‘naydilar. Men ko‘chada bolalar bilan ertak, cho‘pchak, turli ashulalar aytib, xuftonga qadar o‘tiraman.

* * *

Chorshanba kuni ertalab Turg‘un ikkovimiz maslahat-lashib, men onasi oldiga kiranman.

– O‘rtog‘im bozorga borsin men bilan, xola! Ruksat bering, bozor-o‘char qilamiz. Turg‘un epchil, birpasda xaridor topadi, jiyaklarni darrov sotib qaytamiz, – deb yalinaman.

– Doim meni aldab-suldab boshlab ketasan. Bugun bolalarga qarasin, kirlarim bor edi, suv tashisin, o‘tin yorsin, – deydi onasi to‘ng‘illab.

– Hash-pash deguncha yetib kelamiz, – deyman Turg‘unga ko‘zimni qisib.

Men oyim tikkan jiyaklarni ko‘tarib Eski Jo‘vadagi bozor rastalarida kezib yuribman. Ayyor va shum Turg‘un ham yonimda.

Bozorda odam qalin. Ayniqsa, paranjili kampirlar, yosh xotin-qizlar ko‘p. Hammasi jiyak, do‘ppi, paxta, kalava ipipaklar sotadi. Ammo jiyak savdosi kasod. Do‘ppifurushlar xotinlarni avrab, do‘ppilarni suv tekinga oladilar. Men pishiqman, ayniqsa ayyor Turg‘un juda biladi bozor savdosini. Xullas, ikkovimiz ham pishiqmiz. Yamoqchi xonish qilib, mahsi yamamoqda. Ana, juldur kiyimli cho‘tir Turna maxsum lunjini shishirgancha, barmoqlari bilan nog‘ora qilib, chertmoqda. Uning ham dardi – pul. Gadoylar, folbinlar, tilanchilar behisob. Bir to‘p qalandarlar qo‘llarida zang, ustlarida janda, bellarida katta qovoq kashkul, boshlarida kuloh: «Haq do‘st, yo Ollo!» deb baqirib-chaqirib yuradilar. Turg‘un shayton qalandarlarining jahlini chiqarishni yaxshi ko‘radi.

– Dangasalar, tekintomoq bangilar! – deb qochadi.

Eski Jo‘vada hangama ko‘p. Bir tomonda siniq chinnilar yamoqchisi – chegachilar... Bir chegachining oldida to‘xtab, tomosha qilamiz:

– Voy-voy, birpasda piyolani uladi-ya! – deyman. – Zap hunar-da, bo‘pti, chegachi bo‘laman! – deydi Turg‘un o‘ylab. – Qara, birpasda piyolani qotirib tashladi, pulni supuradi-ku. Lekin joyida, chegachi xor bo‘lmaydi, kunini ko‘radi.

– Ko‘za kunda sinmaydi, kunida sinadi, deganlar. Mayli, bo‘pti, chegachi bo‘l!

Turg‘un menga xo‘mrayib qaraydi.

Aylanib-aylanib, durbini bor tanish cholning oldiga boramiz. Mo‘min, muloyim bu indamas kishi durbinida Arabiston cho‘llari, Nil daryosi, ehromlar, Bag‘dod ko‘rinishlari, Istanbul ko‘chalari, Ayo So‘fi, sulton Abdulhamid jimesi rasmlarini ko‘rsatadi. Tomosha bir tiyin turadi. Ikkovimiz asta oldiga o‘tiramiz.

– Ota, jon ota, mumkinmi bir ko‘rsak? Lekin nasiya, bugun pulimiz yo‘q, ertaga, albatta, bir tiyin topib kelaman, xo‘p deng!.. – deydi Turg‘un yalinib.

Mo‘ylovi uzun, ko‘zlari quyuq qoshlariga bekingan sersavlat chol ko‘k choyni qult-qult ichib, to‘ng‘illaydi:

– Tur, tur, jo‘na, tegma durbinga!.. Mullajiring yo‘qmi, bas. Arabiston-u Istanbuli sharifni orzu qilma!

– Pashshalarga yem bo‘lib o‘tiravering! – deydi kinoyali tovush bilan Turg‘un, o‘rnidan sapchib turib.

– Peshin bo‘lib qoldi, yur, o‘rtoq, jiyakni tezroq sotish kerak, – deyman men va jiyakni ikki bo‘lib, bir qismini Turg‘unga tutqizaman: – Lekin, o‘rtoq, bo‘sh kelma, xaridor bilan tortish, xo‘pmi?

– Bilaman o‘zim, o‘rgatma, – deydi Turg‘un siltab.

Eski Jo‘vadan yana do‘ppi, jiyak bozoriga qarab ketamiz. «Jiyak! Yaxshi jiyak! Asl ipak!» deb yuguradi u. Xotinlar Turg‘unga qarab: «Shayton-da, shayton, hali u yerda, hali bu yerda oyog‘imizning tagida o‘ralib yurgani yurgan!» deyishadi ensalari qotib. Turg‘un yonib, terlab-pishib, jiyakni kishilarning burniga tiqib maqtaydi. Ko‘p sarson bo‘lib, nihoyat, jiyakni pullaymiz, lekin arzon ketadi. Men pulni qayta-qayta sanab, belbog‘imga puxtalab tugaman. Bozor ichida aylanib, tuyalar, otlar, xachirlar, eshaklarning dumidan tortib uzoq yuramiz. Keyin yana Eski Jo‘vaga jo‘naymiz. Meni Turg‘un Beklarbegi madrasasiga boshlaydi.

– Qara, madrasaga kazo-kazo odamlar yig‘ilipti.

Birgalashib madrasaga kiramiz. Tumonat odam. Ikkovimiz odamlar orasidan suqilib boramiz. Voizlarning va‘zi avjida, hammasi – katta-katta ulamolar. Salla o‘raganlar, mul-lavachchalar, qorni katta boylar...

Turg'un meni turtadi:

– Ketdik, va'z-va'z, tayini yo'q, nuqul nasihat. So'zlari nuqul arabcha, forscha, «falakning gardishi»ga o'xshagan rang-rang gaplar...

Men qotib-qotib kulaman.

* * *

Har kuni maktabga boraman. Machit orqasidagi tor hovlida, tollar orasida oqqan muzday suv bo'yida o'tiramiz. Hammamiz chuvvos o'qish bilan mashg'ulmiz. Domlam bir chetda, po'stak ustiga to'rt qat taxlab solingan eskigina ko'rpacha ustida, qo'shni boy ota bilan gaplashib o'tiribdi. Boy gavdasi semizgina, ustida yarqiragan yangi yalang to'n, boshida katta salla, qulog'iga bir atirgul qistirgan, chap qo'li bilan qalin soqolining uchini o'ynab-o'ynab o'ng qo'lidagi yirik qahrabo tasbehni barmoqlari orasida tinmay aylantiradi. Ularga yaqin o'tirganim uchun suhbatlarini eshitaman. Domlam piyolaga quyuq famil choydan ozgina quyadi-da, ehtirom bilan boyga uzatadi.

– Ahvol g'oyat mushkul, chalkash voqealar bisyor, taqsir, – deydi boy. – Ulamolar g'oyat mushkilot bilan va'z nasihat qilib, ommani tizginga solmoqda. Yo'q esa xalq juda bebosh bo'lib ketmoqda. Ayniqsa, don-dun tanqis bo'lib, narx-navo oshib, fuqaroning hasratidan chang chiqadi. Zamon buzildimi, bilmadim. Yomonlar, fisq-fasodchilar ko'p... Ustalar ham ruslarga ergashib, xaloyiq ichida g'alva ko'tarib yurishgan emish. Ba'zi haromzoda jadidlar «maktab islohoti» degan noma'qul masalalar ko'tarib, shariatni oyoq osti qilmoqda. Maktab masalasi – payg'ambarimiz davridan qolgan meros...

Domlam choy quyib, «ha-ha, himm», degancha, shogirdlarga imlab, o'qishga da'vat etadi. Bolalar chuvvos bilan o'qib avjga chiqadilar.

– Bay-bay-bay, harorat baland-ey, taqsir, – deydi boy dastro'moli bilan yelpinib va terini artib. – Rusiya, ayniqsa Petrburg, eshitchimga qaraganda, besaranjom emish. Pod-

sho hazratlari taxtdan tushdi-yu, buzg'unchilik paydo bo'ldi. Lekin xalq g'oyat suyundi, uni qonxo'r va zolim, derdi. To'g'ri, Nekalaynnng qo'li qattiq edi. Bu omi xalqqa shunday bo'lmasa bo'lmaydi axir, taqsir. Ammo zamon tinchib qolar. Muvaqqat hukumat sekin-sekin intizom o'rnatar. Tashkilotlarni bir-bir quritar. Eshitdim, hammasini asta-asta yo'q qilarmish. Zodagonlar bilan hukumat rahbarlari Petrburgda yangi podsho ko'tarar ehtimol. Bir odil podsho topilar... Inshoollo, zamon tinchib qolar.

Domlam va boy ikkovlari gangir-gungir suhbat qilib, hangomalashib o'tiradilar. Tush bo'lgach, boy o'rnidan qo'zg'alib, «uh», deya kerishadi-da, tizzalarini ishqalab, terini qayta-qayta artib, domlam bilan xayrlashadi va salmoqlanib, sekin-sekin yurib chiqib ketadi.

Bizlar och, horib charchaganmiz, tomoqlarimiz bo'g'ilgan. «Shin-shin, bo'ldi peshin! Zot-zot, bo'ldi ozod!» deymiz. Domlam «Bas!» deydi. Bolalar chuvvos bilan, qiroat bilan bir shingil Qur'on o'qiydilar-da, duv turib, bir zumda shovqin bilan tarqaladilar.

Domlam menga va o'ntacha bolaga javob bermay, olib qoladi.

– Darrov yaxshi kiyimlar kiyib, salla o'rab kelinglar, – deydi sekin. – Oq Machitda bemor bor ekan, hali odam kelib tayinlab ketdi, ziyofat quyuq, tezda yuguringlar.

Hamмамiz duv ko'tarilib, uy-uyimizga chopamiz.

Odatda maktabdan qaytgach, koptok o'ynaymiz yoki oftobda tomma-tom to'polon qilib yuramiz. Ahyon-ahyonda xo'roz urishtirishni havas qilib qolaman. Ataylab Yangibozordan bir xo'roz olib kelganman. U juda rangdor, patlari yalt-yult qiladi, qip-qizil tojlari kelishgan, sersavlat. Bir-bir asta bosib, mag'rur yuradi. Bu xo'rozga xaridorlar ko'p. Bolalar «Qani, urishtiramiz», deb xo'rozlarini ko'tarib kelishadi.

Avvalo raqibimning xo'roziga nazar solaman. Keyin xo'rozimni davraga qo'yib yuboraman. Bolalar jim bo'lib, havas bilan tikilib qolishadi. Men titrab, oppoq oqarib, qarab turaman. Xo'rozlar astoydil tashlashib, yulqishishadi. Bola-

lar ham jim, tiq etgan tovush yo‘q. Raqib xo‘roz juda zo‘r. Mening xo‘rozim yaxshi urishadi, qolishmaydi. Ularning patlari yulnib, hammayoqlari qonga belanadi, rosa charchab holdan toyadi. «Bas, bas, holdan ketdi, biroz dam olsin!» deb xo‘rozlarni ajratib olamiz. Men xo‘rozimni quchoqlab, «jonivor», deb patlarini silayman, tojlarini o‘paman. Bolalar birisini maqtab, birisini kamsitib o‘tiradilar. Turg‘un asta qulog‘imga shivirlaydi:

– Hey, ehtiyot bo‘l. Ahmadning xo‘rozi turqi sovuq, zo‘rga o‘xshaydi, chamamda. Xo‘rozingni urintirib qo‘yma.

–Tole-da, tole, mayli, ammo, chamamda, meniki polvon, bilaman o‘zim.

Birpas tindirib, xo‘rozlarni yana o‘rtaga tashlaymiz.

Jang avvalgidan ham qiziydi. Ikkala xo‘roz zarb bilan tepishadi. Bir-biri atrofidan gir-gir aylanib, yana bir-birining patlarini yulishga kirishadi. Goho payt poylab, bir-biriga shartta chovut soladi. Birdan Ahmadning xo‘rozi baland kelganday bo‘ladi. Mening xo‘rozim bir-ikki qattiq hamla qiladi, lekin Ahmadning xo‘rozi charchadi shekilli, to‘satdan o‘zini davradan tortib, bir chetga qochadi. Bolalar chuvvos ko‘tarishadi. Men xo‘rozimnng yoniga borib, erkalab, qo‘limga olaman. Mahalla bolalari duv etib, ketimdan ergashib, xo‘rozni silab-siyab, o‘pib, quchoqlab, men bilan birga yuradilar. Men xo‘rozni mag‘rur holda ko‘tarib, uyga kiraman. Uni tashlab, ko‘chaga chiqaman. Ammo Ahmad sho‘rlik qovog‘ini solib, yig‘lamsirab, o‘z xo‘rozini olib hovlisiga ketgan bo‘ladi.

Hafsalam pir bo‘lgach, xo‘rozga xaridor ko‘p bo‘lgani uchun bir kun sotib yuboraman.

Yoz birpasda o‘tib ketadi.

* * *

Sentabr oylari... Bir kun Turg‘un ikkovimiz ko‘mir bozorga boramiz. Bozorda aravalarda, tuyalarda bog‘-bog‘ beda, qop-qop tappi, g‘aram-g‘aram pichan, sarjin-sarjin o‘tin... Odamlar orasidan turtina-turtina bedana bozorga o‘tamiz. Bu

yerda bedanabozlik avjida. Bu bozorda so‘kish, urish-janjal ko‘p bo‘lib turadi. To‘da-to‘da bedanabozlar yeng uchlarida bedana, har qayer har qayerda davra bo‘lib, zavq bilan, ehtiros bilan berilib bedana urishtirish bilan mashg‘ullar. Tuzoqchilar olib kelgan xalta-xalta bedanalarni yigitlar va chollar birpasda talab, qo‘ynilariga solib oladilar. Biz, yosh bolalar, yalinib-yolvorsak ham quruq qolamiz.

Turg‘un menga qarab:

– Olasanmi, olmaysanmi? Oladigan bo‘lsang, yaxshisini, zo‘ravonini ol! Bir ko‘taramiz, keyin bozorga solamiz! – deydi.

Men hayron bo‘laman:

– Bir necha marta qo‘lga tushganman. Bultur, uzog‘ yili, bozorga kelib bedana oldim: chollar, o‘spirinlar, «Yaxshi, zo‘r, mana, ko‘r, arzon-a, arzon, vag‘illab turipti, o‘zing qara», deyishadi. Oldim, o‘lguday urinib, necha kun havas bilan ko‘tardim, lekin qochoq chiqdi. Dehqondan olish kerak, – deyman.

Turg‘un ag‘rayib qoladi:

– Aldaydi-da, aldaydi bular. Hammasi tirriq. To‘g‘ri aytasan, dehqondan olish kerak, yangi, zo‘r bedana bo‘lishi kerak.

Aylanib yurarkanmiz, bir dehqon kelayotganini ko‘rib qolamiz. Yugura borib, zo‘r berib yalinamiz.

– Jon aka, o‘rgilay aka, urishqog‘i bo‘lsin, bitta yaxshisidan bering!

– Mana, ol-e! – deydi dehqon bir xaltadan bedana chiqazib. – Pulini cho‘z darrov! – deydi u yaktagining changini qoqib.

Belbog‘imdan ikki tanga chiqarib beraman:

– Zo‘rmi, amaki, rostini ayting? – deyman bedananing tumshug‘iga qarab.

Turg‘un bedanani qo‘limdan oladi.

– Chakki emas! Ko‘tarish kerak-da, mullaka, rostmi? – deydi u dehqonga.

– Ko‘tarsang, zo‘r bo‘ladi. Bas, jo‘na! – deydi dehqon.

Hovliga chopamiz. Bedana goh Turg'unga, goh menga o'tadi.

Uyga kelgach, eshak qurti izlashga kirishamiz. Sentabr oyi bo'lgani uchun eshak qurtlar in-iniga kirib ketganmi, hech topilmaydi. Zax joylardan, go'ng orasidan, kesaklar, g'ishtlar tagidan qidiramiz. Ko'p urinib, besh-o'nta qurt topamiz va bedananing tumshug'ini yirib, og'ziga tiqishtiramiz. Suv purkab, yengimning ichiga olib, ustidan qo'limga katta belbog'ni o'rayman.

– Chigirtka topamiz, juda mast qilarmish bedanani, – deydi Turg'un va chigirtka izlab qayoqqadir yuguradi.

Men kosiblar oldiga kirib, qo'limda bedana, mag'rur o'tiraman. Ular hayron bo'lishadi.

– Qani, e-ha, ko'raylik, zo'rmi? – deydi xalfalardan biri.

– Bir yaxshilab terlasin, yangi, hali asov, – deyman.

Ular ko'rsatmaganimga qo'ymay, bedanani qo'lma-qo'l o'tkazishdi.

– Semiz ekan, yaramaydi, urishmaydi, yigitcha, ovora bo'lma. Zo'r bedana darrov bilinadi, – deydi usta.

Men bedanani olib, yana belbog' bilan o'rayman.

– Ovchidan oldim. Bedanam og'ir, turishi chakki emas, – deyman jiddiy tusda.

Shogirdlar qalin kitobni qo'limga tutqazishadi:

– Qani, jinday o'qi!

Bedana bir qo'limda, ikkinchi qo'limda «Jangnoma». Ovozimni baland ko'tarib, ohang bilan o'qiy boshlayman...

Ertalab maktabga ketarkanman, Turg'unga bedanani berib, tayinlayman:

– Mana, ko'tar, lekin eshak qurti topib ber, davosi shu.

Bedanani uch-to'rt kun urinib ko'taraman, donni o'lguday oshalaydi, lekin «churq-churq» etadi, xolos, boshqa gapi yo'q. Ayniqsa Turg'un xunob bo'ladi. Qayerdandir eski to'rqovoq topib, yamab, shirachlab, bedanani ichiga solamiz. Eski, pachoq suvdonga suv to'latamiz, don solamiz, to'rqovoqni shiftga osamiz.

Ikkovimiz dilgir bo'lib, falakning gardishidan bir-birimizga shikoyat qilib, xafa bo'lib yuramiz.

Bir kun zerikkan vaqtimda men Turg'unga maslahat solaman:

– Bozorga borsak, meva g'arq pishgan hozir... Arzon olma, olxo'ri topib, dehqonlardan olsak, o'tirib sotsak, nima deysan-a?

Turg'un hovliqib, hayajon bilan o'rnidan turib ketadi:

– Qoyil, mana bu gapingga qoyilman. Bozorda turli-tuman meva mo'l. Olxo'ri ayniqsa chaqqon, o'ziyam arzon-da, axir. Ammo pul yo'q-da? O'zing topasan pulni, o'rtoq, dastmoya kerak! – deydi o'ylanib.

– Bedana qimmatga tushdi, bu – bir. Oyimdan, dadamdan yalinib bitta-bitta yiqqan pulim olti tanga, xolos. Narx-navo oshgan, olti tanga ozlik qiladi. Otangga yalin, Turg'unboy, sen ham olti tanga qo'sh. Unda ham ozlik qiladi-yu, lekin har kun bozorga borib aylantirsak, tug'ib beradi. Harakatda barakat, deyishadi boboylar.

Sekin-sekin Turg'unlarning uyiga kiramiz. Turg'unning silnamo bukchaygan otasi ayvonda, orqasida yostiq, devorga suyangancha oftobda o'tiribdi.

– Dada, lekin eshiting avvalo gapimni... – deydi Turg'un dadasi oldiga yaqin cho'qqayib, yalingan ohangda. – Bozorda meva ko'p, haddan tashqari ko'p.

– To'g'ri, meva ko'p, lekin tanga yo'q, bechoramiz, – deydi dadasi kulimsirab. – Qovun deganda ayniqsa og'zimizning suvi keladi, go'daklar. Po'chog'iga zormiz.

Turg'un tajang bo'ladi:

– E, tushunmaysiz, sabr qilib eshiting axir, jon dada, eshiting gapni. Musavoy ikkovimiz tushamiz bozorga. Musada olti tanga bor, naqd pul. Men qo'shaman olti tanga. Olxo'ri olamiz, arzon... bog'dordan narxini pishitib olamiz. Baland Machitga olib kelib, chakanalab sotamiz. Har kuni ertalab bozordan arzonga olxo'ri olib kelib, foydasiga sotamiz. Tushundingizmi? Qarabsizki, besh-o'n kunda mo'may pul bo'ladi. Innaykeyin pulga yolchib qolamiz. Go'sht-moy chaynaymiz. Lekin Musavoy balo, bu aqlni u topdi. Qani, yo'q, demang, olti tanga bering, hozir bozorga chopamiz!

Endi men otani ustalik bilan avray boshlayman. Chol o‘ylanib, keyin deydi:

– To‘g‘ri, o‘ylaganlaring joyida, lekin, Musavoy o‘g‘lim, o‘zing bilasan, Turg‘un yolg‘onni ko‘p gapiradi. Pul beraman-u, bozorga borsa, manti, go‘sht kuydi, har xil taomlarni yeb yurmasin tag‘in.

Turg‘unning joni chiqib ketadi. Men uni bosaman:

– Turg‘unboy, dadang hazillashyaptilar... Turg‘unboy pul desa o‘zini arshi a‘lodan tashlaydi, – deymen otasiga, – pulning qadrini biladi, bering, ko‘rasiz, har kun g‘archcha moy, go‘sht-u halvo-yu, pashmak chaynaysiz.

Chol boyaqish yostiqlardan o‘zini uzib, qo‘ynidan xaltasini oladi-da, tanga-chaqa aralash olti tangani qayta-qayta sanab, Turg‘unga uzatadi.

– Agarda sarf qilib qo‘ysang, jag‘ingni ombir bilan sug‘urib tashlayman!

Meva bozorda savdo sust. Tilanchilar va devonalar, boshqa deyarli hech kim ko‘rinmaydi. Vaqt peshindan oqqan. Biz tentirab yurib, unda-bunda to‘xtab olxo‘ri qidiramiz. Bozorda xilma-xil olxo‘ri ko‘p, ammo juda qimmat. Biz esa arzonini izlaymiz. Nihoyat, topamiz, ammo dumbul, mayda, olxo‘riga o‘xshagan tusi yo‘q. Yag‘ir, iflos, ko‘zlari shilpiq yigitdan so‘rayman:

– Narxi qanday bo‘ldi? Arzonroq bersangiz olamiz aka. Shilpiq chiyillab gapiradi:

– Narxi arzon, qand chaynaysan, qand, jiyan! – deydi.

To‘satdan bir chol bizga yopishadi:

– Beri kellaring, olxo‘rimi o‘sha ham? Puf sassiq, odam yeydimi shuni? – shivirlaydi sekin. – Mana bu shaftolijonni tomosha qillaring! Mana, liq etib o‘zi tomoqdan o‘tib ketadiya. Narxi ham arzon!..

Biz shaftolini ko‘zdan kechiramiz.

– E-e, bo‘lmaydi, hammasi chirigan, qorayib ketgan-ku!

– Yo‘-yo‘-yo‘q, ollaring, o‘g‘illarim, arzonga beraman.

Nariroq turib maslahatlashamiz.

– Mayli, bering, necha pul narxi? – so‘raydi Turg‘un.

– Qadog‘i bir tanga, suv tekin-a, chiroqlarim, juda arzon.
Chol belbog‘idan silliq nosqovoq olib, kaftiga to‘kadi-da, og‘ziga qoqadi.

– Arzon-a? – deb shivirlashamiz.

Savdo zo‘r bo‘ladi. Talashib, tortishib qadog‘ini bir miri kam bir tangadan, jami o‘n ikki tangaga shaftoli olamiz. Ezilgan, chirik, qorayganlari aralash tortib, uydan olib kelgan katta savatga solamiz, shaftoli savatning tagida qoladi. G‘izillab bozordan chiqib Baland Machitga boramiz. Nafs o‘lgur yomon. Qorayganlaridan ikkitasini qo‘limga olib, bittasini Turg‘unga uzataman. Shu tariqa o‘ntachasini yeb qo‘yamiz.

Baland Machitda samovar, boqqolchiliklar ko‘p. Kattakon hovuz bo‘yida savatni oldimizga qo‘yib o‘tiramiz.

– Tosh-tarozi yo‘q-ku, Turg‘un? – deyman birdan esimga tushib. – Endi nima qildik, a?

– Xaridor kelsa, anovi baqqoldan chopib borib tortib kelaman, – deydi Turg‘un.

– Baqqollar bizni ko‘rib, ensasi qotib qoldi-ku?

– E, amakimning hujrasida bir tarozi ko‘rgan edim, – deydi o‘ylab-o‘ylab Turg‘un. – Bo‘pti, hozir g‘izillab olib kelaman! Hozir! – deb chopib ketadi.

Oldimdan katta-kichik odamlar o‘tib turadi, lekin shaftoliga kimsa boqmaydi, hech kimning ishi yo‘q. Bitta-yarimta xaridorlar baqqollardagi chiroyli, yaxshi pishgan shaftolilarni oladilar. Mana, Turg‘unning qorasi ko‘rindi. Yonimga yetganda ko‘ramanki, tarozi pallalari qozonday, iplari ham biri kalta, biri uzun, biri ip, biri zanjir. Toshi bo‘lsa – bir qadoqligi rasmiy qadoq tosh, yarim qadoqligi – bir parcha g‘isht.

– Sotdingmi? – so‘raydi Turg‘un. – Qancha pulga?

– Yo‘q, xaridor yo‘q, – deyman u yoq-bu yoqqa qarab, ich-etimni yeb.

– Yo‘g‘-e, Xudo xohlasa sotamiz! – deydi kaftlarini bir-biriga ishqalab Turg‘un. Uning vaqti xush, g‘ayrati toshgan.

– Qani, qand shaftoli, olib qolinglar! Navvot shaftoli, asl shaftoli! Asl-da, asl! – qichqiradi Turg‘un tik turib, baland ovoz bilan.

– Yo‘qol, haromilar! Shaftoling qursin, chirik-ku! Hammasini to‘k ariqqa! – deyishadi baqqollar.

Men uyalib yerga qarayman, ammo Turg‘un pisand qilmay shaftolini maqtaydi.

Mana, birdan Turg‘unning ukalari – yetti-sakkiz yashar bola va olti yoshlarda qizaloq g‘izillab kelib qolishadi.

– Shaftolimi? Qani, ko‘ray, – deydi o‘g‘il ukasi savat oldiga cho‘qqayib.

– Yo‘qol! Yo‘qol, ketlaring! – deydi Turg‘un do‘q qilib.

Men ikkoviga bittadan ezilgan shaftolidan beraman. Sevinishib, og‘zilari qulog‘ida, yugurib ketishadi.

Bitta-yarimta bola-baqra, kampirlar oldimizda bir lahza to‘xtab so‘rab o‘tadilar. Turib-turib «Chirigan ekan!» deb ketib qoladilar. Xunob bo‘lib o‘tirganimizda bir bola to‘xtab, shaftolilarni qo‘llarida aylantirib ko‘radi.

– Tort yarim qadoq, narxi necha pul? – deb so‘raydi u.

Ikkovimiz birgalashib maqtaymiz.

– Asl shaftoli! Arzon o‘ziyam! Tanlab beramiz! Bir tanga qadog‘i!

Turg‘un zavq bilan tarozini rostlab, shaftolini tortadi.

– Mana, og‘ayni, og‘iri sizniki! – deydi Turg‘un.

Xuftondan keyin – ko‘chada qatnov tamom tingandan so‘ng och, horg‘in, savat va tarozini ko‘tarib, mahallaga qaytamiz. Shaftoli sho‘rlikning ikki-uch qadog‘i bazo‘r sotilgan. Turg‘un xafa, jahli chiqqan, asabiy.

– Nima deyman axir otamga?

Xo‘p o‘yLAYmiz ikkalamiz. Kassirlikni men qilganman. Pulni qayta-qayta sanab:

– Uch tanga, to‘qqiz pul bo‘pti, – deyman. – Lekin, er-taga, albatta, sotib qo‘yamiz, o‘ldimi axir! Lekin ehtiyot qil, kamaymasin! Ol, mana, uch tangani! – deyman pulni uzatib. – Dadangga ber. Vaqtlik turib, guzarga chiqamiz. Ishqilib, pul-laymiz-da, o‘rtoq. Xafa bo‘lma, vaqtixushlik bilan kir, chol fahmlab qolmasin ishning pachavaligini. Ammo, shaftolini odam ko‘rmas joyga qo‘y, – deb qayta-qayta tayinlayman.

Charchab, hovliga kiraman. Buvim, ayniqsa oyim jahli chiqqan.

– Daydi o‘Imagur, qayoqda qolding? – so‘raydi buvim.

– Yo‘qolib ketding, xavotir olib o‘ldik-ku? – deydi onam yuzimga sinchiklab tikilib.

Qovog‘imni solib, deyman:

– Yurgan edim... Xavotiri nimasi? Qornim ochdi...

Ariqda naridan-beri qo‘limni chayaman-da, ayvon labiga o‘tiraman.

Kampir shang‘illay boshlaydi:

– Shahodat, biror hunarga ber buni, tezdan ber buni, tezdan ber! O‘rgansin bir ishni, tirikchilikning qadriga yetsin! Qachongacha daydib yuradi?

Onam kosada moshkichiri olib kiradi va buvimga qarab deydi:

– Qo‘ying, o‘qisin, mulla bo‘lsin!

Ikki «pishiq»ning barbod bo‘lgan shaftolifurushligimizni bilib qolishlaridan qo‘rqib, yuragim po‘killaydi.

* * *

«Zarqum» degan kitob bor. Bir kun bozorga borib, sahhoflikdan olganman. «Bozordan «Zarqum» kitob oldim», desam, onam sevinib: «Eshitganman, juda ajoyib kitob. Jiyakning puliga olgandirsan-a? Ha, mayli, yaxshi qilibsan, bir vaqt o‘qiganman», degan.

Ayvonda, shom qorong‘isida, zerikib, chang bosgan joyidan topib olganim kitobni varaqlab, lampa oldida o‘tiraman. Kitob g‘oyat diniy, xurofiy – Hazrat Ali jang qilib, kofirlarni qirib, musulmonlarni ularning jabr-zulmidan qutqardi, deb hikoya qilardi bu kitob.

Buvim o‘rnidan boshini ko‘tarib o‘tiradi.

– Qani, o‘qi, din, shariat, payg‘ambarimiz haqidagi hikoyatlarni topib o‘qi! Bir kun bozordan almoyi-aljoyi narsalarni olib kelgan eding, bilmadim, «Mushuk va sichqon»midi, esimda yo‘q. Esiz-esiz pul. Otang kelsin Yangibozordan, sani xo‘p chaqaman, qarab tur. Qani o‘qi! – deydi jahl bilan.

– Bas-e, ko‘p urishmang, kampir, «Mushuk va sichqon» hikoyasi biram ajoyibki, to‘q odamlar bilan faqir odamlarni mushuk bilan sichqonlar orqali hikoya qiladi u kitobda. Maqsadi juda ibratomiz. Mushuk iflos, poraxo‘r, to‘q, ochko‘z odamlarni fosh qiladi, sichqonlar bo‘lsa faqir, mushtipar, miskin, g‘arib, mo‘min-qobil kishilarni tasvir etadi. Uqdingizmi, kampir? Lekin, ibratomiz kitob.

Buvim ensasi qotib ketadi.

– Sen, shum bola, o‘zingga yetgan mahmadonasan, – deydi yuzini teskari o‘g‘irib.

Qoshiq-tovoqlarni yig‘ishtirib, onam ham ayyonga kelib o‘tiradi.

– O‘qi jinday, hazrat Ali voqealaridan eshitaylik, – deydi tizzasiga ishpechini olib.

Men kitobni asta varaqlashda davom etaman va ajoyib, ibratomiz hikoyalarni zavq, ehtiros bilan o‘qiyman. Onam boyaqish ishpechi tizzasida, ammo jim, xayol surgan holda, ko‘z yoshlarini arta-artat tinglaydi. Birdan hovliga bir to‘da bolalar kirib kelishadi.

– Samovar to‘la odam. Tez yur, qiziqchi kelipti, juda mashhur qiziqchi, – deydi Turg‘un.

Bolalar birin-ketin chuvillab qistashadi meni. Irg‘ib o‘rnimdan turaman-da, kitobni tokchaga otaman; bolalar bilan Oq Machitga yuguraman. Samovarga yetib boramiz va hovuzning bir chetida o‘tiramiz. Samovarning sahni keng. Bir yonida kichik maktab, bir tomonida katta chuqur hovuz, atrofida azim tollar, qayrag‘ochlar, baland, adl teraklar. Qadim zamonlardan beri bu vaqf joy. To‘rda katta bir qabr-sag‘ana bor edi shekilli. Burchakda qadimdan bir mashhur devona o‘tirardi. Ba‘zan xonish qilib qo‘yardi. Bir vaqt buvim hikoya qilishicha, otamning bobosi aytgan ekan: Katta bobom vaqtida bu devona yigitcha bo‘lgan, uning ustaxonasida mahsi tikkan. O‘zi xushovoz, doim qo‘shiq aytarkan, chiroyli, aqlli, kelishgan yigit ekan. U bir qizni yaxshi ko‘rarkan, lekin qizning ota-onasi sabab zo‘lim falak yigit va qizni bir-biridan judo qilgan, keyin ishq dardida yigit savdoyi bo‘lib, es-hushidan ajrab, tentirab qolgan.

Samovar g'ij odam. Supalar, so'rildagi namatlar, sholchalarda xalq zich o'tiribdi. Unda-bunda katta osma lampalar charaqlaydi. Uzun yaktak, yangi beqasam to'nmi, pastda olacha to'nmi kiygan Jo'ra qiziq, qarg'a shohi qiyiqcha yelkasida, do'ppi yarimta, hovliga tushadi. Xalq kulib jim bo'ladi, biz, bolalar ham pastda jim o'tiribmiz. Jo'ra qiziq qiziqchiligini boshlab, har xil oldi-qochdi voqealarni valdirashga tushadi.

Xullas, u menga yoqmaydi. Birdan indamasdan o'rnimdan turaman.

– O'tirsang-chi, xaxo-tarala qiziqchi, ko'rdingmi gaplaringini? – deydi ko'ylagimni tortib Turg'un.

– Hammasi oldi-qochdi, kufur to'la gaplar, hayo yo'q, – deyman va uyga jo'nayman.

* * *

Maktabdan qaytganimdan keyin hamisha guzarga shoshaman. Miskarlar, tunukasozlar, kosiblar oldida o'tirishni, oldi-qochdi gaplarni, burungi zamonda o'tgan voqealarni eshitishni yaxshi ko'raman. Miskarlar, chegachilar, tunukasozlar ko'p antiqa gaplarni, har qaysilari o'zlarining pirlarini, risolalarini yaxshi biladilar, shular haqida ko'p gapiradilar. «Temirni topgan usta Dovud payg'ambar bo'ladilar, ko'p hikmatlarni, ajoyib tilsimlarni bilganlar», «Miskarchilik Odam Atodan boshlangan», deyishadi.

– Miskarlar risolasida aytilganki, miskarlik Odam Atodan qolgan hunar, Jabroil alayhissalom uni Odam Atoga Ollo taoloning buyrug'i bilan bihishtdan keltirgan ekanlar. Miskarlik nihoyat a'lo hunar, hunarlarning gavhari, – deydi uzun soqollarini tutamlab miskar chol.

U miskarlikni maqtashni juda yaxshi ko'radi. Kulganda qisiq ko'zlari yumilib ketadi, so'zlaganida og'zida qolgan olidingi ikkitagina tishi liqillab turadi. (Bu muloyim faqir miskar hanuz ko'z oldimda.)

– Hunarlarning eng muqaddasi – baqqolchilik, – deydi Karim baqqol. – Odamlarning hojatini chiqarib o'tiradi baqqol, ko'p savob ish boqqolchilik. Ayniqsa tuzfurushlikning sadag'asi ketsa bo'ladi. Taomlarni laziz qiladigan eng zarur

narsa tuz-da, axir. Ming yog‘ soling, go‘sh t soling, tuz bo‘lmasa, taomingiz bir chaqaga arzimaydi-da.

Men miskarlarning, baqqollarning gaplarini diqqat bilan tinglayman. Zerikkanimdan so‘ng kosiblar oldiga o‘taman.

– E, og‘ayni, keling-keling, bir kitob topib qo‘ydim, qani, bir o‘qib bering, ajoyib, tabarruk hikoyalar, bir o‘qib bering, chirog‘im Musavoy, – deydi o‘rta yoshlardagi, qora soqolli, rangpar kosib.

Men kitobni olib, sekin varaqlayman, hafsalasizgina bir-ikki rivoyatni o‘qiyman.

Zerikib, ikkinchi do‘konga o‘taman. Baland Machitga qarshi kichkina tor do‘kon bu. Kosibning ismi xotirimda yo‘q, burni tushgan, hamisha qalin qog‘oz bog‘lab yuradi. Lekin o‘zi o‘lguday olifta, o‘ttizga borganmi, bormaganmi, bilmayman. Boshida hamisha yangi chamandagul do‘ppi, bilagida xilma-xil munchoq taqilgan. Ayniqsa shu munchoqlariga qarasam kulгим qistaydi. Usta mahsi tikadi. Uning o‘n olti-o‘n yetti yoshlardagi shogirdi bor. Shuning uchun tez-tez, deyarli har kun bu do‘konga kirib, jinday o‘tiraman. Abror kamgap, indamas, jiddiy yigitcha.

– Usta, yaxshimisiz, ishlar qalay? – deyman eshikka yaqin joyga cho‘kkalab.

– Chakki emas, inim, yig‘ib qo‘ygan gaplarim ko‘p, – deydi puchuk usta kulib.

Lekin Abror churq etmaydi, ipni qulochkashlab tortib, chokni pishiq tikadi. Pastgina kursida deraza oldida o‘tiradi u. Usti boshi yupun, mo‘ylovi endigina ko‘rina boshlagan, yuzi jiddiy, qoshlari o‘siq, ko‘zlari ma’noli bu yoqimli yigit Degrez mahallalik, faqirgina oiladan.

Usta oldidagi kunda ustida charmni qirqa-qirqa tinmay undan-mundan ezmalik qilayotganida, Abror birdan uning gapini bo‘ladi:

– Xo‘sh, Musavoy, o‘qishing yaxshimi?

– E, nima bo‘lardi, eski maktab-da, chakkamga tegdi! – javob beraman unga.

Abror indamaydi, yana uzoq sukutda ishni tikaveradi. Usta tag'in gapini davom ettiradi, turmushning og'irligidan, sa'yi harakatdan gapiradi:

– E, o'qish – to'qlarning ishi, maktabni ularga chiqargan xudoyim, kambag'alga chikora! Musavoy ukam, hunardan unar, deydilar. Mahsi tik, kavush tik, sartaroshlik qil, ishqilib, har bir yigit, qanday bo'lmasin, bir hunarni o'rganishi kerak. Miskar bo'l, baqqol bo'l, mana, bizga o'xshash kosib bo'l, tirikchilik qil. Bir yigitga qirq hunar oz, deganlar boboylar, hunar o'rgan!

– To'g'ri aytasiz, hunar – xazina, – deydi Abror ishdan boshini ko'tarmay, – lekin, usta, xazinaning eng ulug'i – maktab! – Ko'zlarini o'ynatib bir qarab qo'yadi bizga.

Uning bu gapi menga juda yoqib ketadi.

– Indamas balo-ku! – deydi kulimsirab usta va boshini liqillatib Abrorga imo qiladi.

– Anov kuni kechqurun mahallamizdagi oliftalar, tomosha ko'rasan, yur, deb meniham surgashdi, – deydi Abror ustaning gapiga parvo qilmasdan. – Gorodning uzun katta ko'chalaridan yura-yura bir katta bog'ga chiqdik, teatir degan katta bir bino-ga kirdik. Ha, teatir bu, deb o'rtoqlarim tushuntirishdi menga. Yig'ilganlarning aksariyati olifta-olifta yoshlar edi. Bir vaqt qar-rasam, to'r tomonga tutib qo'yilgan parda ochildi, qarshida bir supa ayon bo'ldi, uni sahna deyisharkan. «Baxtsiz kuyov» degan tomosha ko'rsatishdi. Abdulla Qodiriy degan bir kimsa yozgan ekan. Shunday fojiali voqealarni ko'rsatishdiki, qotib qoldim. Dunyoni unutib yubordim, go'yo shu dahshatli voqealarning ichida o'zim ham yurganday bo'ldim, ko'zlarimdan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Men hayron bo'lib, angrayganimcha qiziqib tinglayman.

– Artistlarning hammasi havaskor, yosh erkaklar, lekin bir-ikkitasi xotinchka kiyinib olgan, – kulib yuboradi Abror, – ovozlaridan bilasan erkak ekanini.

– E, hammasi oldi-qochdi gaplar-da, – deydi usta charim-ga suv purkab. – Turmushda har bir fojiali, dahshatli voqealar

bo‘ladiki, ko‘p ko‘rganmiz. Qani, jiyan, bitta suv olib kelchi, – uzatadi menga sopol kosani.

Dik etib turaman-da, hovuzga chopaman. Hovuz yaqin, guzarning o‘zida. Kosaga limmo-lim suv to‘latib, do‘konga qaytaman.

Shu payt ustaning oshnasi, tramvay ishchisi men bilan oldinma-ketin do‘konga kirib keladi. Ust-boshi yupungina, o‘ttiz-o‘ttiz besh yoshlarda u. Ovozini hamisha baralla ko‘tarib gapiradi. Hozir ham eshikdan kirib so‘rashishi bilan oq nimanidir ustaga baqirib gapira boshlaydi.

Abror jimgina chok tikmoqda. Uning allaqanday xayol og‘ushida o‘tirganini yuzlarining, ko‘zlarining ifodasidan bilaman.

– Ishim Piyonbozorda, – deydi ustaning oshnasi. – Tramvayning izini hali qarasangiz u yoqqa, hali qarasangiz bu yoqqa ochib turaman.

– Tramvay yo‘lining kaliti menda, deng? – kuladi usta.

– Ha, topdingiz, usta, sal xayol uchsa bormi, tramvay bu izga emas, u izga uradi-ketadi, ana shunda ko‘rasiz qiyomatni! Ilohim, ko‘rsatmagay u kunni, – deydi u, ko‘zlarida bir zum vahima ko‘rinib ketadi. – Lekin nihoyat ehtiyotlik zarur. Hunarim chakki emas, ammo moyana qurg‘ur ozroqda. Mayli, amal-taqal qilib jo‘jalarimning rizqini topib turibman. Tramvay haydovchilar, pattachilar mendan tuzukroq oladi chaqani. Lekin tramvaydan keladigan foydaning o‘ndan to‘qqizi xo‘jayinlarning hamyoniga tushadi!.. Tushundingizmi, jo‘ra? Ishning butun chatog‘i shunda!.. – Bir lahza jim bo‘lib o‘ylanadi-da, yana gapga tushadi u: – Nekalay zolim daf bo‘ldi, ko‘p yaxshi ish bo‘ldi, bizdaqalarga kun tug‘di, ozodlikka chiqib qoldik. Lekin haliyam boylar jilovni o‘z qo‘lida ushlab turipti. Mayli, urinib ko‘rsin, ammo davr o‘zimizniki, usta...

– Dini islom kerak! – deydi jim ishlab o‘tirgan usta. – Ulamo hazratlari biladi oq-u qaroni, ana ular bilan maslahat qiling.

Ustaning gaplaridan Abrorning jahli chiqib ketadi, bo‘g‘iladi:

– Ulamolar bu dunyoni o‘zlari olib, u dunyoni bizga bergan! – zaharxanda qiladi u... gangur-gungur, hazil-jiddiy har xil gaplar uzoq davom etadi. Tirikchilik, kundalik voqealar, urush haqidagi. Xullas, gap ko‘p.

Men shirach qoraman, ipni mumlayman, o‘zimcha gapning mag‘zini chaqib o‘tiran.

Namozgardan keyin uyga yuguraman.

Yuragida tuyg‘ulari, hislari ko‘p edi Abrorning, ko‘pincha chuqur xayol og‘ushida, go‘yo o‘zi bilan so‘zsiz gaplashayotganday, jim ishlardi u!

* * *

Maktabdan bo‘shashim bilan doim Baland Machitga tushaman. Guzarda tirikchilik, qimmatchilik, ayniqsa, arpa-bug‘doyning narx-navosi haqidagi gaplar, xullas, hayotiy voqealar serob edi.

Baland Machitda sartarosh ko‘p. Ellik yoshlarga yetgan, gapga usta qiziqchi bir sartaroshning do‘koniga kiran.

– Nima qilib zerikib o‘tiribsiz, savdo kasodmi? – so‘rayman men yoniga o‘tirib.

Sartarosh «ho-o-oy», deb uzoq kerishadi va «voy-voy, belim-ey», deydi. Biroz sukutdan keyin gapiradi:

– Og‘ayni, tirikchilik og‘ir, uyda hech vaqo yo‘q, arpa nonga muhtojmiz. Boy akamlar doim aysh-ishratda, qo‘sha-qo‘sha xotin... Pul desang varaq-varaq, tilla desang xumlari to‘la. Falakning gardishi shunday, og‘aynichalish! Olamning ishi shunday pachava!

Men unga hayron va xomush tikilib o‘tiran. Keyin sartarosh jiddiy so‘zlay boshlaydi:

– E, manga qara, domlang tushgur g‘oyat mutaassib, go‘rso‘xta kishi. O‘qitishlari Qur‘on-u haftiyak, xolos.

– To‘g‘ri gapingiz, juda eskicha hammasi, topdingiz.

– Lekin o‘qi, tentak, ruscha o‘qi, rus tilini o‘rgan, foydasi bor... – ovozini juda pasaytiradi: – Yer egalari, zavod-fabrika

xo‘jayinlari, ishqilib, Turkiston boyonlari va‘z-u nasihatlar bilan Muvaqqat hukumatni pesh qilib, xalqni xo‘p aldayapti. Petrogradda hukumat arboblari, kupes-fabrikantlar urushni g‘alaba va zafarga qadar davom ettirmoqchimis. Haromi zolimlar!.. Shunday, uka, zamon qaltis, sertashvish.

Sartarosh kichkina qovoq chilimni olib, qutichadan bir chimdim tamaki tashlaydi va gugurt chaqib, quldiratib uzoq-uzoq tortadi, bo‘g‘ilib yo‘taladi, echki soqolini tutunlar tarab o‘tadi; kir dastro‘mol bilan ko‘z yoshlarini artadi.

– Og‘aynichalish, o‘tgan-ketgandan gapir, – to‘satdan kulib qo‘yadi sartarosh. – Yog‘liqqina, quling o‘rgilsin mosh- kichiri yegim kelyapti. Lekin go‘шти bo‘lmasa ham mayli, yuziga ach-chiq piyoz sepilgan bo‘lsa bas!.. Hay-hay-hay, moshkichirijon...

Sartaroshning yuzi yana birdan jiddiylashadi.

– Erta-indin qish tushadi, bechora xalqning usti yupun, suprasi qoq, holi nima bo‘ladi, ukajon?..

Sartorosh kuyunib o‘zining, xalqning kulfatidan uzoq shikoyat qiladi. Men ham uncha-muncha so‘z qotib qo‘yaman. Keyin mayda-chuyda gaplarga o‘tamiz:

– Amaki, menga kastim-shim juda yoqadi, ba‘zi yigitlarda ko‘rib, havas qilaman.

– Orzu-havasing katta-ku, voy-bo‘y!.. Katta bo‘l, moltopar bo‘l, zamonaga qarab kiyaverasan... Ammo esingda tursin, kastim uzunroq bo‘lishi kerak.

– Uzun kiyish yaxshimi? Yo‘g‘-e, yarashmaydi, uzun kamzul qolib ketgan, amaki.

– Rasmi uzun kiyish qadimdan qolgan. Savlatli, musulmonliging bilinib turadi...

Do‘konga soqol oldirgani bir kishi kelib qoladi. Sartarosh o‘rnidan chaqqon turadi:

– E, og‘ayni, bormisan, tirikmisan? Qalay, nemislar zo‘rmi yoki ruslar zo‘rmi? Rabochiylarning holi qanday, gapir? – deydi uni o‘rindiqqa o‘tqazib, yelkasiga sochiq tashlaydi va sochini suv bilan ishqalab ivita boshlaydi.

– E, do‘stim, – deydi mo‘ylovi uzun, ko‘zlari quvgina, o‘ttiz yoshlardagi yag‘rindor kishi. – Nekalay yiqildi, olam

guliston bo‘ldi, ozgina qoldi azob-u uqubatning barham yeyishiga... Nuqul xandaq – okop qazidik. Rosa jonga tegdi. Ishqilib, omon-eson qaytdik...

Sartarosh uning sochini ishqalagancha gapiga quloq soladi:

– Urush qursin, jonga tegdi-ya, e-e-e! – deydi sartarosh, qo‘llari ishqalashdan tinmay. – Narx-navoni ko‘rmay-sanmi?

– Rost, rost, haddan tashqari oshib ketyapti, – deydi sartaroshning tanishi. – Lekin frontga borib, rabochiylar bilan so‘zlashib, turmushning qadrini bilib keldik...

Sartarosh hayron bo‘lib, bir oz og‘zini ochib qoladi va deydi:

– Balli, inim, balli! Haqiqat bir kun oftobday yarq etib chiqadi. Ammo, inim, islom dinidamiz, Muhammad ummatimiz. Uqdingmi, inim Mirkarim?

Mirkarim kulib, deydi:

– Lekin din boshqa, hayot boshqa, aka!

Sartarosh zavq bilan kuladi.

– Xalqimiz uyquda, – deydi Mirkarim o‘ylanib. – Dunyoni, hayotni yaxshi bilishi kerak.

Sartarosh Rusiya dehqonlari hayotidan, qishloqlardagi hol-ahvoldan so‘rab, sekin «Bismillo!» degancha ustarani Mirkarimning boshidan chaqqon yugurta ketadi.

To‘satdan Turg‘unning to‘rt parcha taxtadan qoqib-suqib ishlangan omonatgina aravachada changday mayda xoka ko‘mirni qayoqdandir terlab-pishib surgab kelayotganini ko‘rib qolaman. Yugurib oldiga boraman.

– Og‘ayni, nima gap?

Turg‘un to‘xtab, terini yengi bilan artadi:

– E-e, tirikchilik, goroddan kelyapman. E-e... Otamning oshnasi berdi bu ko‘mirni, ammo tekinga tushdi hisob. Saharda ketganimcha endi kelyapman, juda qorin ochdi, hali tuz totganim yo‘q.

Men Turg‘un boyaqishga achinaman:

– Ko‘mir iskalat uzoqmi, a? – deb so‘rayman.

– E, vokzalning oldida, o‘ldim, charchadim, aftimning kuyasini ko‘r!

– Bas-bas, menga ber aravangni, – deyman va og‘ir yukli, zilday aravani arang siljitib, ikkovimiz Govkushga ravona bo‘lamiz.

* * *

Tush. Issiqlaganimdan ko‘ylagimni yechib tashlaganman; qo‘limda tol shoxidan ishlangan, ovozi quloqni yirtadigan o‘tkir hushtak. Uni, bor hunarimni ishlatib, havas bilan yasaganman. Yura-yura zerikib, Oq Machitga – bobomnikiga boraman. Do‘konda bobomning o‘rni bo‘sh, xalfalar issiqdan ko‘ylakchan bo‘lib, mahsi tikib o‘tirishibdi. Shogirdlardan so‘rayman:

– Buvam qani?

– Buvang kasal, bilmadim, ichi og‘riptimi, – javob beradi birisi.

Yugurib ichkariga kiraman. Bobom hovlida, olma tagida yoyilgan namat ustida yotibdi. Shoshilib hushtakni lippamga qistiraman.

– Buva, nima bo‘ldi sizga? – so‘rayman yoniga cho‘kkalab.

Bobom ko‘zini ochadi, mehribon tovush bilan deydi:

– Tobim qochdi, bolam, bilmadim, haroratim baland...

Yana ko‘zlarini yumib oladi. Men qayg‘urib bobomga termilaman. U sap-sariq, ko‘zlariga qadar sarg‘aygan. Buvim ayvonda non yasab o‘tiribdi. Uning qovog‘i osilgan. Men asta buvimning oldiga boraman-da, jiddiy holda shivirlayman:

– Buvamning mazasi yo‘q, tog‘amga ayting, tabib olib kelsin.

Buvim kulchani yasay turib xafa holda deydi:

– Olloning ishi, taqdir... Tuzalib qolar buvang, gavdasi pishiq odam. Rahim kelsin, tabibga yuboramiz. O‘z bilгимcha turkona dori berdim, shifo bo‘lsin.

Bobomning oldiga qaytib kelaman, harorati tag‘in ham oshgandan po‘rsillab yotadi. Jim termilib, yonida o‘tiranman. Bobom ko‘zlari yumuq, goho behushday allanimalarni shivirlab qo‘yadi.

Govkushga onamning oldiga yuguraman.

– Tez chiqing, buvam betob, juda qattiq kasal, ko‘rpa-to‘shak qilib yotipti.

Onam dovdirab qoladi.

– O‘tgan kuni chiqqanimda do‘konda tuppa-tuzuk ishlab o‘tirgan edi, – deya shoshilib nimchani boshiga iladi-da, narvondan chiqib, tomma-tom oshib ketadi.

Ayvonda xomush o‘tiranman, xayolim bobomda. Bobom hali baquvvat, g‘ayratli, balki to‘qsonga, yuzga kirar, deb o‘zimni ovutmoqchi bo‘laman. Kenjatoyimiz Shafolat qizlar bilan hovlida o‘ynab yuribdi. Katta buvim hovli o‘rtasiga qator qo‘yilgan uchta sandal kursida ko‘rpada shol bo‘lib yotibdi. U saksonga kirgan. Buvim yalinib-yolvorib qizlarga piyolasini uzatadi:

– Oppoq qizim, yaxshi qizim, ariqdan muzday suv olib ber.

Qizlar hammasi duv etib buvimning oldiga kelishadi. «Menga bering, menga bering!» deb piyolani talashadilar. Zerikkanimdan, ehtimol, ko‘ngil g‘ashligidanmi, uydin siyoh, qalam va qalin qog‘oz topib olib chiqaman. Men har vaqt tanish sartaroshning do‘konidagi devorga qoqilgan «Abubakir, Ali, Usmon, Umar» deb xush xat bilan yozilgan, rang-barang naqshlangan lavhani tomosha qilardim. Qamish qalamni siyohga botirib, diqqat bilan qog‘ozga mukka tushganim holda urina-urina o‘shanaqa lavha yozishga kirishaman.

Oqshom tushadi. Onam tag‘in tomma-tom qaytib keladi, shoshib o‘choqqa olov yoqa boshlaydi. Men bo‘lsam, hanuz sahobalarning ismlarini xush xat qilib asta chizmoqdaman. Onam oshxonadan turib qichqiradi:

– Chiroqni yoq, yer yutmagur, bas qil xatingni!..

– Hozir. Sabr qiling! Juda yaxshi chiqyapti... Mana, mana bitdi! – deyman qog‘ozdan boshimni ko‘tarmay.

* * *

Ko‘chada bolalar bilan nimadir o‘ynab yursam, birdan onam Oq Machitdan yig‘lab keladi.

– Bechora otam dunyodan o‘tdi.

Men bir zum qotib, bo‘zrayib qolaman.

– Rostdanmi?! – qaltirab so‘rayman.

– Birpasda xazon bo‘ldi, buvangdan ayrilib qoldik! – ho‘ng-ho‘ng yig‘laydi onam. – Tezroq kiyimlaringni kiyib chiq!

Men ham ho‘ngrab yig‘lab yuboraman. Yig‘lab yurib, tez kiyina boshlayman, to‘n ustidan belbog‘ bog‘lab, oyoq yalang, onamning oldiga tushib, Oq Machitga yuguraman.

Eshikka yetganimizda, ko‘zlari qizargan xalfa shogirdlar bilan boshlarini quyi solib machitdan tobut olib kelayotgan bir necha odamni ko‘ramiz.

Men eshikdan «dod» deb kirib boraman. Buvim yig‘lab tingan, ko‘zlari yosh, siponamo o‘tiribdi. Tog‘am, qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar yig‘lagan. Xafa. Bobom uyda ko‘rpa ustida, ko‘zlari yumuq, uxlaganday yotibdi. Uch kungina xasta yotgan bobom...

– Qayerda eding, mana, buvang olamdan o‘tdi! Rahmatlikning judayam erkatoyi eding. Mana, yotipti, nuroniy pok buvang!.. – deydi tog‘am yig‘lab.

Mening shunday o‘pkam to‘lib ketadiki, o‘zimni bobomning ustiga tashlab, o‘krab-o‘krab yig‘layman.

Peshinga yaqin bobomni olib yo‘lga ravona bo‘lamiz. Onam bo‘zlab yig‘laydi, eshikkacha yig‘lab chiqadi. Tog‘am, qarindoshlarimiz – hammamiz yig‘lab boramiz. Xalq qalin, bobomni qo‘lma-qo‘l olib ketmoqda. Men boshimni yerdan ko‘tarmay, qattiq xafa ketmoqdaman yig‘idan tomoqlarim bo‘g‘ilgan, ko‘zlarim shishgan. Bobomni g‘oyat yaxshi ko‘rardim. Shu tobda har narsa bir-bir xayolimdan o‘tadi. Bobomga taalluqli xotiralarim... Bobomning so‘zlari hozirgina aytilganday qulog‘imda yangraydi; uning o‘lganiga hech ishongim kelmaydi, hayajonda ketmoqdaman.

Qancha-qancha xotiralarim bor: chorshanba bozorlari... mahsi bozor... Shovqin-suron ichidan samovarga chiqib, is-siq non, ozgina murabbo bilan ikkimiz gangir-gungir choy ichib o‘tirardik. Yangibozorga borib kelganimda, bobomning

do‘konida o‘tirib, unga gapirardim, cho‘li biyobonlar, dashti sahrolar haqida, o‘pqonlar, baland tog‘lar, xullas, hammasi haqida oshirib-toshirib gapirardim. Ovchilik, to‘rlar haqida zavq bilan gapirib, ajoyib voqealarni so‘zlab berardim. Ayniqsa, bedana ovi haqida maroq bilan toshib gapirardim. Bobom ishdan boshini ko‘tarmay, charmni ko‘va bilan «taq-taq» urib:

– Ha-ha, voy-voy, tavba, gapir, o‘g‘lim, yurdingmi qozoq cho‘llarida? Qani, gapir. Ovullar, qozoq hayoti, uloqlardan gapir, – derdi kulimsirab.

To‘qson-yuzga kiradi, deb orzu qilgan bobom oltmish ikki yoshida vafot etdi-ya! O‘zi semiz, gavdasi pishiq odam edi.

Mozorga boramiz, men go‘rga yiqilguday yaqin turaman. Bobom kafanga o‘ralgan holda bir zumda ko‘z o‘ngimdan yo‘q bo‘ladi. Lahzada tuproq uyulib, go‘r paydo bo‘ladi-qoladi.

«Munkarnakir dahshatli qorong‘i go‘r ichiga kirgandir», deb o‘ylayman, titrab ketaman. «Bobom doim Olloga sig‘inardi, pok edi, albatta, Munkarnakir yaxshi so‘roq qilar», deyman ichimda.

Qabristondan namozgarga yaqin qaytamiz. Yig‘lab uyga kirarkanman, buvim meni quchoqlab qarshi oladi.

– Yig‘lama, bolam, «Taborak»ni o‘qi, – deydi yelkamga qoqib.

O‘tirib, «Taborak»ni o‘qiyman. Yosh ko‘nglim birinchi marta hasratga to‘lib ketadi. Keyin jim o‘tirib, uzoq xayolga berilaman, bobom butun xotiramda, fikrimda...

* * *

Juma kuni. Meva to‘kin. Ayniqsa sersuv va xilma-xil uzum ko‘p. Qorajanjal, bedona, sohibi, dili kaftar, buvaki – xullas, bularning navi behisob. Ko‘zim o‘ynaydi, ammo mullajiring yo‘q. Piyoda Oqtepaga – amakimning bog‘iga jo‘nayman. Ko‘cha chang, bilq-bilq tuproq. Yalang oyoq tuproq kechaman. Chaqqon va chayirman, bir lahzada g‘izillab Oqtepaga yetib olaman. Toji buvi gumbazday bo‘lib, tom-

da mayizlarni yig'ib yuribdi. Darrov narvondan tushadi va quchoqlab, o'pib ko'rishadi.

– Ish ko'p, o'tin kesdik, o'riklarni butadik. Yaqinda uzumdan shinni pishiramiz, boqishgani kelasanmi? – deydi kulib.

Shaftoli va uzumlarga ko'zim yuguradi. Toji buvi bo'lsa meni oldiga o'tqazib, buvim, oyim, ammam va boshqalarni so'rab zeriktiradi. Ancha ezmalikdan keyin, nihoyat, pichoq olib, paqir ko'tarib, ishkomga kirib ketadi. O'tirsam, bitta qo'shni bola kelib qoladi.

– Mana, zaxcha, oling, yaxshi qush, xo'p sayraydi, – deydi menga qo'lidagi qushni ko'rsatib.

Men quvonib ketaman.

– Qani, ko'ray, – deyman qushni qo'limga olib.

– Bunga ozgina go'shtni oq yem qilib berib turasiz, yaxshi yeydi.

Vaqtim chog' bo'lganidan bolani quchoqlab olaman, keyin qushning ustiga ehtiyot bilan tog'ora to'ntarib qo'yaman.

Toji buvim chelak tagida uzum olib keladi. Nonga uzum qo'shib, ishtaha bilan yeyman. Qorin to'ygandan so'ng, gasht qilib, ko'chaga chiqib ketaman. Uzoq yuraman tentirab. Har yer-har yerda boylarning paxta dalalari. Avji paxtaning ochilgan vaqti. Qarollar va chorakorlar hammasi paxta termiqda.

Yura-yura samovarga chiqib qolaman. Samovarda odam qalin. Bir boy karavotda kerilib, mag'rur o'tiribdi. Qoshlari baroq, gavdasi dumaloq, baqbaqasi bo'yniga sig'maydi.

– Ko'r bo'lgur, boqdim, osh berdim, kiyim berdim, haromi! – deb kimnidir so'kmoqda.

Men u yoq-bu yoqqa qarayman va chetda yakka o'tirgan qarolni ko'raman. Gavdasi pishiq, ammo juda oriq, o'ttizdan oshgan-u, yuzida ajin, usti boshi kir, yamoq.

– Ollodan qo'rq, la'nati, mo'min-qobil odam eding, birdan aynading. Buzuqi xoinlarga ergashdingmi?

Qarolning rangi quv o'chib, g'azabdan oqarib ketgan. Ko'zlarida kin va g'azab yonadi...

– Bas, yuvindi ichib, azob-u uqubatda, mashaqqatda

yurdim. Sakkiz yil bo‘ladi dargohingizga kelganimga boy aka, har kun ish, doim ish, ot-arava, ekin-tikin, «paxta ter», «beda o‘r» – hammasi yelkamda. Insofi yo‘q! – deydi odamlarga qarab qarol.

– Uch-to‘rt kundan beri qayoqlarda daydib yuribsan? Xo‘sh, gapir? Rusiyadan qaytgan haromilarga qo‘shilib, o‘ris masteravoylarga uchrashib, majlisbozlik, va‘zxonlik qilib yurgansan, ablah, hammasini eshitdim. Dindan chiqding-mi? – Boy odamlarga qaraydi: – Astag‘firullo, bu kofirlarni dini islom uradi, elga-yurtga Olloning g‘azabini keltiradi bu la‘natilar.

Qarol o‘rnidan irg‘ib turadi-da, juldur kamzuli etaklarini qoqib, taxtaga o‘tiradi va choy chaqiradi.

– Boy aka, so‘kdingiz ham, kaltakladingiz ham indamadim, churq etganim yo‘q. Mayli, ammo qilgan jabr-u zulmingizning jazosini tortasiz bir kuni. Albatta, adolat bir kun yuzaga chiqadi. Lekin, boy aka bo‘ldi, haqimni bering!

Boy unga quloq solmagan bo‘lib, yonidagi bir-ikki ulfatlari bilan gaplashib o‘tiradi. Birozdan keyin qaroliga hazil-lashib deydi:

– Kechdim gunohingni, chirog‘im, ishga jo‘na, – kulimsiraydi boy. – Xoinlar bilan yurma, bas, jo‘na dalaga, paxtaning avji vaqti. Qish kelib qoladi. Ozgina po‘pisa – payg‘ambarning ishi! To‘g‘ri yo‘lga solmoqchiman, qiztaloq, – deydi ulfatlariga qarab...

Samovardagi kambag‘allar, qarollar to‘da bo‘lib, choy ichib shivirlashib o‘tirardilar.

– Bo‘ldik, kuchimizni xo‘p to‘kdik, bas! Endi dalangizda o‘zingiz ishlang! Siz ham bir terlab ko‘ring, shunda bilasiz, – deydi boyning qaroli.

Boy jahldan oqarib ketadi:

– Zoti past, ablah, ko‘r bo‘lgur, sharaq-sharaq pul berdim, haromi! Buning qaranglar so‘zini!

Qarollardan biri boyga qarab, muloyim gapiradi:

– Boy aka, insof qiling, bu boyaqish sakkiz yildan beri sovuqda, qorda, yomg‘irda, jazirama saratonda halol mehnat

qilib keldi. Tinmay mashaqqat chekdi. Ehtimol uncha-muncha pul olgandir, ammo sizda haqi ko'p, qani, bir hisobini qiling-chi!

Boy istehzo bilan kuladi:

– Eha, qozilar ko'p ekan, tushundim. Ko'ramiz, haqi qolmagan menda, bir cho't qoqsak, ma'lum bo'ladi-qo'yadi.

Men bu hodisadan hayron qolib, bir chetda quloq solib o'tiraman. Odam qalin. Samovarda ot-arava ko'p. Ammo janjal tobora qizishadi. Tortishuvdan zerikib, bog'ga jo'nayman.

Toji buvim moshxo'rda qilgan ekan.

Fasl go'zal, tarvuzlar serob, dala joy, havo yaxshi. Moshxo'rdani ishtaha bilan uraman. Innaykigin boyagi tog'orani qidiraman.

– Tog'ora qani, qani zaxcha? – so'rayman shoshib Toji buvimdan.

– Ah, – deydi g'alvirda mayizni tozalab o'tirgan Toji buvi, – bilmadim, xabarim yo'q, bolalar olib ketishgandir-da.

Xafa bo'lib ketaman, darrov qo'shni bolaning bog'iga yuguraman.

– Bilmadim, xabarim yo'q, qo'lingizga berdim-ku, tuhmat qilmang-e!... – deydi bola ranjib. – Bolalar yurgan edi Toji buvimning bog'ida. O'shalar olib qochishgandir...

Bo'shashib qaytib chiqaman. Toji buvimga qarashib mayiz-turshaklarini xaltalarga yig'aman.

Kech bo'ladi. Xayr-ma'zur qilib, shaharga ildam yo'l olaman.

* * *

Guzarda tuyalar, otlar, izvoshtar serqatnov. Yangi shahardan kelayotgan avtomobil eski shahar tomonga g'izillagancha o'tib ketadi. Angrayib orqasidan qarab qolaman. Yaqindan beri har zamonda shu avtomobil o'tib turadi. Baqqollardan biriga qarab deyman:

– Ko'rdingizmi, ajoyib, hikmatli narsa.

Baqqollar kulishadi.

– Bu avtomobilni Petrograddan janobi Kerenskiy yuboripti, – deydi ulardan biri.

– Ichida o‘tirgan hammasi xotin-ku. Bittasi erkak xolos.

– Generalning xotinlari hammasi, – deydi baqqol kulib.

– Yo‘g‘-e, bilmas ekansiz, ruslar atigi bitta xotin oladi, eshitganman.

Baqqollardan biri nos chekib, yo‘taladi, ko‘ksov edi u, lablarini yamlab, deydi:

– To‘g‘ri, ruslarda shunday zakon bor, ya‘ni qonun bor, bilasanmi? – deydi u baqqolga qarab. – Tug‘sa, tug‘masa baribir, xotini bitta bo‘ladi.

– E-e, qo‘ying-e, – deydi ikkinchi baqqol, – aysh-ishrat – dunyoning lazzati, axir. O‘rgilay o‘zimizning islom shariatidan! To‘rt xotinning o‘rtasida davr sursang!... Muhammad payg‘ambarimiz o‘zlari ham olganlar. Dunyoning lazzati shu-da, akasi! Yana bitta uylanay, armonda ketmay, deyman-u, kampir ko‘nmaydi, uka.

Ikki baqqol va men uzoq tortishamiz...

Yo‘lkada ikki yoshgina o‘spirin, oliftanamo birisining qo‘lida kitob, nima haqdadir bahslashib bormoqdalar. Tikilib razm solsam – Tavalloning kitobi.

– E, mulla aka, qatdan oldingiz bu kitobni? – so‘rayman ergashib.

Yigitchalar kulishadi, novcharog‘i to‘xtaydi:

– Ha, bola, maktabda o‘qiysanmi? Mashhur shoiri ajib Tavallo janoblarining yozgan kitobi bu. Ammo turmushning fajiaviy voqealaridan ibratli lavhalardir. Jaholat-u zulmatni, jahannamday hayotimizni yozgan bu shoir, – deb hamrohining orqasidan oshiqadi.

Yugurib hovliga kelaman. Onam jiyak tikib o‘tiribdi.

– Birovdan eshitdim, Tavallo juda yaxshi, ibratli baytlar yozarmish.

– E, qoch nariga, har kun bir mashmasha topasan. Turmushning mashaqqatini bilmaysan! Berardim-ku pul o‘lgur yo‘q. Qoq bo‘lib o‘tiribmiz.

Isa akam tog‘am yoniga kirishib, mahsi tika boshlagan

edi. Undan, yalinib-yolvorib, axir ellik tiyinmi, bir so‘mmi olaman-da, Xadraga yuguraman.

Xadradagi tramvay to‘xtaydigan joyda kichkina kitob do‘konchasi bor. Do‘konchada kitoblar ko‘p. Ular orasida Avloniyning she’rlari, «Oyina» jurnali, birinchi, ikkinchi, uchinchi sinf darsliklari, Munavvar qorining namoz, ro‘za va axloq haqidagi nasihatlar, samarqandlik mashhur domla Vasliy janoblarining she’rlari, Hamzaning milliy ashulalari, kuylari, mashhur shoir Sirojiddin maxdum Sidqiy-Xandaqliyning «Toza hurriyat» kitoblari turibdi. Qani pul bo‘lsa-yu, hammasini olsam.

– Amaki, menga «Ravnaq-ul-islom»ni bering, ana turipti Tavallo majmuasi! – deymen kitobfurushga.

Sovuqqina, badbashara, ammo oliftanamo sotuvchi polkadan kitobni olib, oldimga tashlaydi. Kitobning narxini qarayman-u, bor pulimni sotuvchiga tutqazib, uyga yuguraman.

Ayvonda muk tushib Tavalloning she’rlarini o‘qishga kirishaman. Hajviy she’rlarida eski odamlarning to‘y-hashamlarini xo‘p tanqid qilgan. Ko‘pgina she’rlarida hayot lavhalari, manzaralari yaxshi tasvir etilgan. Menga juda qattiq ta’sir etadi. To‘y-u bazmlar, boylarning fisq-u fujuri, xalqning savodsizligi, tramvayga chiqib-tushishdagi tartibsizliklar, tomoshabog‘lar, sopqon aravalar to‘g‘risidagi har xil o‘tkir iboralar menga g‘oyat ta’sir qiladi. Ayniqsa maktab masalasi, teatr haqida, yoshlarning birinchi marta teatr qo‘yganlari – Behbudiyning «Padarkush» nomli asari – fojiani sahnaga qo‘yganlari haqida yozganlari g‘oyat ta’sirli. «Padarkush»ni men g‘oyat chuqur hayajon bilan o‘qidim. Umuman aytganda, Tavallo menga juda yoqdi. O‘qidim, diqqat bilan berilib o‘qidim, lekin menga ba’zi she’rlari yuzakiroq ko‘rindi. Ammo hajvlari o‘tkir, so‘zlari yurakdan aytilgan, samimiy edi.

Eshikdan Turg‘un kirib keladi:

– Xo‘sh, nima qilib o‘tiribsan? Yana she’rmi? E-e! Bas-e, jinni, yur, guzarga tushamiz.

Men kulaman:

– E, qo‘y-e, ertaga tushamiz. Tavalloni eshitganmisan? Xurofot-u jaholat, eski odatlar, bid‘at ishlar, hammasini qotirib yozipti.

Turg‘unning jahli chiqadi:

– O‘rtoq, yur, chopib o‘zishamiz. Bu narsa – polvonning ishiday zo‘r ish.

– Xo‘p, o‘rtoq, ertaga. O‘tir, shu kitobdan o‘qib beray, xo‘pmi? She‘rning yaxshisidan o‘qiymi? – deyman kitobni varaqlab. – Qani, o‘tir.

Qovog‘i soliq holda Turg‘un ayvonning chetiga omonat o‘tiradi. Men hayajon va maroq, ko‘tarinki ruh bilan bir she‘rni o‘qiy boshlayman:

Yoshlar, bugun bilingiz, himmat, g‘ayrat qilingiz,
Maktab sari yuringiz, o‘tmasin oy, yilingiz.

Ko‘chada yurib bekorga, bedona, kaklik boqarga,
Chiqishib samovarga, o‘tmasin oy, yilingiz.

Belboqni katta boylab, orasiga pulni joylab,
Qaboq eshigin poylab, o‘tmasin oy, yilingiz.

Elni ko‘rib uyalmay, bir zarra ibrat olmay,
Tramvaydan tusholmay, o‘tmasin oy, yilingiz...

Ko‘zlarni emdi yoshlang, piva, aroqni tashlang,
Yoshlarni yo‘lga boshlang, o‘tmasin oy, yilingiz.

Bizlarni Ovrupada, yurgizmayur piyoda,
Ko‘krak ochiq yaqoda, o‘tmasin oy, yilingiz.

Olamda bizm-u tanho, ko‘z bormu yoki a‘mo,
Budir siza Tavallo, o‘tmasin oy, yilingiz.

– Qani, ayt, ma‘qulmi? – so‘rayman she‘rni tugatib. – Tavallo, menimcha, zo‘r shoir! – deyman jiddiy holda.

Turg'un diqqat bilan tinglab, mag'zini chaqib o'tirgan bo'lsa kerak, ta'sirlanib gapiradi:

– Tramvay to'g'risidagini boplab aytipti, juda do'ndiripti! Tramvayda har xil fisq-u fasod gaplar serob. Tavallo janoblari ham eshitganlarini yozgan-da. Qiziq voqealar achib yotipti. Esiz-esiz, o'qimadim-da, mulla bo'lsam, hammasini qoyil qilib yozardim-a! Qani, yaxshisidan o'qi! – deydi Turg'un joylashib, chordana qurib.

Men kitobni varaqlab, ayrim joylarini avval ichimda o'qiyman, ko'zdan kechiraman. She'rlar rangdor, jonli, tili o'ziga xos, ravon. Men «Ibrat bog'inda» she'rini o'qiy boshlayman:

Yoz fasli oq badanlar oq kiyimlar kiysalar,
Paxtalikni tashlamay, yelkaga chiqqan yog'imiz.

Uch qabat kamzilni ustidan yana bir kattakon
Bog'labon mahkam qilib, sakkiz quloch belbog'imiz.

Ko'tarib ishtonni tizdan yuqori, ko'krak ochiq,
Ko'rsatib ko'krakda jun, necha semiz qursog'imiz...

Turg'un zavq bilan qotib-qotib kuladi. Ibratomuz, kulgili gaplarni takrorlab-takrorlab qo'yadi. She'rlar unga yod bo'lib qoladi.

Birdan chuvvos ko'tarib hovliga bolalar kirib kelishadi.

– Ana, qaranglar, onaboshi Turg'unning ahvolini, uning ham dardi kitob bo'пти, eshitib, maza qilib o'tiripti! – deydi Ahmad kesatib.

Turg'un bolalarga imo qilib, menga:

– O'rtoq, bas qil, kitobni yig'ishtir, ertaga o'qiyimiz, xo'p-mi? – deydi-da, o'rnidan chaqqon turadi.

* * *

Dadam sahroda, to'rt-besh oyda bir keladi, uch-to'rt kun turgandan keyin, yana dashtga qarab jo'naydi. Shuning uchun ham xotinlar uyimizga hamisha biri kirgan, biri chiqqan.

Kampir otinbibi juda mahmadona, so‘zga chechan, bilag‘on xotin. Uning eri Xumsonda baqqolchilik qiladi. Otinbibi gapni juda do‘ndiradi:

– Qarindoshlarimga borgan edim, gap-so‘z ko‘p, – deydi u jiyak to‘qib o‘tirgan oyimga.

– Eshitamiz, qani, gapirsinlar, – deydi oyim ishdan ko‘zini uzmay.

– Istambulning xalifasi, mashhur podshohi a‘zam hazratlari tantana bilan ming-ming lashkar tortib, ot-u tuyalarga lak-lak to‘p-u to‘pxona, qurol-yarog‘ ortib, tantana-dabdaba bilan Turkistonga kelayotganmish. Sulton hazratlarining kuyovlari mashhur Anvar poshshoning askarlari Istanbul atrofida, oti nima ham edi, ha, anglis-u faranglar bilan jang qilib, qonli urushlardan keyin, dushmanlarining hammasini butun qurol-u aslahalari bilan dengizga ag‘daripti. Lekin Turkiyada qurol-aslaha nihoyat ko‘pmish. Xalifa hazratlari, Anvar poshsho Arabiston-u Misrda ham farang-u anglis askarlari bilan qattiq jang qilishganmish. Anvar poshsho jahonda misli yo‘q jasur, pahlavon emish. He, gap ko‘p... Xalifa hazratlari askarlari bilan yurtimizga kelayotgan bo‘lsalar, inshoollo, shoyadki yaqin orada Toshkentda ko‘rsak!.. Ammo namoz, ro‘za, toat-ibodat bilan mashg‘ul bo‘lib turaylik.

Qo‘shnilar birin-ketin kirib, ancha xotin-xalaj yig‘iladi. Gap-so‘z avjida. Rohat kelinoyi bijillab eshitganlariga qo‘shib-chatib uzoq gapiradi.

Uzun Sara – so‘zamol kampir, pir xizmatida turadigan zikrchi xotinlarning bilarmoni, onaboshisi.

– Pirim aytdilarki, zamon og‘ir tahlkada, ehtimol, dajjol chiqar, toat-ibodatda bo‘linglar, nazir-niyoz qilinglar, dedilar. Otinbuvi, sulton-xalifa-yu Anvar poshsho bilan lashkarlarini maqtab, qayoqdagi gaplarni gapirasiz-a. Xalifa hazratlari o‘z taxtlarida o‘tirganmishlar, u kishi bu yoqqa kelmaydilar. Eshitganman, xalifam kanizlari – huriliqolar bilan ovora emishlar!..

Otinbibining jahli chiqadi, qizarib-bo‘zarib yana gapira ketadi. Go‘yo ikkisini qo‘yib yuborsangiz-u, xo‘rozday pati-

ra-putur tepishib, bir-birining patini yulsa. Men xotinlarning gapiga kula-kula quloq solib o'tiraman.

– Gap-gap, qiladigan ishinglar yo'qmi, qurib qolganmi ish? Juvozkashlarday yakkash g'ir-g'ir gap aylantirasizlar!.. – deyman tegajaklik qilib.

Otinbibi va qo'shnilarimiz meni haydaydilar:

– Aylanay, tur, ko'chaga chiq, xotinlarning ichida o'tirma!

– Agar men sen bo'lsam, ko'chadan beri kelmasdim, – deydi istehzo bilan Rohat kelinoyi.

Men bir-ikki g'ijirlashib, ko'chaga jo'nab qolaman. Qarshimdan Turg'un chiqib keladi.

– Ko'rinmaysan? Yur guzarga! – deyman.

Turg'un ohista shivirlaydi:

– Folbinga borgan edim... Mashhur, juda topgich xotin. Oyim injiqnamo kasal, bilasan-ku. Folbin «Yaxshi-yaxshi ovqat ber, tuzalib, otday bo'lib ketadi», dedi.

– Ey o'rtoq, hamma kasalning davosi ovqat. Oying yaxshi ovqat yesa, tuzalib, otday bo'lib ketadi.

– E-e, qayoqda, oyim nuqul, folbin, deydi.

Turg'un va men ikki qadoq go'sht ko'tarib, ularning hovlisiga kelamiz.

– Yaxshi go'sht, – deydi Turg'un, – ko'r, tushimda ko'raman bunday go'shtni, – kuladi u. – Lekin folbin norin qildirib, olib ketadi uyiga. Innaykeyin, tovuq so'ydik, bozordan otam olib kelgan edi, semiz tovuq, Ozginasini oyimga berdi-da, qolgan hammasini folbinning o'zi oldi. Tog'amning uyiga folbin kelganda ham qo'y so'yishgan edi, hammasini olib ketgan. Lekin u folbin zo'r, juda mashhur edi. Eshitdim, yaqinda o'lipti. Bu folbin ham chakki emas, ko'ramiz, uyda o'tiripti, – deydi menga shivirlab Turg'un.

Men oyoq uchida yurib ayvonga chiqaman va sekin derazadan qarayman. Bemor to'shakda yotibdi. Ko'rpasi ustida bir dasta tol xipchin. Bemorning boshi bog'langan. Folbin qarshida childirmani gumbirlatib, sirli bir maqomda chalmoqda. U imlab, atrofiga alanglab, sirli nidolar bilan parilarni chaqirmoqda. Folbin ingichka, uzun, qop-qora habashday,

ko‘zlari g‘ilaynamo, sirli qiyofadagi yuzi qat-qat tirish, ustidagi kiyimi qora, peshonabog‘i ham to‘q jigarrang. Men uning haybatidan cho‘chib ketaman.

Turg‘un sekin oldimga keladi.

– Qalay folbin? Bachchag‘ar o‘lgunday sovuq, badbashara. Oyim yalindi, uyini qidira-qidira katta jarning yoqasidan topdim. Hovli xuddi to‘qayga o‘xshaydi, qop-qorong‘i. Hammasi chakalakzor. Har biri eshakday keladigan uchta it zanjirda. Badburush, zo‘r itlar. Qo‘rqib ketdim. Supada bo‘lsa, uch og‘ayni, hammasi nashavan, qimorboz, takasaltang. Og‘izlaridan chilim uzilmaydi. Folbinning o‘zi yo‘q ekan. «Hozir keladi, chilim tut, birpas kut», deyishdi. Qarta o‘yin bor-ku, bilasanmi? Hammasi qarta o‘ynab o‘tirdi. Bu ham qimorning kattasi-da, Nihoyat, folbin ham tugun-tugun narsalarni ortib-tortib qayoqdandir keldi. Yalinib-yolvordim kampirga. Kampir supada o‘tirib, avval: «Juvonmarg bo‘lgurlar, qimorlaring qurib ketsin, yig‘ishtir!» deb o‘g‘illarini urishdi. Keyin menga qarab: «Anavinisi o‘ttiz ikkida, anavi shayton yigirma sakkizda, manavi ko‘hlikkinam yigirma beshga to‘ldi, lekin hammasi ishyoqmas, tekinxo‘r. Suluv-suluv qizlar ko‘p, hammasi jon deydi-yu, lekin bu la‘natilar bo‘ydoqlikni yaxshi ko‘radi», deydi ezmalanib kampir. «Kampir-ey, vaqti-soatida bo‘ladi har ish, mayli, men ehtimol toq o‘tarman, xohlasa, kenjatoyini uylantiraver, popukdayini top», deydi bittasi. Keyin ikkinchisi: «Aya, kichkinani uylantir, bu oliftnamo bachchag‘aring sho‘x!» deydi. Yonboshlab yotgan kichkinasi bo‘g‘ilib gap boshlaydi. «E, aya, kichkinaman-ku, chaqaloqman-ku! Lekin, ona, yaxshi qiz – yoqadagi qunduz, degan maqol bor. Shundaqasini topsangiz, mayli, yo‘q demayman. Ammo, ayajon, sizni boshimda ko‘tarib yuraman, lekin shart shuki, har kuni mullajiringni cho‘ntakka to‘kib turasiz», deb tirjayadi erkatoyi. Folbin nosni burniga tiqib, «apshu-apshu», deb aksiradi, keyim to‘ng‘illab: «Men ketdim, samovarni qo‘yib, issiqqina sergo‘sh t palovxon to‘ra bor manov tog‘orada, yenglar!» deydi. Shundan so‘ng yo‘lga tushdik.

Shunaqa gaplar, o'rtoq. Turmushning g'alvasi hammasi. Ana, folbin o'rnidan turdi, vaysab ketdi-ya, voy ablah-ey, chir-chir aylanishini qara, ajinaga o'xshaydi!

– Rost! U xuddi parilar bilan ruhlarni chaqirayotganga o'xshaydi, vaysayapti. Ammo to'g'ri aytasan, juda bahaybat, badbashara kampir ekan. Hammasi bo'lmagan gap, xurofot, menimcha.

– Qara, folbin oyimning ustiga minib oldi, «ko'ch-ko'ch», deb imlayapti.

Men folbinning tovushidan vahimam kelib, imoratlari past, to'kilib turganday omonat kulbadan qochib, ko'chaga yuguraman.

* * *

Maktabdan bo'shagach, guzardagi temirchining pastgina do'konxonasida o'tiribman. Temirchi – oriqqina, yuzini ajin bosgan, soqollari siyrak, terdan, olovdan qoraygan manglayi keng kishi. Yordamchisi – polvon, gavadasi pishiq yigit. Qish-u yoz egnida eskigina yirtiq kir chopon.

Usta temirni cho'g'ga solib bolg'alaydi, cho'zadi, yassilaydi, yana olovga soladi. Yigit esa tinmay dam bosadi. Usta ketmon, tesha, taqa, arava, mix, ishqilib, har xil ikir-chikirni boplaydi.

Usta zerikib, o'tgan-ketgan, oldi-qochdi gaplar, turmushning qiyinchiliklari, tashvishlaridan gapiradi.

– Chirog'im, temirni Dovud payg'ambar topgan, simobday eritgan. Ha, olovning tishi yo'q, ho'l-quruq bilan ishi yo'q. Dovud payg'ambar innaykigin omochga tish, ketmon yasa-gan, hamma ummatlariga bergan. U kishi katta usta bo'lgan, ko'p hikmatlarning egasi bo'lgan. – Birpas sukut qiladi. – Falakning ishi doim g'alvasozlik. Lekin maqol borki, buyurgan oshga tish tegar, yoz tegmasa qish tegar. Zamon o'zgarib turadi. Kambag'allar, ochlar, qashshoqlar, bir kun kelarki, albatta, yorug'likka chiqar. Sudxo'rlar, qorni katta boyonlar qilmishlarining jazosini tortar. Dunyoda adolat bo'lsa shunday bo'lar. Haqiqat, odillik, jiyan, zo'r narsa...

Men ustaning gaplariga churq etmay, quloq solib o'tiraman. To'satdan ustaning duradgor og'aynisi kelib qoladi. U novcha, soqoli moshkichiri, qoshlari o'siq, ko'zlari quvgina kishi.

– E-e, qalay ishlar, ko'rinmaysiz? – deydi usta temirni bolg'alashdan picha tinib.

U nosni tuflab, keyin ustaga deydi:

– Gap ko'p. Ustalar jamiyati har kun yig'ilish o'tkazadi. Lekin ulamo hazratlari: «Kofir, churchit, ablahlar jamiyatini quritish kerak, bo'lmasa, ularni olomonga solamiz!» deb do'q qiladi. Ba'zi ulamolar nasihat qilib, oxiratning azobi yomon, deb qo'rqitadi.

– Ulamo hazratlari o'z nafsini biladi-yu, ammo xalq g'amini yemaydi, – deydi usta g'azabi qo'zib. – Zamonlar o'zgarib, ustalar jamiyati tashkil etiladi. Menimcha, yaxshi bo'ldi...

Qayoqqadir chiqib ketgan yordamchining o'rniga dam bosib, ustaning gaplariga quloq solaman. Usta ketmonni qattiq bolg'alaydi, ovozi Baland Machitga qadar eshitaladi:

– Qani, gapiring, masteravoylardan so'zlang. Zavod-fabrikalarni, yer-u suvlarni xalqning o'ziga topshirsin, deb rus masteravoylari majlis qilganmish, to'g'rimi shu gap? – so'raydi temirchi.

Duradgor ustaga yaqinroq o'tirib, deydi:

– Goroddan kelayotib, xiyobonda – bilasan-ku, mashhur bog' – o'shaning oldida birpas to'xtadim. Tumonat odam. Masteravoylar minbarga chiqib, va'z aytishyapti. Vaqtli hukumat yo'qolsin, boylarni qo'llab-quvvatlayapti, zavod, fabrika, yer-suv – hammasi bizniki, deyishyapti. Askarlar ham bisyor. Barisi «malades», «ura», deb ma'qullayapti. Ruscha bo'lgani uchun ko'p gaplariga tushunmadim, buni ham yon-verimdagilardan so'rab oldim...

Usta hayron bo'lib, ketmonini tashlab, birpas sukut qildi va jiddiy dedi:

– Og'ayni, musulmon ahli tom g'aflat uyquda. Lekin o'rislar olamning sirini biladi. Frontda ham, Petrogradda ham

ahvol yomon. Ishchilar qurol-yarog' olgan emish... Mana, Toshkentda ham ahvol jiddiy...

Men temirchining do'konidan chiqib, Govkushga jo'nayman. To'g'ri Turg'unning oldiga boraman.

– Qani, gorodga chiqamiz.

Turg'unga eshitganlarimni qisqa gapirib beraman.

Onasi xo'mrayadi.

– O'tinni yor, yer yutgur! – deb ayvondan baqiradi.

– Hozir kelaman, oyijon, ozgina ishim bor edi, – deydi Turg'un va men bilan ko'chaga chopadi.

Ko'chada bolalarning to'p o'yini qizigan payt.

– Qani, og'aynilar, gorodga! – deydi Turg'un.

Bolalar o'yinni tashlab, bizga qo'shiladilar. Baland Machitga kelgach, maslahatlashamiz. Tramvayga pulsiz tushib bo'lmaydi, pattachi ko'rsa xo'p uradi. Tinchgina aravaga osilish mumkin. Keyin, ehtiyot bilan, izvoshga osilsa bo'ladi. Bolalardan olti kishi tanlaymiz, boshqalarining mahallaga, uy-uylariga ketishlari kerakligini uqdiramiz. Birinchi uchragan aravaga A'zam ikkovimiz osilamiz. Men vahimadaman. Turg'un bo'lsa, izvoshga osilgan. Turg'unning qulog'iga birdan charsillab qamchi tegadi shekilli, o'zini tappa yerga tashlaydi. Men: «Arava tinch, bu yoqqa kel, yaxshi ketyapmiz!» deb sekin imlayman. Aravakash indamaydi. Ammo Turg'un yana bir boshqa izvoshga osilib oladi. Aravakash bizni sezib qolib, xipchin bilan o'qtalgancha shovqin soladi:

– Shumtakalar, yo'qol hammang!

A'zam ikkovimiz o'zimizni yerga tashlab, haytovur, qutuliq qolamiz.

– Turg'unboy, xipchin qalay? – so'raydi A'zam.

Turg'unning qovog'i solinadi:

– Sal tegdi-da. Ha, senga xipchin tegmaganmidi?

– Bas, endi oyoqni ishga solaylik, – deydi A'zam.

Bir-birimiz bilan o'zisha-o'zisha yugurib, Shayxantovurga yetamiz. Hammamizdan sharros ter quyilmoqda. Bir do'konning oldida lahzagina cho'kib, nafasimizni rostlaymiz.

Turg'un bir aravakashga yalinib, aravasiga chiqib oladi. A'zam va men piyoda ketamiz. Aravakash bizni yupatgan bo'ladi:

– Chiroqlarim, yuk ko'p, bo'lmasa, sizlarni ham aravamga chiqarib olardim.

O'rdaga yetib boramiz. Tor ko'prik chetida bizni kutib turgan Turg'un papiros chekib yo'taladi.

– Ma, chek, – deydi menga Turg'un. – «Roza» degan papiros. Bir rus chol chala chekib tashlagan ekan, darrov ilib oldim.

A'zam papirosni Turg'unning qo'lidan yulib oladi-da, an-horga uloqtiradi.

Bu yerda baqqollar, qassoblar ko'p. Pastda samovar. Osh-xonadan kabob va go'shtkuydi hidi anqiydi...

– Bu yog'i gorod, chegaraga yetdik, – deyman men ko'prik chetiga o'tirib.

Turg'un somsapazning do'koni tomonga qaraydi.

– Somsa yaxshi-da! Bay-bay! – deydi havasi kelib. – Lekin katta bo'lganimda, qarab turlaring, albatta, oshxona ochaman. Ana shunda ko'ribsizlarki, mullajiring sharaq-sharaq. A'zam o'choqqa o't qalab turadi. Musa ovqat tashiydi, men xo'jayin bo'lib to'rda o'tiraman. Mening ishim faqat pul sanash bo'ladi. Qotirib tashlayman!...

A'zamning jahli chiqib, Turg'unning yuziga tarsaki tortib yuboradi.

Turg'un alamiga chidayolmay, o'rnidan irg'ib turadi, Men o'rtaga tushib, ajratib qo'yaman.

– Mahallada gaplashamiz hali, mahallada gaplashamiz! – deydi Turg'un A'zamga do'q qilib.

Birdan qayoqdandir otliq askarlar paydo bo'ladi. Qovoqlari solingan soldatlar miltiq ko'tarib ketmoqdalar.

Tramvay yo'lidan piyoda Aleksandrov bog'iga boramiz.

– O'ris bolalar tutasmikan? – deydi A'zam birdan.

Turg'un javob beradi:

– O'ris bolalar yaxshi, rabochiylarning bolalari bizga tegmaydi. Men bir kun goroddan qopda so'k orqalab kelayotgan edim, har qadamda to'xtayman. Jiqqa terga

botdim. Birdan ikkita o'ris bola uchrab qoldi, rahmi keldi shekilli, qopni ko'rsatib, menga ber, bola, dedi. Hayron bo'lib to'xtadim. Ichimda: beraymi, bermaymi, deb o'yladim. Oddiy kiyingan, shapkasi kir, kiyim-boshi o'rta, o'n-o'n besh yashar, baland, baquvvat bola edi. Ikkinchisi kichkina edi. Qopni berdim, orqalab oldi-da, g'izillab ketdi. U bir nimalar deydi, lekin tiliga tushunmayman. Yolg'iz bilganim: ispasiba. Otam o'rgatgan, ispasiba desang, olam guliston, deb. Shunday qilib, haligilar qopni galma-gal ko'tarib chopishdi. Qoryog'diga keldik. O'ris bolalar, mana Stariy gorod, deb qopimni berishdi, qayta-qayta ispasiba, deb qopni orqaladim. O'lgunday duo qildim.

– Yana qanday o'rischa so'zlarni bilasan? – so'rayman Turg'un.

– «Xarasho», «tavarish» degan so'zlarni bilaman, – javob beradi kulib Turg'un.

Tushdan oqqanda, horib-charchab Piyonbozorga yetib boramiz.

Turg'un balo, birpasda xabar topib keladi:

– Aleksandrov bog'ida miting oxirlab qolganga o'xshaydi. Mish-mish gap... Rabochiylar burjuylarni ezamiz, deydi.

– Burjuy deganing nima? – so'raydi A'zam.

Turg'un jiddiy ravishda tushuntiradi:

– Burjuy degan narsa, xo'sh, olibsotar, savdogar degani bo'lsa kerak-da.

Piyonbozorda tramvayni kutib o'tirgan musulmonlar bor edi: madrasa talabalari, katta salla, ola bayroq to'nli mullalar, mulla yoqa ko'ylak va oliftnamo o'spirin – turli tabaqaga mansub yigitlar. Chog'ir-chug'ir gap qaynar edi.

– Rus ishchilari, ziyolilar xo'p va'zxonlik qildi. Musulmonlar ag'rayib turdi-qoldi. Minbarga bir oliftnamo kishi ham chiqib, va'z qildi. Lekin ofarin unga, gapga usta ekan. Zulm, vahshat, haqsizlik to'g'risida biram yaxshi gapirdiki, og'zim ochilib qoldi. Ixcham o'ralgan kichkina sallali, qora, kalta soqolli kishi. Notiq ko'p so'zladi. Turkiston o'lkasining zulmatga botgani, xalqning ahvoli, o'lkamizning

shoyad hurriyat va adolatga erishajagi haqida gapirdi, – dedi bir yigit.

Uning soʻzini maʼqullagan sadolar yangradi.

Yaqinimizda turgan faqirgina bir yigit bizga tushuntirdi:

– Ruschani oz-moz bilaman. Togʻam rahmatlik olmafurush edi. Undan oʻrganganman ozroq ruschani. Petrogradda ishchilar qoʻllariga qurol-aslaha olishipti. Vaqtli hukumat betinch emish. Toshkentda ahvol shunaqa. General Korovichenko boylar-u savdogarlar bilan birgalashib fitna boshladi. Uni Kerenskiy yuborgan, mehnatkashlarning ashaddiy dushmani, «Toshkentni qonga botiraman!» degan shu-da! – asta shivirlaydi yigit. – Mana, mitingda masteravoylar, temir yoʻl ishchilari, hammasi gapirdi. Ishchilar fabrika-zavodlarni burjuylar qoʻlidan tortib olish kerak, yer-suv dehqonniki, deyishyapti... Gap koʻp, zamon juda qaltis...

Biz uning gapiga hayrat bilan quloq solib turganimizda, gʻisht teruvchi tanish bir usta koʻrinib qoladi.

– He, nima qilib yuribsizlar? – soʻraydi u. – Uyga ketinglar, adashib qolmanglar tagʻin.

– E, mitingga kelgan edik... Lekin tamom boʻlib qoldi, at-tang, – deymen men.

– Qiziq gaplar boʻldimi? Gapirib bering, amaki, – deb ustaga yalinadi Turgʻun.

– Ahvoli zamon juda chatoq, ukalarim. Masteravoylar, yoʻqolsin boylar, deydi. Vaqtli hukumat boylarni yaxshi koʻradi, chunki, vaqtli hukumat ham, boylar ham – hammasi bir goʻr.

Men uning gaplarini diqqatimni berib jimgina tinglayman. Yosh boʻlsam-da, bunday gaplarni har kuni, har joyda eshita-eshita tushunadigan boʻlib qolganman.

Qorongʻi tushib qolgani uchun uyga qaytamiz. Bazoʻr mahallaga yetib kelamiz.

Onam boyaqish mendan xavotir olib, diqqati oshgancha tashvishlanib oʻtirgan ekan.

– Oyi, ovqat!.. – deyman ariq suvida shapir-shapir yuvinib. – Gorodga bordik... Gap juda ko‘p.

Onam urishib koyiydi:

– Yomon sayoq bo‘lib ketyapsan!

– Oyi, ovqat! – deyman supa labiga cho‘kkalab.

Onam moshkichiri olib keladi...

* * *

Kuz. Yaproqlar asta to‘kilmoqda. Tunlari izg‘irinli sovuq. Bir-ikki yog‘in ham bo‘lib o‘tgan. Bugungi havo yaxshi, osmon zangori.

Dadam Yangibozordan kelgan. U uyga har kun o‘tin, ko‘mir, yog‘, mosh, xullas, ro‘zg‘orga kerakli iker-chikirni tashiydi...

Ertalab men, choydan keyin, otni minib, jarga jo‘nayman. Jarda tollar, qayrag‘ochlar to‘la. Jimjit. Otni sug‘orib tursam, to‘satdan dahshatli miltiq sadolari yangraydi. Bu nima bo‘ldi? Yangi shahardamikan? Sadolar yaqindan kelardi.

Jardan chiqqanimda miltiq ovozlari kuchayadi. Ot chop-tirib, bir zumda guzarga yetib kelaman. Baqqollar, samovarda o‘tirgan odamlar hayron bo‘lib, bir-birlariga qaraydilar: «Nima g‘avg‘o?»

Uyga yetib kelib, otxonaga otni bog‘lab chiqaman.

– Nima balo, miltiq otilyaptimi? – deydi onam kir yuvib o‘tirgan joyida.

– Guzardagilar, qo‘zg‘olonga o‘xshaydi, deyishyapti!..

Onam hayron bo‘lgancha angrayib qoladi. Men yana guzar tomon yuguraman. Guzardagi xaloyiq hamon sarosimada. Hech kim hech narsa bilmaydi. Baqqollar, qassoblar birin-ketin do‘konlarini yig‘moqdalar. Lekin samovarda odam to‘la. Otishma ovozlari borgan sari kuchayib, avjiga chiqmoqda. Izvoshchilar birin-ketin Eski shahar tomon ketmoqdalar. Qator-qator bo‘sh tramvaylar Yangi shahar tomon o‘tmoqda.

– Qo‘zg‘olon! Katta qo‘zg‘olon! – deydilar izvoshda kelayotganlar oldilaridan to‘sib chiqqan odamlarga.

Men u yoq-bu yoqdan soʻz oʻgʻirlab, tentirab yuraman. Tushda uyga ravona boʻlaman. Yangi shaharda otishma hanuz tinmagan, aksincha, borgan sari kuchaymoqda.

– Oyi-chi, oyi, – deyman ayvonga oʻtirib. – Qoʻzgʻolon boʻlyapti. Mana, gorodda taraq-taraq otishma...

– Eshitdim, otin buvim chiqib aytdilar. Shayxantovurga qarindoshlarinikiga borgan ekan, eshitib keliptilar. Rusiyada bir shahar bor-ku, oti nima ham edi, oʻsha ishchilarga oʻtipti. Ish boshida ishchilar emish.

– Petrograd u shaharning oti! – deyman hovliqib. – Inqilob oʻsha yerdan chiqipti...

Kechqurun Turgʻun keladi:

– Musavoy, yur tez!

– Nima boʻldi, ogʻayni, koʻrinmaysan? – deyman tashvishlanib. – Avji qoʻzgʻolon hozir, miltiq ovozlari eshityapsanmi? Qayoqlarda tentirab yuribsan?

– Ogʻayni, gap koʻp. Sen oʻzing uyga tiqilib oʻtiribsan, – deydi labini yalab Turgʻun.

– Qani, ayt! – qistayman qiziqib.

– Ikki kun burun dadam bilan ammamnikiga bogʻga borgan edik. Juda uzoq, taxminan yigirma-oʻttiz chaqirim keladi. Borib, choy-poy ichgandan keyin xazon terishga tushdik. Bilasan-ku, buzogʻimga ovqat kerak. Togʻamga yalinib-yolvorganimda, ma, ola qol, deb bergan edi shu buzoqni. Xazon serob dalada, qop-qop yotipti. Dadam ikkovimiz katta uzun supurgi bilan bir talay xazonni yigʻdik. Havo yaxshi, bir ariq suv sharqirab oqib turipti, ichi toʻla baliq, oʻzim koʻrdim. Lekin, attang, qarmoq boʻlmadi-da, xoʻp tutardim.

– Voy, tentak-ey, boʻldi, muncha ezmalik qilasan? – deyman men toqatsizlanib.

– Oʻrtoq-ey, sabr qil, eshit axir, gapni boʻlding-ku. Innaykeyin, dadamning oʻrtogʻi, oʻzi eski tanish, qoʻltiqqa sigʻmaydigan juda katta tarvuz berdi. Bir tanish dehqon qirgʻovul berdi. Pochcham bir yaxshi pichoq berdiki, juda ham oʻtkir, uyga bekilib qoʻydim... Oʻtmas boʻlib qolmasin, deb...

– Gapni tamom qil tezroq, ezma! Qo‘zg‘olon, jangdan gapir! – deyman men.

– E-e, gapning qizig‘iga endi yetganda yana cho‘p solding-a, tentak. Mayli, eshit, shunday qilib, dadam, qorong‘i tushib qoldi, bu kecha yotaylik, ertaga ketamiz, dedi. Ammam boyaqish yog‘liq qayla qildi. Ishtaha bilan yedim. Kechasi pochcham bilan dadam xo‘p hasratlashib, o‘tgan turmush voqealari, qattiqchilik, qashshoqchilikdan boshlab, hozirgi vaqtlilik hukumat, boyonlar, kambag‘al-bechoralar ustida ko‘p suhbat qilishdi. Keyin yotib uxladik. Ertalab quyuuq qaymoq bilan choy ichdik. Choyni ichib, ota-bola xazonlarni bostirmaning bir burchagiga joyladik. Dadam boyaqish qanor qopga xazonni tiqib-tiqib og‘zini chandib bo‘g‘di, qopni orqalab, arqonni ko‘kragidan aylantirib bog‘ladi. Ammam boyaqish ancha jiyda, kattakongina qovoq, suzma berdi menga. Pochcham va ammam bilan xayrlashib, bir haftadan keyin xazonga kelamiz, deb choshgohda yo‘lga tushdik. Ko‘p yurdik, ayniqsa, dadam sho‘rlik harsillab qoldi, qanorga xazonni juda ko‘p tiqqan ekan o‘zi ham. Ora-chora dam ola-ola avji peshinda bazo‘r gorodga yetib keldik. Hech kim yo‘q, ko‘chalar jimjit. Ammo ahyon-ahyonda uzoqdan tars-turs ovoz eshitilib turipti. Soldatlar buqina-buqina allaqayoqqa chopib ketishyapti. Yo‘lda bitta-yarimta o‘tkinchi uchrab qoladi. Qo‘rqa-pisa kelyapmiz. O‘ris xotinlar eshiklarini yopib, deraza pardalarini tushirib qo‘yishgan. O‘ris boboylar eshikka chiqib: «Hoy, ketket, tez jo‘na uyingga, esing joyidami o‘zi, pasqam yo‘ldan yur, o‘q yog‘ilib turipti», deyishadi bizga. Dadam hayron bo‘lib, qotib qoldi. Men dadilman: «Yuring, qo‘zg‘olon boshlandi», deb tushuntirdim. E-e, past-baland, aylanma-aylanma yo‘llardan yura-yura xo‘p kezdik. Birdan ishchilar ko‘rindi, hammasining qo‘lida miltiq, daraxtlar orasida yer bag‘irlab yotib, poq-poq otishadi. Oralarida soldatlar ham ko‘p. «Hoy, birodar, nima qilib yuribsan, o‘q tegsa qulaysan, jo‘na!» deb qichqirdi bir musulmon. Astagina pana joyga burildik. Har joy-har joyda ishchilar orasida miltiq ko‘targan musulmonlar ham ko‘rinadi. Ular otamga hazil qilib: «Xa-

zoningiz nimasi bu qiyomatda?» deyishadi. «Jo‘nang tezroq!» deydi bittasi jahl bilan. Xo‘p tentirab yurdik, qarasak, daraxtning tagida yarador odam yotibdi. Dadamga qarab imlaydi. «Suv, suv!» deydi ingrab. Darrov qo‘limdagi hamma narsalarni yerga qo‘yib, do‘ppimda ikki marta suv olib kelib, ichirdim. «Ispasiba, ispasiba, malades! Idi, idi!» deydi qayta-qayta. Shunday qilib, ko‘chama-ko‘cha yurib, knyazning bog‘ining orqasidagi ko‘chalardan o‘tib, bazo‘r o‘rdaga chiqdik. Ishqilib, uyga namozgarda yetib keldik. Lekin o‘rtoq, dahshatli, qonli urush. Vaqtli hukumat ag‘darildi, deyaver shu bugun! Bugun-erta yiqiladi.

Men ham ko‘rgan-bilganlarimni gapirib beraman...

* * *

Har kuni maktabdan chiqib, guzarga tushardim. Bolalar Xadradagi yangi maktabdan shovqin-suron bilan kelar, men havas bilan ularga qarar va ular bilan o‘qishni orzu qilar edim.

Bir kuni mahallamizdagi qo‘shnimiz Akbar aka yo‘liqib qoladi. U yoshligidan Yangi shaharga qatnab, o‘ris maktabini bitirganlardan. Hamisha darvozasining oldida o‘rischa, o‘zbekcha kitoblarni shivirlab mutolaa qilar edi. Men uning yonida o‘tirib tinglardim.

– Xo‘sh, nima qilib, laqillab yuribsan? – deydi Akbar aka do‘rillagan ovoz bilan. Xadrada yangi maktab ochilgan, qalay, o‘qiysanmi?

Yuragim dukillab ketadi:

– Qani endi! Olib borsangiz, o‘qiymen, orzum shu! – deyman shoshilib.

Akbar aka kuladi.

– Yaxshi, o‘qi-o‘qi, odam bo‘l. Ertaga ertalab Xadrada kutaman.

G‘izillab Govkushga, uyga yuguraman.

– Men, albatta, yangi maktabga kiranman, bo‘ldi, eski maktabni yig‘ishtirdim! – deyman qat‘iy ravishda onamga.

Onam qo‘lidagi jiyakni bir chetga qo‘yib, jiddiy ohangda deydi:

– Olam o‘zgardi, yangi dunyoga yangi maktab yarashadi, o‘qi, mulla bo‘l, o‘g‘lim. Lekin, dadangning ishi yo‘q, u kishiga qayerda o‘qisang ham mayli. Dadang ham yangilikka tushunib qoladi.

Men sevinchimdan terimga sig‘may, ertalab Xadraga yugurdim. Hovli ko‘chadan baland bo‘lib, darvozadan zina boshlanardi. Bir eshikdan qo‘lida jigarrang, zangori rangdagi yumaloq narsani ko‘targan holda Akbar aka chiqib qoladi.

– Keldingmi? Qani, yur, – dedi imlab. – Yer kurrasini ko‘rganmisan? Mana bu – globus, yer kurrasining nusxasi bo‘ladi.

Akbar aka meni maktab idorasiga boshlab olib kiradi. U yerda bir necha kekxa, salobatli o‘ris muallimlar, soddagina kiyingan o‘zbek va tatar muallimlar o‘tirishibdi. Akbar aka globusni bir chetga qo‘yib, menga qaraydi:

– Qani, o‘tir.

Men iymanib asta o‘tiranman. U oldimga bir varaq qog‘oz va qalam qo‘yadi. Nimanidir aytib turadi, men birpasda xushxat bilan yozaman. Shu tobda eshikdan kirib kelgan pakana kishi mening xatimga qaraydi.

– Xushxat ekansan. Hisobni bilasanmi? – so‘raydi u mendan.

– Raqamlarni bilaman-u, amalni bilmayman, – javob beraman qizarib.

– Eski maktab dinni, shariatni o‘rgatgan, xolos, – deydi kulib Akbar aka. – Ikkinchiga o‘t, hisobni bilmaysan. – U pakana kishiga qaraydi: – Shunday qilsin-a?

Qayum aka shkafdan ikkita daftar va qalam olib menga uzatadi. Men idoradan chiqib, ikkinchi sinfni topaman. Sinfda katta-katta bolalar va juda kichkinalar ham bor. Umuman aytganda, sinflar orasida farq oz edi, ular faqat hisobdan biroz farq qilardilar.

Birinchi darsga o‘rta yoshlardagi o‘ris – rasm muallimi kirdi. O‘rinlarimizdan duv turib, salom berdik, keyin jim o‘tirdik. Muallim shlapasini stolga qo‘ydi.

– Boshlaymizmi rasmni, bolalar? – dedi o‘zbekchasiga.

Men daftarni ochib, xursand holda muallimning buyrug‘ini kutaman.

...Yangi maktab – ilm xazinasini, ma’rifat o‘chog‘i. Yangi maktabda fanlar ham, muallimlar ham ko‘p. Ona tili, hisob, tabiiyot, jug‘rofiya darslarini o‘qiymiz.

Bo‘yim ham ancha cho‘zilib qolgan. Sho‘xligim tinib, o‘yinqaroqligim ancha kamaygan, tommatomm yurishlarim barham bo‘lgan...

Yangi maktab, yangi hayot adabiyotga ishqimni kuchaytiradi. Havasim, ishtiyoqim she’rda. Sevikli shoirlarimning she’rlarini qo‘limdan qo‘ymayman. Daftar-dafatar she’rlar to‘playman. Havasim kuchli, o‘ylarim, xayollarim dunyodunyo!..

Davr – qaynoq, jangovar davr. Vatanimiz kurash olovida.

Adabiy-badiiy nashr

OYBEK

BOLALIK XOTIRALARIM

Muharrir	<i>Gulnoz Mo'minova</i>
Badiiy muharrir	<i>Oloviddin Sobir o'g'li</i>
Texnik muharrir	<i>Dilmurod Jalilov</i>
Sahifalovchi	<i>Madina Abdullayeva</i>
Musahhih	<i>Rayxon Ibragimova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2018-yil 15-martda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman garniturası.

Ofset bosma. 17,0 shartli bosma toboq. 16,45 nashr toboq'i.

Adadi 10000 nusxa. raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,

Navoiy ko'chasi, 11-uy.